

А. Ж. МУРАТОВ, Б. А. АБДУХАМИДОВА, К. К. АКМАТОВ

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ

6-класс

Жалпы билим берүүчү мектептер
үчүн окуу китеби

*Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим
министрлиги тарабынан сунушталган*

Бишкек – 2018

УДК 373.167.1
ББК 83.3. Ки я721
М 91

Эксперт: В. И. Мусаева, педагогика илимдеринин доктору, И. Арабаев атындагы КМУнун Кыргыз жана орус тилдерин окутуунун технологиясы кафедрасынын профессору

Муратов А. Ж., ж. б.

М 91 Кыргыз адабияты: **6-кл.:** Жалпы билим берүүчү мектеп. үчүн окуу китеби. –/ А. Ж. Муратов, Б. А. Абдухамидова, К. К. Акматов.– Б.: Билим-компьютер, 2018. – 224 б., илл.

ISBN 978–9967–31–809–0

Бул окуу китеби жалпы билим берүүчү кыргыз мектептердин 5–11-класстары үчүн кыргыз адабияты окуу программасынын негизинде түзүлдү. Окуу китеби 6-класстын окуучуларына арналат. Анда программага ылайык чыгармалардын тексттери жана текстке ылайык суроо-тапшырмалардын топтомдору берилди.

Шарттуу белгилер:

– сөз куржуну

– өз алдынча аткаруу үчүн тапшырмалар

– суроолор жана тапшырмалар

– кино көргүлө

– эсиңерге түшүргүлө

– тааным дарек

– ойлонуп көргүлө

– адабият теориясынан

– уккула

М 4306020400-18

УДК 373.167.1
ББК 83.3. Ки я721

ISBN 978–9967–31–809–0

© Автордук жамаат, 2018
© КРдин Билим берүү жана илим министрлиги, 2018

КИРИШҮҮ

*Көркөм адабияттын башкы предмети – адам жана анын көп кырдуу турмушу.
Илимдин жана көркөм өнөрдүн башка түрлөрүнөн адабияттын айырмасы.
Тил – жазуучунун негизги куралы.*

Адам жаралгандан тартып эле дүйнөнү жана тегерегиндеги башка адамдарды аңдап биле баштайт. Мына ошол аңдап билгендерин бөлөк бирөөлөргө адегенде оозеки формада, бара-бара сызуу жана жазуу формасында айтууну үйрөнгөн. Ошентип, адабият жөнөкөй бир сөз өнөрү катары пайда болгон. Сөз өнөрү – баарынын башатында турат.

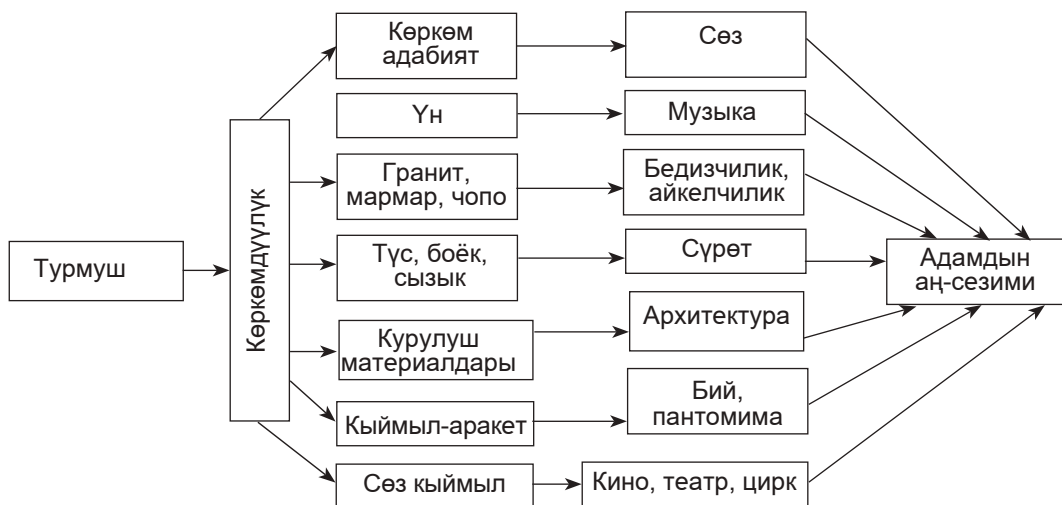
«Адабият» сөзү бизге араб тилиндеги «адептүүлүк», «ыймандуулук» деген сөздөрдөн келип кирген. Демек, анын башкы максаты – адамдарды адептүүлүккө үйрөтүү, тарбиялоо. Көркөм өнөрдүн (искусствонун) түрлөрү көп, мисалы, музыка, сүрөт, театр, кино ж.б. Мына ушулардын ичинен адабият өз ойлорун сөз өнөрү менен ишке ашыруучу, дүйнөнү образдуу чагылдырууга негизделген түрү. Бул түшүнүк кең мааниде – бардык эле жазылган чыгармаларга карата колдонулат. Мисалы, илимий адабият, техникалык адабият, медициналык адабият ж.б. Ал эми тар мааниде – көркөм чыгарма дегенди билдирет. Сүрөттө – боёк, бийде – кыймыл-аракет, музыкада – үн негизги курулуш материалы болсо, адабиятта мындай кызматты сөз аткарат. Ошондуктан анда ар кандай идея, тема сөздүн жардамы аркылуу ачылат. Адабият оозеки айтылса, анда ал угууга ылайыкталат, ал эми жазуу формасында болгондо окурмандык кабыл алууга ыңгайлашат. Адабиятта ар түрдүү тектер, түрлөр, жанрлар турмушту чагылдыруунун өзгөчөлүктөрүнө ылайык аракеттенет. Ал адамдарга таанытуучулук, тарбиялоочулук, өстүрүп-өнүктүрүүчүлүк, эстетикалык рахат берүүчүлүк кызмат кылат. «Адабият – элдин аң-сезими, жарыгы, жемиши, алардын жашоо турмушу» (В.Г.Белинский) болуу менен «адамтаануу» (М.Горький) катары элдин рухий турмушун дайым коштоп келе жатат. Адабиятта жер-суу, буюм-тайымдар, жаныбарлар сүрөттөлө берет, бирок ошолордун баары адамдын турмушу менен байланыштуу болот, мисалы, тамсилдерде бир жаныбар менен экинчи жаныбар сүйлөшүп жатса да, биз аларды адам катары түшүнөбүз. Ошондуктан көркөм адабияттын башкы предмети – адам жана анын көп кырдуу турмушу деп айтылат.

Илимдин жана көркөм өнөрдүн башка түрлөрүнөн адабияттын айырмасы схемада берилди. Схемадан көрүнүп тургандай, турмушту искусствонун бардык түрү көркөм чагылдырат, бирок алардын материалдары ар түрдүү болот.

Мына ошонун ичинде тил – жазуучунун негизги куралы. Ошол аркылуу көркөмдүүлүк ишке ашат. Көркөмдүүлүк – коомдук аң-сезимдин башка формаларынан айырмаланып искусстводо турмушту образдуу, б.а. көркөм чагылдырылышы. Көркөмдүксүз искусство жок. Көркөмдүктүн негизи жана башкы булагы – турмуш көрүнүштөрүн образдуу формада бериши, ошого карата өзүнүн оюн жана сезимин көркөмдүктө жеткирүү мүмкүндүгү.

Адабиятта кандайдыр бир окуяны, көрүнүштү, адамдын кебете-кешпирин, жаратылышты ж.б. нерселерди сүрөттөйт. Мисалы, А.Токомбаев «Жараланган

Илимдин жана көркөм өнөрдүн башка түрлөрүнөн адабияттын айырмасынын схемасы

жүрөк» повестинде каармандарын адегенде төмөнкүдөй сүрөттөө менен тааныштырат да, ошол сүрөттөөдө Үркүндөн кийинки оор турмуштун бир үзүмүн көз алдыга тартат: «1917-жыл. Жер томсоруп гана турат. Жайкалган эгин, буралган чөп жок. Ызылдап жүргөн шамалга чыдай албай кайыккан жандык сыяктуу титиреп турган сейрек куурайлар. Алардын арасында ичке куйруктарын көтөрүп, серендеп чуркаган сур чычкандар гана жүрөт. Катуу жел жүрсө, жөө тумандай калдайган боз топурак учат. Жол боюндагы зым карагайлар шамалдын күчүнөн күңгүрөнүшөт. Кээде үн чыгарып озондошот. Ушундай коркунучтуу талаада ким жүрсүн... Бирок турмушта эмнелер болбойт. Талааны ээлеген бопбоз мүрзөлөрдүн арасынан арбак сыяктуу караан көрүндү да жок болду. Ал бир аздан кийин созулуп кайта көтөрүлүп, экөө болуп көрүндү. Анын бири – эң эле узун, экинчиси – жалпак. Алар бир аз кыймылдап, мүрзөнү аралашты да, кайта жерге кирген эмедей жок болушту».

Жогорудагы текстти илим башкача түшүндүрөт, анда көркөм образдар, көркөм, кооз сөздөр болбойт, аларда, мисалы, тарых илиминде цифралар, фактылар так, реалдуу берилет.

Мына ошондуктан адабиятты сөз өнөрү, анын курулуш материалы сөз дейбиз да, анын чыгармаларын окуп, турмушту ар тараптуу таанып билебиз.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Сен жазуучу болсоң, бүгүнкү окуяларды кантип жазар элең?
2. Эмне үчүн адабиятты «сөз өнөрү» дешет?
3. Бир эле теманы тарыхчы жана жазуучу кандай жазат, мисал келтиргилечи?
4. Улуу адамдардын көркөм адабият тууралуу айткандарын жазып келгиле.

ЭЛДИК ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЛАРДАН

Эсиңерге түшүргүлө:

Эмгек тууралуу кандай ырларды, жомокторду, макал-лакаптарды, табышмактарды билесиңер?

Ойлонуп көргүлөчү:

1. Элдик оозеки чыгармачылык деген эмне?
2. Кыргыздардын турмушунда эмне үчүн ар бир эмгек ыр менен коштолгон деп ойлойсуңар?
3. Эмгек, эмгек кылуу дегенди кандай түшүнөсүңөр?

ЭМГЕК ЫРЛАРЫ

Элдик оозеки адабияттагы эмгек процессинин жүрүшүндө ырдалуучу лирикалык мүнөздөгү ырлардын эң алгачкыларынын бири – эмгек ырлары. Эмгек ырларынын негизги максаты – элдин оор эмгегин жеңилдетүү, эмгек куралдарына демөөр берүү, эмгектин натыйжасына карата адамдардын үмүт-тилегин чагылдыруу.

Эмгек ырлары – оозеки чыгармачылыктын эң байыркы көрүнүшү. Алар жумуштун түрлөрүнө карай жаралган. Мергенчилик кылуу, кийим бычып-тигүү, жаргылчак тартуу, эгин себүү-бастыруу мезгилинде, уй сааганда, жылкы кайтарганда ошол иштердин мүнөзүнө, ритмине карай аткарылган. Эмгек ырларына кыска-кыска ыргак, ачык-даана көрүнгөн уйкаш, ар кандай кошумча сүрөттөөлөр, обондуулук мүнөздүү болуп, көбүнчө жамаатташкан мүнөздө аткарылган. Элге кеңири белгилүү эмгек ырлары: «Оп, майда!», «Бекбекей», «Шырылдаң», «Тон чык», Мисалы,

Бол жигиттер, болгула,
Ор жигиттер, оргула,
Чал, орогум, чалгының,
Арпа, буудай таштабай,
Боого байлап салгының.
Ор, орогум, оргунуң,
Бербе бир дан жоолорго,
Ор, орогум, оргунуң!

ОП МАЙДА

Майда-майда, мапмайда,
Майдалансын, атты айда.
Кызыл толгон **кырмандын**,
Сузалы биз капкайда.
Бекер жүрсөң жан багып,
Таба албайсың эч пайда.
Майда-майда оп майда,
Орой орой оп майда,
Ороо толсун оп майда.
Кар алдында калбасын
Эртелеп барып майдала,
Орой-орой оп майда,
Орой-орой басканың,
Ороо толсун оп майда.
Кырча-кырча басканың,
Кырман толсун оп майда,
Даны бизге пайда,
Топону сизге пайда,
Майда-майда-майда,
Тилек кылдык кудайга.
Мөндүр алды арпаны,
Оп, оп майда, оп майда.
Береке бер буудайга.
Далым күйдү бул жайда,
Баба дыйкан бар болсо,
Бир карашар ал жайга.

СӨЗ КУРЖУН

кызыл – бул жерде: дан
ороо – эгин салынуучу чуңкур
кырман – эгин топтолгон жай
топон – самандын майдасы
ал жайга – бул жерде: ал-абалыбызга

«Ордо сахна» фольклордук тобунун аткаруусундагы «Оп майда» ырынын музыкасы менен ырдалганын угуп, кошо ырдагыла.

БЕКБЕКЕЙ

Белиңдеги чочморуң,
Ыргай эмей эмине?
Ыргалып короо кайтарган,
Жыргал эмей эмне?
Кайтарган короом сак болгой,
Эртең бетим ак болгой.
Ай караңгы түн экен,

Азыр болчу күн экен,
Ай караңгы, түн бүркөк,
Жылкынын ичи жык токой,
Шыңгыроолуу Бекбекей.
Колоттун ичи кой текей.
Түн уйкуну үч бөлгөн,
Көк чунак каны төгүлсүн.
Коңгуроолу Бекбекей.
Баш алышкан Бекбекей,
Күнгөй менен тескейден
Бет алышкан Бекбекей.

Кайтарган короом алты жүз,
Алты айланып келгенче.
Алты аркар жылдыз батпайбы?
Таң сөгүлүп атпайбы?
Кайтарган коюм жети жүз.
Жети айланып келгенче,
Жети аркар жылдыз батпайбы?
Таң кашкайып атпайбы?

Карала каптын **кагынчык**,
Аңдыгандын жаны чык.
Минген атың ак кашка,
Тизгиндери ак тасма,
Тилеги тийсин ак ташка.
Кызыл тоону этектеп.
Мен коноюн Бекбекей.
Кызыл жака тонуңа,
Жең болоюн Бекбекей.
Мине турган атыңа,
Жал болоюн Бекбекей.
Түндү түндөй чуркаган,
Түлкүнүн буту сөгүлсүн.
Карыш бою кер жаздык,
Карышкыр сага не жаздык?
Эчки деген жаныбар,
Ээгинде жалы бар.
Койдун сүтү коргошун,
Кой уурдаган оңбосун.
Эчкинин сүтү эрменде,
Эчки уурдаган шерменде.
Жылкынын жүнү жалтырак,
Жылкы уурдаган куучунак.

Белиңдеги чочморуң,
Ыргай эмей эмине?
Ыргалып короо кайтарган,
Жыргал эмей эмне?

Короомдун чети **таман жол**,
Кайтарган коюм аман бол
Кайтарган короом сак болгой,
Эртең бир бетим ак болгой.

СӨЗ КУРЖУН

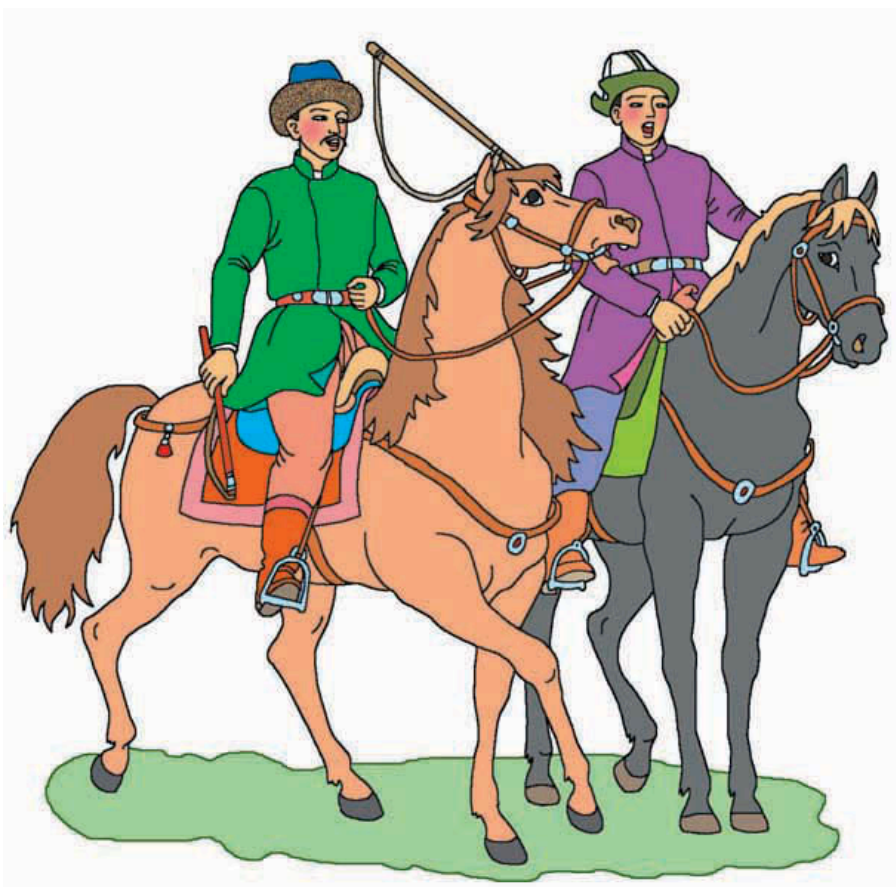
көк чунак – карышкыр
кагынчык – акыркы оокат
таман жол – ичке жол

ШЫРЫЛДАҢ

Конок тоого бүткөндө,
Кошо чыккан шырылдаң.
Таруу ташка бүткөндө,
Талаша чыккан шырылдаң.
Жылкычы менен коюндаш.
Жанаша чыккан шырылдаң.

Шырылдаң биздин **шыйкыбыз**,
Түндө келет уйкубуз.
Аман болсо жылкыбыз,
Эртең канар уйкубуз.
Шырылдаң айтып жүргөндө,
Конок менен тарууну,
Жеп кетпесин жылкыбыз.
Шыпшырылдаң шыр экен,
Жылкычынын ыры экен.
Карылардын наркы экен,
Жигиттердин **айты** экен.
Бай, бай терек, бай терек,
Башын кесмек не керек?
Эт желиндүү боз койго,
Тели козу не керек?
Ана султан шырылдаң,
Мына султан шырылдаң.
Шыпшырылдаң шыр экен,
Жылкычынын ыры экен.

СӨЗ КУРЖУН

конок – дан эгиндин бир түрү

шыйкыбыз – алыбыз, абалыбыз

айты – бул жерде: ыры, айтымы

тели козу – энеси эмизбей жериген козу

«Шырылдаңдын» музыкасы менен ырдалганын угуп, кошо ырдагыла.

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1-к а д а м:
«Билүү»

1. Эмгек ырларына кайсы чыгармалар кирет экен?
2. «Оп майда» ырында элдин кандай үмүт-тилеги чагылдырылган?
3. «Топондору сизге пайда, даны болсо бизге пайда» деп кимге же эмнеге айтып жатат?
4. «Бекбекейди» кимдер, эмне максатта ырдашкан?
5. «Шырылдаң» ырын кимдер, кайсы маалда ырдашкан?

2-к а д а м:
«Түшүнүү»

1. Кыргыз эли эмне себептен «Оп майда» ырын ырдашыптыр? Маанисин кандай түшүндүңөр?
2. Бекбекей ким же эмне? Силер кандай ойлойсуңар?
3. «Шырылдаң» ырынын маани-маңызын айтып бергиле.

3-к а д а м:
«Талдоо»

1. «Майда-майда, оп майда, Майдалансын, атты айда, Майда бассаң, жаныбызга пайда». Эмне үчүн «жаныбызга пайда» деп айтат? Маанисин талдагыла.
2. «Кайтарган короом сак болгой, Эртең жүзүм ак болгой» деген саптардын маанисин талдагыла.

4-к а д а м:
«Жыйынтыктоо»

1. Эмгек ырлары аркылуу элдин жашоо-турмушу, аткарган иштерин кандай элестеттиңер? Жогорудагы үч элдик ырды жалпылап, кластер түзгүлө.

5-к а д а м:
«Колдонуу»

1. Эмгек ырлары тууралуу кошумча маалыматтарды таап келгиле.
2. Элдик ырлардын фольклордук же эстрадалык ансамблдерде аткарылышын уккула. Өзүңөр да обону менен аткарууга машыккыла.
3. Ырларды жаттап келгиле.

6-к а д а м:
«Баа берүү»

1. Кандай ойлойсуңар, эмгек ырларынын таалим-тарбиялык мааниси эмнеде болгон?
2. Эмгек ырларынын силерге кандай таасири тийди?
3. «Ак эмгектин наны таттуу», «Нан болсо, ыр да болот» деген накыл кептердин маанисин кандай түшүндүрөр элеңер?
4. Дыйкандын эмгегин көз алдыңарга элестеткиле. Биздин дасторконго нан кайдан, кантип келерин айтып көргүлө.

КААДА-САЛТ ЫРЛАРЫ

Кыргыз эли байыртадан элдик оозеки чыгармачылыкка бай элдерден болгондуктан, алардын чыгармачылыгында каада-салт ырлары негизги орунду ээлейт. Каада-салт ырлары – кыргыз элинин ар түрдүү каада-салттарына байланышкан оозеки чыгармалар. Мындай чыгармаларда элдин каадасы, салт-санаасы, тилек-ниети чагылдырылган. Каада-салт ырлары той ырлары, бешик ырлары, керээз ырлары, жарамазан, кошок жана башка жанрлардан турат.

Элибиз ырлар аркылуу балдардын ички жан дүйнөсүндө таза, адептүү, эмгекчилдик сыяктуу касиеттердин болушун көздөшкөн. Биз алардын айрымдарын окуп үйрөнөбүз.

БЕШИК ЫРЫ

Бешик ырлары баланы бешикке бөлөө, уктатуу, сооротуу максатында ырдалган. Эне менен баланын мамилесинин, сүйүүсүнүн башаты – бешик ыры. Ырдын мазмунунда эненин наристесине мээрим толгон жылуу сөздөрү, максат-тилектери камтылган. Баласынын акыл-эстүү, өнөрлүү, элге кызмат кылган уул-кыздардан болуп чоңоюшун каалаган тилектерин, үмүттөрүн образдуу чагылдырган.

Бешик ырын энелер гана эмес, кыз балдар жашынан үйрөнүп, кийин эне болгонго чейин эле ал чыгармаларды куурчактарын «жаткырууда», «киринтип, ичинтүүдө», кичүү бөбөктөрүн кароодо пайдаланып келишкен.

Эне баласын бешиктин күүсү менен сооротуу, уктатуу, кулагын ачуу, дилин тазалоо максатында жагымдуу обон, жай ыргак менен бешик ырын ырдайт:

Ыйлаба, балам, ыйлаба,
Ата-энеңди кыйнаба!
Эл жайлоодон түшө элек,
Арпа, буудай быша элек.
Куштун жүнү калпагың,

Эл сүйбөсө, сүйбөсүн,
Өзүм сүйгөн аппагым.
Алдей, балам, ыйлаба,
Энекеңди кыйнаба! –

дегендей ырларды күн сайын баланын кулагына куйган.

Бешик ырларында «алдей, алдей» деген сөздөр байма-бай кайталанган, буга карап «алдей ырлары», «алдей айтуу» деп да коюшат.

БЕШИК ЫРЫ

Алдей, алдей, ак бөбөк,
Ак бешикке жат, бөбөк,
Кунан койду сой, бөбөк,
Куйругуна той, бөбөк.
Алдей, алдей бөбөгүм,
Алдей, бөпөм, ыйлаба,
Менин жаным, кыйнаба,
Атаң тойго кетиптир,
Аккисе толгон эт келет.
Алдей, алдей, бөбөгүм,
Энең тойго кетиптир,
Эмчеги толгон сүт келет,
Алдей, бөбөк, ыйлаба,
Эжекеңди кыйнаба.
Алдей, алдей, бөбөгүм,

Кырма табак кырдырба,
Кыруусу менен куйдурба,
 Куру кыйнап эжеңди,
 Кокуйлатып кыйнаба.
 Алдей, алдей, бөбөгүм,
 Жапкан нандын ортосу,
Жүрөгүмдүн толтосу,
 Алдей, алдей, бөбөгүм,
 Садагасы кетейин,
 Сарысына жетейин,
 Ат тээп ийгенсип,
 Томолонуп кетейин.

СӨЗ КУРЖУН

ак кесе – идиштин түрү
кыруусу – табактын түбүндөгү калдыгы
толтосу – ортосу

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1-к а д а м:
 «Билүү»

1. Энелер бешик ырын кимге арнап, качан ырдашкан?
2. Бешик ырын ырдоонун мааниси эмнеде?

2-к а д а м:
 «Түшүнүү»

1. Бешик ырында эненин кандай тилек-максаттары айтылат экен?
2. «Жапкан нандын ортосу, Жүрөгүмдүн толтосу» деген саптарды кандай түшүндүңөр?

3-к а д а м:
 «Талдоо»

1. Эне тили баланын жан дүйнөсүнө эненин бешик ыры аркылуу өтөрү айтылат. Силер кандай ойдосуңар?
2. Эл, эне тил, эненин бешик ыры – үчөөнүн байланышы тууралуу өз оюңарды айтып бергиле.

4-к а д а м:
 «Жыйынтыктоо»

1. Бешик ыры ырдап жатып эне баласынынан келечекте көптү үмүттөнөт, кыялданат. Эненин тилеги кандай? Атап бергиле.

5-к а д а м:
 «Колдонуу»

1. Бешик ырлары тууралуу кошумча маалыматтарды таап келгиле.
2. Бешик ырын жаттап, өзүңөр да обону менен аткарып берүүгө даярдангыла.

6-к а д а м:
 «Баа берүү»

1. Ар бир эне өз наристесине бешик ырын ырдашы керекпи? Силер кандай ойлойсуңар?

АКЫЙНЕК

Каада-салт ырларынын дагы бирине акыйнек кирет. Анда элибиздин салт-санаасы, үрп-адаты, жашоо-тиричилигиндеги өзгөчөлүктөрү, адам мүнөзүндөгү кемчиликтери менен кошо артыкчылыктары кайым айтышкан эки адамдын ортосунда бирден саналып өтүлөт. Тарбиялык жагы – эки адамдын бири-бирине карата айтылган кемчиликтерин башка адамдарды кайра кайталабоого чакыруу жана ага үндөө.

Акыйнек – секелектердин, кыз-келиндердин, аялдардын бири-бири менен жекеме жеке же экиге бөлүнүп алып, жаатташып айтышуусу. Мында, негизинен, бири-бирин кордоп, кемсинтүү, шылдыңдоо, ызалоо үчүн аракет кылынат да, кайсыл тарап экинчисинин кулк-мүнөзүн, жүрүш-турушун, кебете-кешпирин, тегин көбүрөөк, таамайыраак ашкерелесе, ошол тарап жеңген. Демек, акыйнек аялдар тарабынан аткарылган кордоо айтышынын бир түрү.

БАЙДЫН КЫЗЫ МЕНЕН ЖАРДЫНЫН КЫЗЫ

Байдын кызы:

Этегимби, жеңимби?
Ушул кыз менин теңимби?
Ой, жарды кыз, жарды кыз,
Жакшылап уккун кебимди.

Жардынын кызы:

Өзүмдү сага теңебейм,
Өлсөм дагы кебелбейм.
Сага окшогон көөдөктү,
Өлгүчө минип тебелейм.

Байдын кызы:

Согончогу чор болуп,
Жалданышат кор болуп.
Өзүңдү өзүң билбейсиң,
Тегерегиң тор болуп.

Жардынын кызы:

Сасык байдын сары кыз,
Эр албаган кары кыз.
Атаңыздын төрүндө,
Көп олтуруп алдыңыз.
Ак чач болуп жүрө бер.
Акыйнек айтып талаада,
Арсыз акмак үрө бер.

ЭКИ КЫЗДЫН АКЫЙНЕК АЙТЫШЫ

1-кыз:

Акыйнек ырын ырдашуу,
Абалтан кыргыз салты экен,
Акыйнек ырын улантуу,
Атабыз кыргыз наркы экен!

2-кыз:

Бир ырдашып, сындашуу,
Бир жандуу кыргыз салты экен,
Сынга сындай жооп айтсак,
Атабыз кыргыз наркы экен!

1-кыз:

Сенин атаң эртелеп,
Бел куда болгон белеңдеп,
Жашың келди он үчкө
Сени келин кылып алууга
Кайнатаң той кыламын деп жүрөт.

2-кыз:

Сени болсо бел куда,
Болгон экен бешикте,
Он төрткө жашың толо элек,
Үй күтөр кезиң боло элек,
Жакында сенин да тоюң келет деп жүрөт.

1-кыз:

Сени болсо топ кыздар,
Кийимин чактап кие албас,
Кийсе да тыкан жүрө албас,
Бээ сааганда этегин,
Чарпый баса отурган,
Чалма этек кыз деп жүрөт.

2-кыз:

Сени болсо көп кыздар,
Кийимин таза кие албас,
Кийсе да таза жүрө албас,
Көйнөгүнүн көкүрөгүнө сүт тамган,
Даң болсо да көйнөгү,
Тазалап, жууп албаган,
Тазалыкка сараң кыз деп жүрөт.

1-кыз:

Сени болсо теңтуштар,
Ийри колго иш албас,
Жалкоо кыз экен деп жүрөт.
Келечек жолун байкабас,
Аңкоо кыз экен деп жүрөт.

2-кыз:

Сени болсо жеңелер,
Жеңил кыз экен деп жүрөт,
Жеңенин сыйын биле албас,
Жеңени сыйлап жүрө албас,
Көзүңчө мактап бийкеч деп,
Жеңелериң артыңдан,
Биздин кыз жеңил ойлуу деп күлөт.

СӨЗ КУРЖУН

көөдөк – мактанчаак
абалтан – илгертеден
дак – так

СУРОЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1-к а д а м:
«Билүү»

1. Акыйнек ырын кимдер ырдашкан?
2. Акыйнек айтышуунун мааниси эмнеде экен?

2-к а д а м:
«Түшүнүү»

1. Байдын кызы менен кедейдин кызы бири-биринин кандай кемчиликтерин айтып жатышат?
2. Эки кыз бири-биринин кандай кемчиликтерин сындашты?

3-к а д а м:
«Талдоо»

1. Бирин-бири сындап, кемчилигин таап кордоп айтышуу туурабы? Силер кандай ойлойсуңар?

4-к а д а м:
«Жыйынтыктоо»

1. Акыйнектин ырлары деп кандай мазмундагы ырларды айтууга болот?

5-к а д а м:
«Колдонуу»

1. Бүгүнкү күндө айтылып келе жаткан акыйнектерден аткарып бергиле.
2. Акыйнек ырын жаттап, өзүңөр да обону менен аткарып берүүгө даярдангыла.

6-к а д а м:
«Баа берүү»

1. Акыйнек ырында бирин-бири сындоо аркылуу таалим-тарбияга үндөөрү тууралуу пикириңерди билдиргиле. Өз оюңарды мисалдар менен далилдегиле.

ЖАРАМАЗАН ЫРЛАРЫ

Жарамазан, рамазан (араб. – мусулман жылнаамасындагы айдын аты) – орозо учурунда, ооз ачкандан кийин үймө-үй кыдырып ырдалуучу, өзүнчө обону бар диний жана каада-салт ыры. Жарамазан айткандар үйгө, анын жашоочуларына бакыт, бейпилдик, байлык, ырыс, ынтымак тилеп, бала-бакырасына өмүр каалап ырдашат. Алар көбүнчө

12–13 муундан туруп, «Жарамазан айтып келдик эшигиңизге, кудайым бир уул берсин бешигиңизге» деген сыяктуу салттуу башталмалары бар, сөздөрү да бири-бирине окшош келет да, варианттарында айырмачылык азыраак болот. Жарамазан ырларына оюн-тамаша мүнөздүү. Алгач жарамазанчылар тарабынан саламдашуу сөзү, андан соң кайрылган үйдү, үй ээлерин мактоо айтылат, анан келген жайын билдиришет:

Ушул үйдүн түндүгү кайың бекен?
Бизге берер жоолугу дайын бекен?
Ушул үйдүн түндүгү арча бекен?
Бизге берер жоолугу чарчы бекен?
Жарамазан айткандын жайы бардыр.
Жайып алган куруттун майы бардыр.
Курут берсең туруп бер, жеңе,
Бети-колуң жууп бер.

Мындай кайрылуудан соң, үй ээлери чыкпай койсо же ойгонбосо:

Май, майдилла, майдилла толгоно кой,
Марайдилдай атакем, ойгоно кой,
Сур, сур жылан, сур жылан, толгоно кой,
Сурайдылдай, апакем, ойгоно кой, –

дешет. Үй ичинде кишинин турганы, кобур-субуру билинип калса:

Казан-аяк калдырайт,
Курут эзип жатат бейм,
Бычак учу жалтырайт,
Май томуруп жатат бейм, –

дешип, ыраазычылыгын ыр аркылуу билдиришкен, эгер турбай коюшса:

Оо, жарты наның жок беле?
Жабышып уктап калыпсың.
Бүтүн наның жок беле?
Бүрүшүп уктап калыпсың, –

деп бастырып кетишет. Кээде мындан да өткөрүп айтышат, а түгүл каргоого чейин барат. Жарамазанчыларды ыраазы кылса, алар төмөнкү сыяктуу ак батасын беришкен:

Кумга коюң жайылсын,
Куйрук менен боор же.
Алайга жылкың жайылсын,
Казы менен карта же.
Кабыргасын тарта же.
Уугуң учтуу болсун
Узуң күчтүү болсун.
Керегең кептүү болсун,
Келиниң септүү болсун ж.б.

Жарамазан – жаштарды дүнүйөкорлукка каршы күрөшүүгө үндөп, эл арасынан бөлүнбөөгө, эл көргөн күндү чогуу көрүүгө, кайрымдуу, боорукер болууга чакырган.

Жарамазан – мусулман калкынын рамазан айынын он бешинчи күнүнөн башталып айтылуучу каада-салт ырларынын бири. Жылдын башка мезгилдеринде ырдалбайт.

ЖАРАМАЗАН

Ассалому алейкум, жарамазан,
Он эки айда бир келчү орозо жан.
Орозоңуз кабыл болсун кармаган жан.
Адыр-адыр тоолордон,
Айгыр минип мен келдим.
Айгыр оозун тарта албай,
Ушул үйгө туш келдим.
Будур-будур тоолордон,
Бука минип мен келдим.
Бука мурдун тарта албай,
Ушул үйгө туш келдим.

Ак кочкордун **чуудасы**,
Ушул үйдө жеңейим,
Азыраак уктап, тыңдачы!
Көк кочкордун **чуудасы**,
Ушул үйдө жеңейим,
Көп уктабай, тыңдачы.
Курут алып жатат бейм?
Курут болсо алып чык,
Катыр-кутур чайнайлы.
Курут берип кубантпа,
Куру сөзгө жубатпа!
Таруу берип тамшантпа,
Таң аткыча какшатпа!

Ушул үйдүн **үзүгү**,
Үзүлүңкү көрүнөт.
Ушул үйдө жеңейим.
Сүзүлүңкү көрүнөт.
Төбөдөгү төрт жылдыз.
Батайын деп баратат.
Мингеним жаман тай эле,
Жатайын деп баратат.

Шалдыр-шулдур шакек чык,
Саймалама жоолук чык!

Жоолукту белге чалабыз,
Шакекти колго салабыз.
Чымы-чымыр-чымыр чык,
Буудай майлап кууруп чык!
Бычак учу жылтырайт,
Май томуруп жатат бейм?
Майың болсо алып чык,
Сака, мурут майлайлы.

Бука берсең шайлап бер,
Мурунтугун байлап бер.
Мурунтугун үзбөсүн,
Какылдаган ырчыңдын,
Кардын жара сүзбөсүн.

СӨЗ КУРЖУН

чуудасы – моюнундагы жүнү

үзүгү – боз үйдүн өйдө жактагы жабуусу

мурунтук – илгери бука, өгүздү унаа катары минген, ошондо анын чүлүгүнө өткөрүп койгон жип ушундай аталган.

СУРОЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1-к а д а м:
«Билүү»

1. Жарамазан ыры эмне үчүн он эки айдын бир гана айында айтылып келет экен? Жарамазанды кимдер айтышкан?

2-к а д а м:
«Түшүнүү»

1. Жарамазан ырларынын кандай өзгөчөлүктөрүн байкадыңар?
2. Жарамазан айтуу эмнеден башталып, кантип аяктайт экен?
3. Саламдашуу, үй ээсин мактоо, каалоо-тилек, бата бөлүктөрүн чыгармадан таап, көрктүү окуп бергиле.

3-к а д а м:
«Талдоо»

1. «Жарамазан – жаштарды дүнүйөкорлукка каршы күрөшүүгө үндөп, эл арасынан бөлүнбөөгө, эл көргөн күндү чогуу көрүүгө, кайрымдуу, боорукер болууга чакырган», – деп айтылат. Мунун маанисин кандай түшүндүрөң?

4-к а д а м:
«Жыйынтыктоо»

1. Рамазан айында жарамазан ырларын уктуңар беле же өзүңөр да айткан белеңер? Уккан тексттерди дептерге түшүрүп, көрктүү окуп бергиле.

5-к а д а м:
«Колдонуу»

1. Элдик фольклордук ансамблдердин аткаруусунда жарамазан ырын уккула жана өзүңөр да башка варианттарын таап, аткарып берүүгө даярдангыла.
2. Жарамазан ырын жаттап, обону менен аткарып бергиле.

6-к а д а м:
«Баа берүү»

1. «Жарамазан айтуу – кыргыз элинин салты» деген темада чакан эссе жазып келип, өз ара ой бөлүшкүлө.

АРМАН ЫРЛАРЫ

Арман ырлары – кыргыз элинин оозеки көркөм чыгармачылыгында кеңири тараган лирикалык ырлардын бир түрү. Анда каармандын укуксуздуктун, эрксиздиктин, теңсиздиктин натыйжасында келип чыккан күйүтү, муң-зары, капалыгы, нааразылыгы, каршылык көрсөтүүсү билдирилет. Элдик оозеки чыгармачылыкта кедей-кембагалдар, кыз-келиндер узун сабак арман ырларын жаратышкан. Мисалы,

Кызыл-кызыл козунун,
Көрпөсү элем ой-дай.
Кыз да болсом бир үйдүн,
Эркеси элем ой-дай.
Эркеликке койдобу,
Малга сатты, ой-дай!

(Элдик ыр)

Тагдырдын бейкүнөө кордугуна дуушар болгон кыз-келиндер тарабынан «Кыз Кенжекенин арманы», «Чалга берген кыздын арманы», «Насыяга кеткен кыздын арманы» жаралган. Арман жанрын өркүндөтүүдө элдик ырчылардын ролу чоң болгондугу Тоголок Молдонун чыгармачылыгынан жакшы белгилүү. Токтогул, Барпы ж.б. акындардын чыгармачылыгында бул жанр катары кадыресе жашоосун уланткан. Ошондой эле соңку учурда да ар кандай турмуш жагдайларга байланыштуу арман ырлары жаралууда (мисалы, К.Алмазбеков «Он үч жашар баланын арманы», А.Рыскулов «Өрүк комуз» ж.б.).

КОЙЧУНУН АРМАНЫ

Койчу болдум башынан,
Кордукту тартып жашыман.
Кошомат кылып кой бактым,
Курсагымдын ачынан.
Чокоюм буттан суурулуп,
Чор болду таман туурулуп.
Чарыгым буттан суурулуп,
Чарчадым таман туурулуп.
Чой-чойлоп жүрүп өлөмбү,
Чокуда бир күн буулугуп?

Конок көмөч азыгым,
Кой кайтарган жазыгым.
Белеске чыгып дем алам,
Дем алган жерде жеп алам.
Кечкече жээрге нерсе жок,

Кезерип ачка мен калам.
Отун кетпей мойнуман,
Жоном бир ооруп **жоор болду**.
Эртеден кечке мал багып,
Таманым ооруп чор болду.

Эгиздеги текени,
Атар күнүм бар бекен?
Койчулуктан кутулуп,
Жатар күнүм бар бекен?
Талаада жатып кой бактым,
Таалайсыз менин шор башым.
Ар кимде жүрүп кой бактым,
Арылбаган шор бактым.

Арып-ачып мен келсем,
Байбиче көсөө менен тап берет.
Эшикке чыгып мен бассам,
Тезек тер деп кап берет.
Үйгө бир жатып уктасам,
Байбиче жаман жемелейт.
Талаага чыгып уктасам,
Эчки каапыр тебелейт.
Түн ичинде уйкум жок,
Күндүзү менде тыным жок.
Үйдө басар шайым жок,
Арманым айтар жайым жок.

Эгиздеги балапан,
Тутулар күнү бар бекен.
Ушул жаман таяктан,
Кутулар күнүм бар бекен?
Эзилген ушул кедейдин,
Кутулар күнү бар бекен?
Эзип жүргөн байлардын,
Тутулар күнү бар бекен?

Айланып учуп бараткан,
Абадагы булбулмун.
Алты жаштан быякка,
Кордолуп келген кургурмун.
Абадагы торгойду,
Алдынан тороп ким бурайт?
Эзилип жүргөн кургурдун,
Эсендигин ким сурайт?

СӨЗ КУРЖУН

жазыгым – күнөөм

кезерип – көпкө туруп, зарыгып

жоор болду – жара болду

СУРОЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1-к а д а м:
«Билүү»

1. Арман ырларында каармандын кандай сезими билдирилет?
2. Өткөн заман кедей-кембагалдар үчүн кандай болгон экен?
3. Дагы кандай аталыштагы арман ырлары бар экен?
4. Арман ырлары кимдер тарабынан жаралыптыр?

2-к а д а м:
«Түшүнүү»

1. Илгерки заманда кимдер жана эмнеликтен арман ырларын ырдашкан?
2. Койчу бала эмне себептен «кошомат кылып кой багыптыр»?
3. Койчунун башынан өткөргөн кордуктары тууралуу эмнелерди айтып бере аласыңар?

3-к а д а м:
«Талдоо»

1. «Эгиздеги балапан,
Тутулар күнү бар бекен.
Ушул жаман таяктан,
Кутулар күнүм бар бекен?» –
деп муңканат койчу бала. Мунун маанисин кандай түшүндүрөңөр?
2. Койчу баланын арман ырынан улам анын турмушун кандай элестеттиңер? Айтып көргүлөчү.

4-к а д а м:
«Жыйынтыктоо»

1. «Койчунун арманы» ырына карата ал жашаган заманга кластер түзүп, дептериңерге түшүргүлө. Койчунун тагдырына ошол шарттын тийгизген таасирин айтып бергиле.

5-к а д а м:
«Колдонуу»

1. Кошумча адабияттардан башка арман ырларын таап келгиле жана аларды жогорудагы чыгарма менен салыштыргыла.
2. Азыркы заманда да арман ырын ырдап, капалангандар барбы? Мисал келтирип көргүлөчү.
3. «Койчунун арманын» жаттап, көркөм айтып бергиле.

6-к а д а м:
«Баа берүү»

1. Өткөн замандагы ар кимге малай жүргөн койчу бала менен бүгүнкү күндүн баласынын жашоосун салыштыргыла:

Өткөн замандагы кой кайтарган бала	Бүгүнкү күндүн баласы

2. Бүгүнкү күндө да биз жашап жаткан коомдо адилетсиздик, теңсиздик, зулумдук байкалабы? Эгер байкалса, силердин ага карата көз карашыңар кандай? Өз оюңарды билдиргиле.

КОШОКТОР

Кошок – элдик оозеки адабияттагы каада-салт ырларынын бир түрү. Дүйнөдөн өткөн адамдын жакындары – аялы, карындаштары, кыздары, келиндери, тууган-туушкандары тарабынан өзүнчө обон менен ый аралаш айтылган. Анда каза болгон адамдын ким экендиги: кулк-мүнөзү, ишмердиги, адамгерчилиги, башка асыл сапаттары даңазаланган жана айрым учурда сатиралык мүнөздөгү терс сапаттары да билдирилген. Кыргыз элинде белгилүү кошокчулар кадыр-баркка ээ болушкан, аларды атайылап алдырып, кошок коштурушкан.

ДЫЙКАНДЫН АЯЛЫНЫН КОШОГУ

Тоголок Молдо (Байымбет Абдыракман уулу)

Асылым дыйкан, жыргалым,
Асылың көрүп жыргадым.
Бала-чакаң жаш калды,
Баркыңды санап куурадым.
Арыкка суусун бурганым,
Айылга жыйын курганым.
Ак буудай айдап, нанын жеп,
Аштык багып турганым.
Адамдан талап кылбаган,
Асыл элең жыргалым.

Булуңга буудай сепкеним,
Буудайга алган кетмениң,
Кош өгүздү байлаган,
Шайман **тиркээч** шайлаган.
Кара жерди каңтарып,
Эшилтип эгин айдаган.
Эл кеткенде жайлоого,
Эгиндин башын жайлаган.
Буурусунун буктурган,
Кара жерге суктурган.
– Түгөнбөс кенч эгин – деп,
Сугатчыга уктурган.
«Эмгек кыл» деген насаатын,
Дыйкандарга жуктурган.
Ат семирткен арпага,
Пайдасы тийген **барчага**.
«Асыл дыйкан өттү» – деп,
Атагың кетти канчага.

Арыгын терең кең чапкан,
Ак буудай деген кен тапкан.
Дыйкандык кылып дан тапкан,
Жыргатып жакшы жан баккан.
Бурбай эккен буудайды,
Гүлкан кылган бу жайды.

Булуңга сепкен буурчакты,
Алтын деп билген турпакты.
Ашка-нанга мол кылып,
Тойгузуп турган курсакты,
Пейлинде жактырбайт,
Бекер басып жүрүштү.
Жарышка салып кеп кылган,
Арпа менен күрүчтү.
Чөптү тоодой көп кылган,
Төгөрөгүн чеп кылган.
Саманын арбын көп кылган,
– Берекелүү дыйкан – деп,
Жалпы калк аны кеп кылган.
Жаманчылык жут күнү,
Чабыр-чубур арыктар
Тегеректеп жеп турган.
Артын байкап санаган,
Артык кадыр самаган.
Жут болгондо топурап,
Малдуулар көзүн караган.

Дыйканымды өлтүрдү,
Баласы мендей какшасын.
Башыма жабыр келтирди,
Эч кылмышы жок эле,
Дыйканымды күнөөлөп,
Жайлатып датка өлтүрдү.
Жалпы журтка күбөлөп,
Багымды датка байлады.
Мээнетим бекер сайлады,
Карабет **жесир** калган соң,
Капасын айтып сайрады.
Тикирейип көп ыйлап,
Тилин тишке кайрады.

Арманым айтып ар качан,
Алганы дартын козгосун.
Казы-мушту жолумдан,
Каршы чыгып тоспосун.
Какшаал казы заалымдын

Кара кийип катыны
Тукуму тарап тоз болсун!
Уугу сынып кыйрасын,
Уулу мендей ыйласын.
Керегеси кыйрасын,
Келини мендей ыйласын!
Түндүгү сынып кыйрасын,
Тууганы мендей ыйласын!

Асылым дыйкан курдашым,
Армандуу болду бу башым.
Асылым аман турганда,
Анык эле жыргашым.
Арстаным сенден айрылып,
Арылбады көз жашым.
Оюлтуп ороо казганым,
Олжону кабат тапканым,
Оёну дыйкан, арстаным.
Керилип кетмен чапканым,
Кетмеңдей нанды тапканым,
Кенебей жыргап жатканым.
Кейитип кеттиң, арстаным.

СӨЗ КУРЖУН

тиркээч – чиркегич, кошоктогуч
буурусун – жерди айдоочу курал
барчага – баарына
гүлкан – гүлдүү, эгиндүү деген мааниде
жут – ачарчылык
жесир – күйөөсү өлгөн аял
казы-мупту – диний кызматкерлер
заалымдын – таш боор

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1-к а д а м:
«Билүү»

1. Кошоктор качан жана кимдер тарабынан айтылган?
2. Кошок айтууда өлгөн адамдын кандай жактары айтылган?
3. Кошокторду кимдер жаратыптыр?

2-к а д а м:
«Түшүнүү»

1. Кошокто дыйкандын кандай сапаттары айтылат?
  2. Эмне үчүн дыйкан топуракты алтынга салыштырган?
  3. «Жаманчылык жут күнү,
Чабыр-чубур арыктар
Тегеректеп жеп турган.
Жут болгондо топурап,
Малдуулар көзүн караган», – деген саптарды кандай түшүндүңөр?
1. Эмне себептен дыйкандын аялы даткага нааразычылыгын билдирип, кармап жатат?

3-к а д а м:
«Талдоо»

1. Чыгармадан улам дыйкан дыйканчылыктын кандай сырларын өздөштүргөнүн байкоого болот?
2. Дыйкандын аялынын кошогунан анын абалын кандай элестеттиңер? Айтып көргүлөчү.

4-к а д а м:
«Жыйынтыктоо»

1. Чыгарманы кайрадан өз алдыңарча окуп чыгып, дыйкандын адамдык, эмгекчилдик сапаттары боюнча кластер түзгүлө.
2. Алар жашаган заманга кластер түзүп, дептериңерге түшүргүлө. Дыйкандын өлүмгө дуушар болушунун себептерин жазгыла.

5-к а д а м:
«Колдонуу»

1. Кошумча адабияттардан башка кошокторду таап келгиле. Аларды жогорудагы чыгарма менен салыштыргыла.
2. Азыркы учурда да кошок айтылабы? Уккан белеңер? Же улуу муундардан сурап келгиле.
3. Эмгек, адилеттик тууралуу макалдарды таап келип, маанисин чечмелегиле. Аларды кебиңерде колдонууга машыккыла.

6-к а д а м:
«Баа берүү»

1. Дыйкандын аялынын кошогунан улам анын эмгегин кандай баалайсыңар? Маңдай тери менен эмгектенген, эч кимге зыяны жок, пайдасын гана тийгизген адамга жамандык кылуу туурабы? Силер кандай ойдосуңар?

ГҮЛ ОЙРОН

Дөөлөс уруусунан Ысык-Көлдө XIX кылымдын орто ченинде Арпа деген жигит **төмөнкү таптан** болуп, 30 жаш чамасында ажалынан өлүп, 3 баласы жетим калат. Зайыбы Чыны деген аял эң кошокчу чыгып, «Гүл ойрон» деген кошокту айткан экен.

Асылым, Арпа гүл **ойрон**,
Кандай жорук баштадың?
Катын менен балаңды
Каран күнгө таштадың.
Жашында өлгөн оңорбу?
Жаш кезинде тул калган
Мендей **бейбак** болорбу?
Бир төшөктө эки баш,
Үч балаң калды жетим жаш.
Эки башты айырган
Эгем таала боору таш.
Арпа ичинде бир буудай
Такта буудай дечү элем.
Эл ичинде арпамды
Сакта кудай дечү элем.
Ыргалып чыккан буудайым,
Ырайым кылбай кудайым,
Асылым Арпа гүл ойрон,
Айрылдым сенден, жубайым.

Арпанын кошокчу аялы Чыныны көч үстүндө бугунун чоңдору Муратаалы, Боромбай ээрчий бастырып, кошок угуп, жол бербейт. Ошондогу айткан кошогу:

Бурмалуу саадак, бугу шым
Гүл ойрон,
Бугунун уулу болбодуң,
Анан кийин өлбөдүң.
Саймалуу саадак, сары шым
Гүл ойрон,
Сарбагыш уулу болбодуң,
Анан кийин өлбөдүң.
Зыйнатыңда отуруп,
Сыпатың айтып көрбөдүм.
Муратаалы, Боромбай –
Бугудан чыккан «оёну».
Бул жорукту коёлу,
Журтка барып конолу.
Тоспоңор менин жолумдан,
Кармабагын колумдан.

Гүл ойрондун өлгөнү –
А дагы менин шорумдан.
Кошок уксаң, конуп ук,
Конгон жерде келип ук!

Ошол көч үстүндө: «Муратаалы, Боромбайларга күйөөңдү макта» – деп, кимдир бирөө шыбырайт. Анда Чыны кошокчу айтат:

Кызыл макмал топтоймун,
Кымбатым Арпа ойронду
Кылганын айтып жоктоймун.
Киш ичикти кийбеймин,
Киши айткан тилге кирбеймин.
Оруну жок сөз айтып,
Мактаганды билбеймин.
Гүл ойрон өзү – **букара**,
Коркуп жүргөн **манаптан**.
Каяша сөз айта албай,
Качып жүргөн тараптан.
Айтуучуга ат берип,
Айттырбаймын жөнөкөй.
Ашыкпастан, шашпастан,
Айтып өткүн көмөкөй!
Кошуучуга кой берип,
Коштурбаймын жөнөкөй.
Кошомат эмес, чын жерден
Кошуп өткүн, көмөкөй!
Үй үстүнө жоо келсе,
Корккон эмес гүл ойрон.
Үйдөн алыс аттанып,
Жорткон эмес гүл ойрон.
Ашкан алыс сапарга
Барган эмес гүл ойрон.
Аттанып чалгын алыстан
Чалган эмес гүл ойрон.
Айдап жылкы алдына
Салган эмес гүл ойрон.
Көп аттанса, катардан
Калган эмес гүл ойрон.
Айтып айтпай пайда жок,
Кеткен жан кайтып келеби?
Өксүткөн кудай береби?
Аман болсун балдарың,
Артында туяк калганың.
Билбей калган жан барбы
Дүнүйөнүн жалганын?

СӨЗ КУРЖУН

төмөнкү таптан – кедей-кембагал болуп

гүл ойрон – гүлгүндөй кезинде ойрон болгон (жаш кеткен, жаш өлгөн)

тул – күйөөсү жок

бейбак – бактысыз

ырайым кылбай – боор оорубай

кызыл макмал – кездеменин түрү

киш ичик – териси баалуу жаныбарды кош дөшкөн, ошондон тигилген кийим

букара – карапайым эл

манап – эл башкарган адам

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1-к а д а м:

«Билүү»

1. Кошокчу гүл ойрон деп кимди айтып жатат жана бул сөздүн маанисин кандай түшүндүрөңөр?
2. Эмне үчүн кошокчу аялды атайын чакыртып алып кошок коштурган экен?
3. Арпанын аялы Чынынын кошогун кайсы манаптар ээрчий басып уккан экен?
4. Күйөөсү Арпанын кандай сапаттарын мактап кошок айтыптыр?

2-к а д а м:

«Түшүнүү»

1. Эмне үчүн көзү өткөн адамды жоктоп кошок айтышкан? Кошок айтуунун эмне мааниси бар?
2. Бугунун уруусунун чоңдору Муратаалы, Боромбай эмне үчүн Чынынын кошогун астейдил болуп угушкан экен?
3. Кошокту толук окуп чыгып, мазмунун кеңири айтып бергиле.

3-к а д а м:

«Талдоо»

Өлгөн адамдын тирүү кезиндеги жасаган эмгегин, кулк-мүнөзүн, адамдык сапаттарын, башкаларга жасаган мамилесин ж.б. айтып обон менен ый аралаш кошок айтуунун эмне мааниси бар деп ойлойсуңар?

4-к а д а м:

«Жыйынтыктоо»

1. Кошокту окуп чыгып, Арпанын образына кластер түзүп, талдагыла. Анын сапаттарына карата чыгармадан мисалдар келтиргиле.

5-к а д а м:

«Колдонуу»

1. Кошумча адабияттардан башка кошоктордон таап келгиле жана аларды жогорудагы чыгарма менен салыштыргыла.
2. Бүгүнкү күндө да өлгөн адамга кошок айтылат. Эл арасынан кошокторду чогултуп, алардын маани-мазмундарын салыштыргыла.
3. Күйөөгө узатылып жаткан кызга карата да энеси, эжелери, жеңелери коштошуп ырдаган салт ырлары да кошоктор деген ат менен белгилүү болгон. Кошумча булактардан ушундай салттык ырлардан таап келгиле.

6-к а д а м:

«Баа берүү»

1. «Элибизде күйгөн аял кошокчу» деген сөз айтылып калыптыр. Мунун маанисин кандай түшүнөсүңөр?

ТАМСИЛДЕР

АЛКЫ ЖАМАН КАРЫШКЫР

Чоң суунун боюн жеке ээлеп, ошол жерде оюна келгенин кылган, жолукканды тытып, моокуму канган көк жал болуптур. Ошол суунун боюн ээлегенине элүү жыл болот. Бирок топук кылып тойбой, акыры «алкы жаман карышкыр» деген атка конуптур. Күндөрдүн биринде жортуп келатып, карышкыр канаты сынган карчыгага кезикти.

Кубанычы койнуна батпай:

– Ой, мен сени жеймин! – деди.

– Эмне үчүн, Каке?

– Курсагым ачка, таппадым сенден башка, – деди карышкыр тилин салаңдатып, шилекейин агызып.

– Андай кылба. Каке, мени жегениң менен карыныңа как, жумуруңа жук болбойм. Карап көрсөң, аркайган гана сөөгүм турат. Мындан ары барсаң, тээтиги дөбөдө узундугу бир кулач чучук жатат, ошону жесең оюңча тойбойсуңбу? – деди карчыга.

– Эмесе макул, – деди да, карышкыр желген бойдон дөбөгө чыгып барды. Айтканындай эле бир кулач чучук жаткан экен. Аны көрө сала:

– Ой, узун чучук, араң жеттим чуркап-учуп, мен сени жеймин, – деди.

– Эмне үчүн жейсиң?

– Курсагым ачка, буюрбаптыр сенден башка, – деп карышкыр тилин салаңдатып, шилекейин агызды.

– Жоок, Каке, мени жегениң менен тишиңе тыгын да болбойм. Андан көрө тетиги кырды апсаң, ак улак жүрөт. Ошону жесең капшытың чыкпайбы.

Муну укканда карышкыр ичинен кымындай түшүп, **желип-жор-туп** кырды ашып, улакка кандай жеткенин өзү да билбей калды:

– Ой, улак, мен сени жеймин.

– Эмне үчүн?

– Курсагым ачка, буюрбады сенден башка!

– Жоок, Каке, мени жебе! Көрчү кандай арыкмын, эгим **көк жашык**, каным бир кашык. Мени жегениң менен тойбойсуң. Мына бул тоонун ары жагында чоң кара эчки бар! Ал семиз, ошону жесең жыргабайсыңбы, – деди улак чепилдеп. Ач карышкыр макул болуп, куйругун көтөрүп алып, даң салган бойдон тоону ашып, чоң кара эчкиге барды:

– Ой, эчки, мен сени жеймин!

– Эмне үчүн?

– Курсагым ачка, буюрбады сенден башка!

– Мен бир жегенден чыкпайм, эртең дагы тамак издемек белең. Андан көрө мына бул өзөнгө барсаң, чоң боз бээ баткакка тыгылып жатат. Аны үч-төрт күн оокат кылбайсыңбы!

– Сеники ырас, – деди да, ач карышкыр желе-жорто өзөнгө келди. Боз бээни көргөндө көзү кызарып, шилекейи агып, «эми муну жеймин» деп сүйүндү.

– Ой, боз бээ, мен сени жеймин.

– Эмне үчүн?

– Курсагым ачка, ылайыктуу жок башка.

– Эмесе жакшы болуптур... Оболу мени баткактан чыгарып, анан жегин...

Карышкыр макул болду да, боз бээни араңдан-зорго баткактан сүйрөп чыгып:

– Эми жейинби? – деп тиштерин арсайтты.

– Жейсиң, бирок сен оболу менин туягыма өзүңдүн ким экениңди жазып коюп, анан жегин, – деп бээ туягын тосту. Туягына кат жазып жаткан кезинде, боз бээ кош аяктап жыга тепти да, өзү оюн салган бойдон жөнөп кетти. Ач карышкыр ордунан туруп, сендиректеп басып, арманын айтып баратты:

Карчыганы жебеген кайран башым.
 Кулач чучук жебеген курган башым.
 Ак улакты жебеген аңкоо башым.
 Кара эчкини жебеген каткан башым.
 Балчыктан байтал суурган балбан башым.
 Таманына кат жазган молдо башым.
 Тарс эттире тептирип,
 Өлүп кала жаздаган о-олдо башым!

СӨЗ КУРЖУН

алкы жаман – напсиси жаман; тойбос

желе-жорто – шашып-бушуп

көк жашык – өтө арык

СУРОЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1-к а д а м:
«Билүү»

1. Карышкыр кайсы жерде жашаптыр?
2. Курсагы ачкан карышкыр жолдо эмнелерге жолукту? Чыгармадан ошол жерин таап, үн чыгарып, көркөм окуп бергиле.
3. Карышкырдын тагдыры кандай аяктады?

2-к а д а м:
«Түшүнүү»

1. Ал эмне себептен «алкы жаман карышкыр» деген атка конуптур?
2. Эмне үчүн карышкыр карчыганы, бир кулач чучукту, ак улакты, кара эчкини жебей, чоң боз бээге барды? Мындан эмнени түшүнүүгө болот?
3. «Мен сенин карыныңа как, жумуруңа жук да болбойм», – деп айтат ак улак. Муну силер кандай түшүндүрөт?
4. Карышкыр эмне үчүн боз бээнин таманына кат жазууга макул болду? Кандай ойлойсуңар?

3-к а д а м:
«Талдоо»

Ач көздүктүн, өзүмчүлдүктүн акыры эмне менен аяктады?
 Силер кандай ойдо калдыңар?

4-к а д а м:
«Жыйынтыктоо»

1. Чыгармадагы карышкырга мүнөздөмө бергиле жана анын ар бир сапатын чыгармадагы окуялар аркылуу далилдегиле.

5-к а д а м:
«Колдонуу»

1. Ролдоштуруу аркылуу ар бир каармандын мүнөзүнө жараша жомокту үн кубултуп, кырааты менен көркөм окуп бергиле.
2. Өзүңөр да ач көздүк, аңкоолук тууралуу макалдардан таап, алардын маанилерин түшүнүп, кебиңерде колдонула.

6-к а д а м:
«Баа берүү»

1. «Ач бөрү алдында кой күнөөкөр», «Ач адам урушчаак келет» деген макалдарга кандай баа бересиңер? Оюңарды айтып бергиле.
2. Карышкырдын окуясынан улам кандай жыйынтыкка келдиңер? Анын таалим-тарбиялык маанисин кандай түшүндүрөсүңөр?
3. Турмушта карышкыр сыяктуу ач көз адамдар кездешеби? Аларга кандай кеңеш айтар элечиңер?

ӨЗ АЛДЫНЧА АТКАРУУ ҮЧҮН ТАПШЫРМА

Үлгү боюнча чыгарманы түшүнүү картасын дептериңерге түзүп, толтургула.

Башкы каармандар	Кайда? Качан? _____	Эмне болду? _____
_____	_____	_____
_____	_____	_____
Эмне себептен ушундай болду? _____	Чыгарманын таалим-тарбиялык мааниси?	Сенин карышкырга берген бааң? _____
_____	_____	_____
_____	_____	_____
_____	_____	_____

АРСТАНДЫН КҮЧҮГҮН АСЫРАГАН МЫШЫК

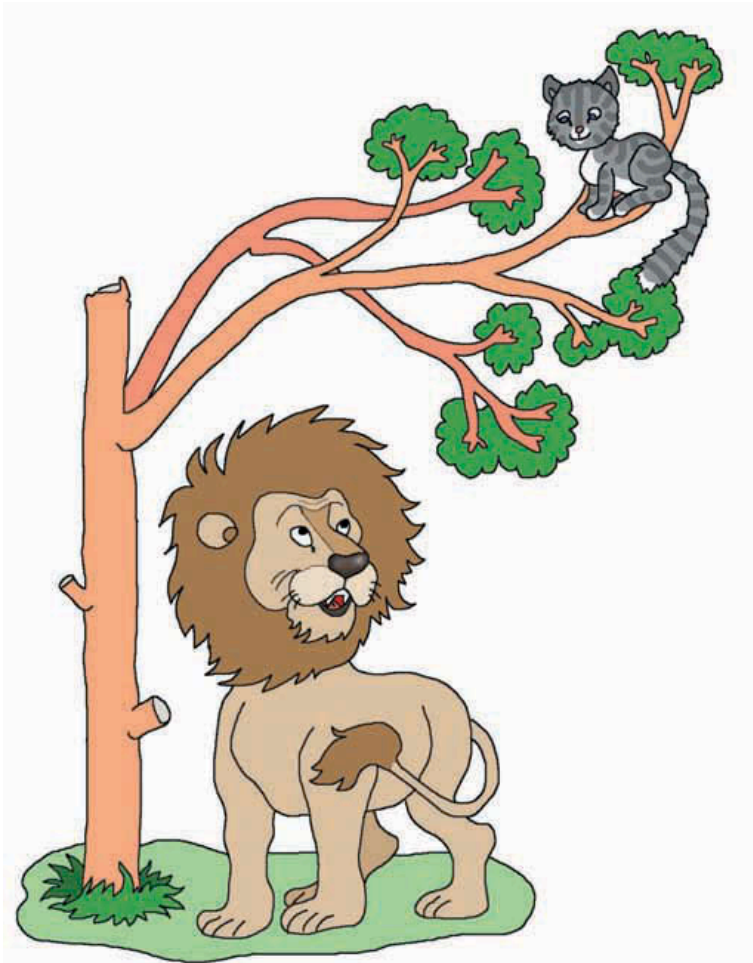
Бир күнү мышык жаңы туулган эки баласын жоготуп алат. Ары чуркайт, бери чуркайт, таптакыр таппайт. Акыры айласы кетип, айылдан тышкары жакка эле барып жашоону чечет да, тоону көздөй бет алат. Бир күн тынбай жол жүргөн мышыктын курсагы ачып, алы кетип, анан бир жерге отура кетет. Аңгыча алыстан кичинекей мыймылларынын үнүнө окшогон үн чыгат. Ыйлап жаткандай. Дароо тура калып эле ал жакты көздөй жөнөйт. Жакын барганда гана бир чоң арстандын өлүп жатканына күбө болот. Жанында баласы ыйлап турган эле.

– Ыйлаба, сен акылдуу бол, – деп арстандын баласын башынан улам жалап, соороткон мышык аны аяп кетип, ансыз да сүткө толуп турган эмчегин бере коёт. Ошентип, мышык арстандын баласын багып алат.

Күндөр өтө берди, арстандын баласы чоңоё берди. Энесинин – мышыктын таап келген олжосуна курсагы тойбой, өзү жортуулга чыга баштайт. Ошондой күндөрдүн биринде арстандын колуна эч нерсе илинбей, жортуулдан капалуу кайтат. Курсагынын ачканынан көзүнө эттен башка эч нерсе көрүнбөй, баккан энесин – мышыкты жемекчи болот. Муну сезген мышык андан-мындан бир тийип, дароо качып барып, бактын үстүнө чыгып кетет. Ошондо арстан мышыкка:

– Ой, ак сүтүн эмизип асырап баккан энем, тууган энемден да ысыксың. Бар акылыңды үйрөтүп, эмне үчүн тал башына атып чыкканды үйрөткөн жоксуң?– дейт.

Анда мышык:

– Балам! Сени кичинекейинден боорума басып өстүрдүм. Билген акылымдын баарын үйрөттүм. Бирок баары бир жырткыч болгонундан улам сенин кулкунундан коркуп, бир өнөрүмдү үйрөткөн жок элем, аным акыл болуптур, – дептир.

«Кулкуну жаман кууратат» деген макал ошондон калган экен.

СӨЗ КУРЖУН

асыраган – баккан

жортуул – тамак издеп

кулкуну – ынсабы

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1-к а д а м:
«Билүү»

1. Мышык арстандын күчүгүн кандай шартта асырап алды эле?
2. Мышык өзү ырайымсыз арстандан кантип кутулат?
3. Мышык кайрымсыз арстанга эмне деп жооп берди? Чыгармадан ошол жерин таап, үн чыгарып, көркөм окуп бергиле.

2-к а д а м:
«Түшүнүү»

1. Арстан эмне себептен мышыкты жемекчи болду?
2. Мышык эмне үчүн бир өнөрүн арстанга үйрөтпөй койгон экен?
3. Мышык арстандын арам ниетин билген беле? Кандай ойлойсуңар?

3-к а д а м:
«Талдоо»

1. «Кулкуну жаманга жакшылык кылба» – деген кептин маанисин кандай түшүндүңөр?

4-к а д а м:
«Жыйынтыктоо»

1. Чыгармадагы арстанга кластер түзүү аркылуу мүнөздөмө бергиле жана анын ар бир сапатын чыгармадагы окуялар аркылуу далилдегиле.

5-к а д а м:
«Колдонуу»

1. Мышык менен арстандын өз ара сүйлөшкөнүн ролдор боюнча көркөм окуп бергиле.
2. Жакшылык жана жамандык тууралуу макалдардан таап келгиле жана алардын маанилерин чечмелеп бергиле.

6-к а д а м:
«Баа берүү»

1. «Жакшылыкка жамандык пас кишинин иши, Жакшылыкка жакшылык ар кишинин иши, Жамандыкка жакшылык эр кишинин иши» – деген накыл кеп бар элибизде. Бул кепке кандай баа бересиңер? Анын жогорудагы чыгарманын маанисине тиешеси барбы? Өз оюңарды айтып бергиле.
2. Кичинекей күчүк кезинде таап алып, ак сүтүн берип чоңойткон энесине кол салууга ниеттенгени арстан аркылуу кандай адамдар мыскылданган? Анын таалим-тарбиялык маанисин кандай түшүндүрөсүңөр?

ӨЗ АЛДЫНЧА АТКАРУУ ҮЧҮН ТАПШЫРМА

Үлгү боюнча чыгарманы түшүнүү картасын дептериңерге түзүп, толтургула.

Башкы каармандар

Кайда? Качан? _____

Эмне болду? _____

_____

_____

_____

Эмне себептен
ушундай болду? _____

Чыгарма эмнени
үйрөттү? _____

Сен кандай жыйынтык
чыгардың? _____

_____

_____

_____

ИТТИН ДООЛДАЙ ТИКТИРЕМ ДЕГЕНИ

I

Кыш чилдеде курудум,
Үнүмдү баспай улудум.
Бул жүргөнүм кеп эмес,
Бул иш мага эп эмес.
Жадырап жайнап жаз болсо,
Байга жалчы жүрөйүн,
Байдын коюн кайтарып,
Бир доолдай чепкен киейин.
Жакшыраак байга барайын,
Акымды бүтүн алайын.
Доолдай кийип жасанып
Оокаттын жайын карайын.
Саратан өтүп кыш болду,
Жаткан жерим муз болду.
Бул жорукка көнбөйүн,
Музда жатып өлбөйүн.

II

Ал аңгыча кыш өтү,
Жадырап жайнап жаз өтү,
Ит унутту айтканын,
Кышында музда жатканын.
Тилин салып аактап,
Көлөкө жерди качырат,

Доолдай чыккан эсинен,
 Көлөкөгө жашынат.
 Түлкү итке кеп айтат,
 Түшүнсүн деп бек айтат:
 – Кышында айткан доолдай,
 Бүттүбү итим? – деп айтат.
 Түлкүм, мага жүн гана,
 Чыга турган үн гана?
 Ал чепкенди кылгын – деп,
 Айта турган тил гана?
 Чепкен чыгып эсинен,
 Керилип жатып алыптыр,
 Жалкоонун жайы ушундай,
 Жайкалып уйку салыптыр.

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1-к а д а м:
 «Билүү»

1. Кышкы чилдеде үшүгөн ит эмне жөнүндө ойлонду?
2. Түлкү иттин эсине эмнени түшүрдү? Ит убадасын аткардыбы? Чыгармадан ошол жерин таап, үн чыгарып, көркөм окуп бергиле.

2-к а д а м:
 «Түшүнүү»

1. «Чепкен чыгып эсинен, Керилип жатып алыптыр, Жалкоонун жайы ушундай, Жайкалып уйку салыптыр» – деген саптардын маанисин кандай түшүндүңөр?
2. «Кыштын камын жазда көр» – дейт элибиз. Бул накыл сөздүн маанисин кандай түшүнөсүңөр?

3-к а д а м:
 «Талдоо»

1. Иттин убадага турбаганы туурабы? Келерки кышта иттин абалы кандай болот деп ойлойсуңар?

4-к а д а м:
 «Жыйынтыктоо»

1. «Убада аткарылышы менен баалуу», «Убадасыз кишиден жүрүп кеткен жел артык» деген элдик макалдардын силер окуган тамсил менен үндөштүгүн айтып бергиле.

5-к а д а м:
 «Колдонуу»

1. Автордун сөзүн жана ит менен түлкүнүн айткандарын ролдор боюнча көркөм окуп бергиле.
2. Жалкоолук, убаданы аткарбоо тууралуу макалдардан таап келгиле жана алардын маанилерин чечмелегиле.

6-к а д а м:
 «Баа берүү»

1. Берген убадасына турбаган итке кандай баа бересиңер?
2. Иттин образы аркылуу кандай адамдар мыскылга алынып жатат? Силер кандай ойлойсуңар?

СӨЗ КУРЖУН

доолдай – жүндөн согулган таар чепкен
кыш чилде – кыш мезгилинин эң суук күндөрү
жалчы – малай

ӨЗ АЛДЫНЧА АТКАРУУ ҮЧҮН ТАПШЫРМА

Үлгү боюнча чыгарманы түшүнүү таблицасын толтургула.

Кн	Багыттоочу суроолор	Окуучунун жооптору
1.	Чыгарманын башкы каарманы ким же эмне?	
2.	Окуя кайсы мезгилдерде болгон?	
3.	Кандай көйгөй болду?	
4.	Жыйынтыгы кандай аяктады?	
5.	Каарманга же окуяга сен кандай баа бересиң?	
6.	Сенде кандай сезимдер пайда болду?	
7.	Чыгарма эмнеге үйрөттү?	

Адабият теориясынан

Тамсил

Тамсил (ар. – үлгү сөз, накыл) – сатиралык мүнөздөгү, көбүнесе ыр түрүндө жазылган кыска баян. Тамсилдер байыркы Грецияда Эзоп аттуу тамсилчи тарабынан жазыла баштап, бүгүнкү күнгө чейин өз маанисин ар кандай коомдук-саясий түзүлүштөргө ылайык жаңыртып келген жанр. Тамсилди жанр катары башкалардан айырмалап турган негизги белгилери: турмушту аллегориялык (каймана) түрдө чагылдыруу; аллегориялык кейипкерлердин туруктуулугу (*түлкү* – ми-таам, *кой* – жоош, *эшек* – аңкоо, *карышкыр* – күчтүү, *талоончул*, *коён* – коркок ж.б.); сүрөттөлгөн жаныбарлардын, өсүмдүктөрдүн, буюмдардын каймана түрдө адамдарды билдириши, алардын өз маанилерине караганда адамдардын ролуна жакындыгы, эң негизгиси – адептүүлүккө баштоочу тарбиянын болушу.

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынан тамсилдерди көп учу-ратууга болот.

Тоголок Молдонун тамсилдери – кыргыз тамсил жанрынын пайда болуп, өнүгүшүндө чоң мааниге ээ.

ЭЛДИК ЭПОСТОРДОН

ЭР ТӨШТҮК

(Үзүндү, айтуучу Саякбай Каралаев)

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында «Манас» эпосу башында турган баатырлык эпостор бир топ. Алардын ичинен көлөмү жагынан да, сюжеттик курулушу, окуяларынын укмуштуулугу, кызыктуулугу жагынан да «Эр Төштүк» эпосу өзгөчөлөнүп турат.

«Эр Төштүк» эпосу мифтик окуяларга бай. Жети кабат жер алдындагы турмуш, жин-перилер, жез кемпирлер, жалгыз көздүү дөөлөр, алтымыш кулач ажыдаарлар, сыйкырдуу буюм-тайымдар «Эр Төштүк» эпосун башкалардан айырмалап турат. Төштүк жер алдындагы элди Көк дөөнүн эзүүсүнөн куткарат.

Ал кандайдыр сырттан келген баскынчылардан эмес, жер алдындагы кул болуп жаткан элди каардуу эзүүдөн эркиндикке чыгарат. Бул иште ага башка эпостордогу кырк чоролор сыяктуу эле төрт Маамыт, Конокбай, минген аты Чалкуйрук, жер астындагы эл жардам беришет.

«Эр Төштүк» жомогу кара сөз түрүндө кыргыз, казак, башкыр элинде айтылып жүргөндүгү белгилүү. Бул жомоктун варианты 1976-жылы «Кыргыз эл жомоктору» деген жыйнакка басылып чыкты. Эпостун ыр түрүндөгү варианты атактуу манасчы Саякбай Каралаевдин айтуусунда гана белгилүү.

ЭЛЕМАНДЫН ТОГУЗ УУЛУНУН КЫЛЫКТАРЫ ТУУРАЛУУ

Айтсам кебим далай бар,
Менин атам Элеман
Эпсиз журттан бай экен.
Төрт кыбыла тарапка
Малы толгон жан экен.
Элемандын колунда
Тогуз уулу бар экен.
Адам таанымак такыр жок,
Малга катаал жан экен.

Тогуз уулу токтобой,
Топтоп малын багыптыр.
Башы кара, буту айры
Мал катары калыптыр.
Элемандын тогуз уул
Айтса тилин албаган,
Айдаган жакка баспаган,
Айбан чалыш жан экен.
Элемандын түмөн мал
Чөптөй өсүп толуптур.
Элемандын тогуз уул,
Адам эмес, мал эмес,
Эки арада болуптур.
Элемандын көп жылкы
Ээн жайылып кетиптир.
Элемандын тогуз уул.
Ал жылкынын артынан
Түгү калбай жыластар,
Түгөл тентип өлүптүр.
Жылма болгон жамандар
Жылкыны ээрчип алыптыр.
Адам көрбөй, жан туйбай,
Айбандыгы артыптыр.
Ар жылкынын терисин
Ар кимиси кеп кылып,
Кайда кеткен дайын жок,
Карыганда Элеман
Уламадан уласа,
Билгичтерден сураса,
Кайда кеткен кабар жок,
Кара баскан тогуз уул
Көчүп-конгон айылы жок.
Ай түгөнүп, жыл өтүп,
Арадан канча күн өтүп,
Баласы арбын Элеман
Бала азабын тартыптыр...
... Тогуз уулун таба албай,
Токтоно албай Элеман,
Чылгый ичи өрг жанып,
Чыдай албай бечара,
Сан казына, түмөн мал
Сарып кылып чачыптыр.
Бала тилеп кудайдан,
Токтоно албай **убайдан**,
Караргандан түнөрүп,
Кемпирине келиптир.

Балам жок деп Элеман,
Кейип ыйлап бериптир:
– Ээ, кыяматтык кемпирим,
Сыр билүүчү сырттаным,
Жолдош болдук бир далай,
Жолуктурган бир кудай...
...Кордукка жаным чыдабай,
Куу таскак бойлой конупмун,
Эл оозуна курган жан,
Элеман куубаш болупмун!
Тогуз уулдун айынан
Токсон төөгө дилде арттым.
Жазбай аткан жаачыдан,
Өрттөн кайта тартпастан,
Жоо дегенде барчудан,
Көптү билген аалымдан,
Узун кулак карыдан –
Ушунча журттун баарынан
Жолдошко мынча жанды алдым.
Жолу болсун дүйнө бок,
Балдарды таппай сандалдым!..

ТӨШТҮКТҮН ТУУЛУШУ, КАНДАЙЧА ӨСКӨН КЫЛЫКТАРЫ

...Капанын баары жоюлду,
Аты Төштүк коюлду.
Тоюна токсон сойду дейт,
Ат чаптырып той кылып,
Ааламдын баарын чогултуп,
Атын Төштүк койду дейт.
Элемандын эркеси
Мойнуна тумар тагыптыр.
Кылдаткерге бактырып,
Эртең менен болгондо
Элүү кара торпокту
Садагага чаптырып,
Бирөөнүн көзү болот деп,
Катуу ырымын кылдырып,
Кермесин кенен кердирип,
Кермедеги тулпардан
Садагага бердирип,
Көргөн адам жактырып,
Күн тийбес жерге бактырып.

Төштүктүн жайын сурасаң,
Тогуз уулдун кенжеси,
Элемандын эркеси,
Жараткандын пендеси,
Найзакердин ыктуусу,
Ал кездеги алптардын
Акыл тапкыч мыктысы,
Аталган алптын сырттаны,
Элемандын балбаны.
Тентип жүрүп бала таап,
Ал Элеман байкуштун
Түк калган жок арманы.
Элемандын Төштүгү
Эрен чыкты, эр чыкты,
Жүргөнүнөн чаң чыкты,
Доошунан жан чыкты.
Он экиге келгенде
Канчаларды камады.
Катылышкан адамды
Элемандын Төштүгү
Карсылдатып сабады.
Өз билгенин калкка
Кыла берди эр Төштүк.
Койгулашкан балдарды
Кыра берди эр Төштүк.
Каарды катуу баштады,
Койгулашкан балдарды
Койбой кырып таштады.
Бир муштаган балдары
Чекеси кетти оюлуп.
Эчен бала Төштүктөн
Өлө берди союлуп.
Эр Төштүк тентек экен деп,
Калайыкка жайылды.
Жалпы балдар ошондо
Баарысы малча багылды.

ЖЕЛМОГУЗ КЕМПИРДИН ЭЛЕМАНГА ЖОЛУККАНЫ

Элеман бай ошондо,
Кырк кулачтай укурук.
Кармап колго түкүрүп,
Адырдагы малдарын,
Айдап, жыйып калды дейт.

Жылгадагы малдарын,
Жыйып, айдап калды дейт.
Чоң кисени чалынып,
Чоң айбалта колго алып,
Кырк кулач укурук
Кармап колго түкүрүп,
Кабакка салып барды дейт.
Аккан суунун боюна
Ал Элеман барганда,
Чук теректин түбүнө
Элеманы курусун,
Көрсө көңүл бөлүнөт.
Суу үстүнө калдактап,
Агып келет ошондо,
Бир калдайган өпкө көрүнөт.
Ал өпкөнү көргөндө,
Малы келбей эсине,
Агып келген бул өпкө,
Элемандын көзүнө,
Дүнүйөдөй көрүнөт.
Өпкөнү көрүп Элеман
Өлгүчө жаман мактанат.
Берейин деген кулуна
Белен кылат жолуна.

Бербейин деген кулуна,
Сатса келбейт булуна.
Агып келет бул өпкө,
Олжо кылып тунайын.
Суудан кармап алайын,
Канжыгага чалайын,
Даңгыт менен Маңгытты
Бир тоюнтуп салайын!
Деп ошентип Элеман
Дүнүйө тапкан эмедей,
Укурукту колго алып,
Көк айгырды бир салып,
Ал өпкөнү сайды эле.
Көтөрүп туруп калды эле,
Өпкө кетти жырылып,
Андан кармап ала албай,
Мындан кармап алалбай,
Эл байкабас жан көрбөс,
Кабакка кирип барды эле.
Жана сайды Элеман
Жана Элеман сайганда
Өпкөдөн көрдү бузукту,
Агып келген ал өпкө
Элемандын өзүнө.
Көрсөтмөк болду кызыкты,
Олжо күндүү Элеман,
Оңураңдап өпкөнү,
Эми кармап салганы,
Карай салса Элеман,
Боюнда жети башы бар.
Кемпир болуп калганы,
Жети баштуу ал кемпир,
Көрсөтмөк болду кызыкты.
Салмак болду башына,
Адам кылбас кызыкты.
Көргөзмөк болду зордукту,
Элемандын башына
Кылмак болду кордукту.
Кетирмек болду чараны
Сурамак болду ал кемпир,
Сырттан Төштүк баланы.
Олжо күндүү Элеман
Ойлосо кордук чын көрдү.
Айта-буйта дегиче,
Ачып-көздү жумгуча,
Чап этектен алганы.

Чапчыганда кемпири
Ал Элеман байыңды,
Көнө тартып салганы.
Кыраан алптай илгени,
Илген жерде бул кемпир,
Элемандай байыңдын,
Как төшүнө мингени.
Минген жерде ал кемпир
Элемандай байыңдын
Мурутун булкуп дыргытып,
Сакалын жулуп ыргытып,
Желип-желип койду эле.
Элеманы курусун
Кылбады иштин дурусун,
Олжодон көрдү кордукту.
Опсуз көрдү зордукту,
Элеманды кемпир мингенде,
Зыкылдатып киргенде,
Кабырга кетти быркырап...
...Зыкылдатып ал кемпир,
Элемандан кеп сурайт,
Жанын кыйнап бек сурайт:
– Өлбөй-житпей Элеман
Дегениме көнгүн дейт.
Аман калам сен десең,
Сураганым бергин дейт.
Менин жайым ушундай,
Желгениме жел жетпейт,
Басканыма мал жетпейт.
Денемде жети башым бар,
Жаны жок сопу атым бар,
Ал сопуну айдаган,
Соку билегим дагы бар.
Сендейден сексен миң чал келсе,
Соро турган алым бар.
Айтканыма көнөсүң,
Каалаганым бересиң,
Айтканыма көнбөсөң,
Каалаганым бербесең,
Алдымда жаткан Элеман
Азыр менден өлөсүң!
Түгөтөмүн жашыңды,
Чымчыктай кылып Эламан
Азыр үзөм башыңды!..
...Элеман кетип баштады,
Сан каранын баарысын,

Ортого коюп таштады.
Айласы кетип сабылып,
Ал кемпирге жалынып:
– Айланайын байбиче,
Эч ким билбес жаным бар.
Төгөрөктүн төрт бурчун,
Төрт курчаган малым бар.
Топозум токсон сан эле,
Толгон мүлк менде бар эле.
Өрүш толгон жылкым бар,
Матоо толгон төөм бар,
Короо толгон коюм бар,
Желе толгон уюм бар.
Койбой баарын берейин,
Аласыңбы малымды,
Айланайын байбиче,
Коёсуңбу жанымды?
Анда кемпир күүлөнүп
Элеманга сүйлөнүп:
– Сен өлгөндө сан малың
Меники эмей кимдики?
Кайра кемпир желди эле,
Кайра баштан Элеман
Бут жыя албай тозокту,
Абыдан катуу көрдү эле...
...Азыр өлсө арман көп,
Баштамак болду кызыкты,
Кылмак болду бузукту,
Бузмак болду санааны,
Бермек болду кемпирге,
Сырттаны Төштүк баланы
– Албай койдун малымды.
Коёсуңбу, ой, кемпир,
Чымындай менин жанымды.
Тогуз уулдун кенжеси,
Бир кудайдын пендеси,
Найзакердин ыктуусу,
Алп дөөлөрдүн мыктысы...
...Зарланып көргөн Төштүгүм,
Балдарымдын баасы,
Туура бойлуу кең далы,
Сырттан уулум Төштүк бар.
Дегениңе көнөйүн,
Төштүгүмдү берейин,
Коёсуңбу, жанымды,
Элеман мындай дегенде,

Кемпир туруп муну айтат:
– Сөзүңө кулак салайын, как баш,
Төштүктү берсең алайын, как баш,
Оңбойсуң, как баш, оңбойсуң,
Баскан жерден Төштүк деп,
Атагын атап койбойсуң, как баш...

СӨЗ КҮРЖҮН

убай – кайгы, капа

керме – мал байлоо, же бир нерсе жаюу, илүү үчүн тартылган, аркан, жип

канжыга – бир нерсени байлоо, бөктөрүү үчүн ээрдин эки арткы капталына тагылган кайыш боо

өрүш – айылга жакын мал жайыты

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1-к а д а м:
«Билүү»

1. Элемандын тогуз уулу кайда жоголушту?
2. Элеман тогуз уулун эмне үчүн таба алган жок?

2-к а д а м:
«Түшүнүү»

1. Желмогуз кемпир эмне үчүн Элемандын байлыгынан баш тартты?
2. Желмогуз кемпир кандай максатты көздөдү?
3. Желмогуз кемпирдин кордуктары жөнүндө айтып бергиле.

3-к а д а м:
«Талдоо»

1. Элемандын ач көздүгүнүн кесепети эмнеге алып келди?
2. Эмне үчүн Элеман өпкөнү сайып алгысы келди?

4-к а д а м:
«Жыйынтыктоо»

1. Элеман эмне үчүн Төштүктү берүүгө аргасыз болду деп ойлойсуңар?
2. Элеман байдын ач көздүгү кандай кесепеттерге себеп болду?

5-к а д а м:
«Колдонуу»

Элеман бай менен Желмогуз кемпирдин сүрөтүн тарткыла.

6-к а д а м:
«Баа берүү»

Эпостогу ач көздүк жөнүндө кандай пикир айта аласыңар?

**ЭЛЕМАН ЖУРТТА КАЛГАН
ӨГӨӨСҮНӨ
ТӨШТҮКТҮ ЖИБЕРГЕНИ**

Тирик эмес өлүкмүн, балдар,
Кызмат жүзүн көрүпмүн, балдар,
Өлүмгө сапар баштапмын, балдар,
Кара көзүп кашайып,
Өгөөнү унут таштапмын, балдар,
Тирүүлүктөн өтүпмүн, балдар,
Өлүүгө катар жетипмин, балдар,
Өгөөнү таштап кетипмин, балдар.
Опсолоң атаң ооруду, балдар,
Ойлосом кудай тооруду, балдар.
Кымыз деген аш ичтим, балдар,
Оорукка опсуз жолуктум,
Оюмдан танып оолуктум.
Акылдан танып калыпмын, балдар,
Өгөөнү таштап салыпмын, балдар...
...Атасы мындай деген соң
Элемандын Эр Төштүк:
Кайгырбачы, ата, кайгырба,
Кайгы төлөө болобу,
Өгөө журтта калды деп
Кайгырган адам оңобу?
Ал өгөөгө барайын
Эңишке чыккан жоо болсо,
Эсебин өзүм табайын.
Ажал жетсе өлөйүн
Атыма чыккан жоо болсо,
Алты ай тынбай салышып,
Алп урушуп көрөйүн.
Өгөө жайы ушундай
Уламадан уласам,
Урунарга тоо таппай,
Урушарга жоо таппай,
Талак кылып дүйнөнү,
Безген эрдин биримин.
Жортуп жүрүп дүйнөнү,
Жолун койбой баарысын
Кезген эрдин биримин.
Кайгырарга эр таппай,
Кармашарга шер таппай,
Сырттан Төштүк мен атым,
Тирүүлүктөн күйүнөм...

**ТӨШТҮК ЖЕЛМОГУЗ
КЕМПИРДИН КАШЫНА
ЧАЛКУЙРУК МЕНЕН БАРЫП
ӨГӨӨНҮ АЛА КАЧКАНЫ**

Элемандын Төштүгү
Күч-кубатын кааласа,
Ал кемпирди караса,
Касардай аппак чачы бар.
Бир башында кемпирдин
Санаса жети башы бар.
Жаны соку аты бар,
Таң калып Төштүк тамшанды.
Соку минип ал кемпир,
Сок билектен камчы алган.
Сыягы башка, заары күч
Ал каапырдан күдөр үз.
Чекеси кетип тырышкан,
Көрүнгөн менен урушкан.
Беттеп пенде келбеген,
Төштүк, Төштүк болгону,
Төштүк атка конгону,
Балекет мындан көрбөгөн.
Көк кеменгай жонунда,
Ийреги бар колунда,
«Ор, ийрегим, оргун» деп,
Оруп ичин тырманган.
Оройлугу бир башка
Ал кемпирди көргөндө,
Элемандын сырттаны
Көңүлү жаман бөлүндү.
Жан алгычтай көрүндү,
Мүшкүл экен шум экен.
Жан алуучу бул экен.
Жакындап барып турууга.
Ону кетти Төштүктүн.
Жанагыдай кылууга:
– Ассалоом алеким, жети баштуу энеке.
Анда кемпир муну айтат:
– Оолакиме салоом алеке
Желмогуздай балакет -
Күчөп кемпир муну айтат,
Желмогуздай шумду айтат:
– Оо, балам, жоготконуң эмине,
Жоолаганың ким эле.
Жолуң болгон чунагым,

Айта койчу тим эле.
Кемпир мындай дегенде
Төштүк туруп муну айтат:
– Жоготконум бир нерсе
Жоолаганым бир эме.
Караганым бир нерсе,
Каалаганым бир эме.
Астыңда тулпар канатым,
Камына чыгып жоо келсе,
Талкан кылар адатым.
Элемандын Кенжеси
Менин жайым сурасаң,
Бир кудайдын бендеси,
Урунарга тоо таппай,
Урушарга жоо таппай,
Алгыр Төштүк тынармын.
Кармашууга жоо таппай,
Капа болуп турамын.
Жаактууга жай бербес,
Жайдак атка бой бербес,
Элемандын эр Төштүк
Эр Төштүктүн өзүмүн.
Киришерге жоо таппай,
Кезип жүргөн көзүмүн.
Деген сөзгө көнүңүз,
Кары адам экенсиз.
Кары киши экенсиз
Өгөөнү алып бериңиз.
Анда кемпир муну айтат:
– Ээй, балам, жалындуу экен көөнүңүз,
Керек болсо өгөөнү
Өзүңүз ала коюңуз.
Ээй, балам, тириликтин азабын
Өлбөй жүрүп көргөмүн.
Менин жашым сурасаң,
Эки жүз жашка келгемин.
Эрге кызмат кыла албайм,
Эңкейип өөдө тура албайм.
Сөзүңө кулак сала албайм,
Отурсам өөдө тура албайм.
Турсам кайта отурбайм,
Белим калган бекчейип,
Көзүм калган чекчейип,
Карылыктын айынан
Отурамын окшоюп,

Улуган иттей соксоюп.
Бөгүп калган жеримде,
Бөкчөйүп өөдө тура албайм.
Турсам отура албаймын,
Отурсам мен тура албайм.
Өгөөндү алып бере албайм,
Өзүң түшүп ала кой,
Бул сөзүңө көнө албайм.
Анда бала муну айтат:
– Оой, энеке, ашык жашка барганың,
Абыдан карып калганың,
Айткан менен тил албайм.
Аттан түшсөм мине албайм.
Менин жайым ушундай
Деген сөзгө көнүңүз,
Өгөөнү алып бериңиз...
Көкмончок менен Акмончок
Эмине кылып келатат.
Аркаңызда кызыңыз?
Эби кеткен талпактар
Мен кеткенде ээленип,
Эр издеген экен деп,
Эр издесе бейбактар,
Экөө катар кошулуп,
Тең издеген экен деп,
Чочугандан ал кемпир,
Бейбак кепти салганы.
Оңураңдап-окшоктоп,
Артын карай калганы.
Элемандын Төштүгү
Ыктуулугу башкача
Андай-мындай дегиче
Ачып-көздү жумгуча,
Коломтодо өгөөнү,
Чап илип алганы.
Оңолуп кемпир аңгыча,
Сокусун минип аңгыча,
Ийрегин минип аңгыча,
Шамдагайы болжосуз,
Кайран Төштүк канетет...
...Жети баштуу жез кемпир,
Сыйкырчы экен, зерчи экен.
Жердин үстүн, жер алдын
Жетик байкап көрчү экен.
Эпсиз экен ал кемпир,

Элемандын Төштүктү
Эрикпей кууп алганы.
Жер тешиги чуңкурга
Бута бою калганы.
Мына ошондо бул кемпир,
Амалды катуу артты эми,
Жер танабын тапты эми.
Колундагы ийректи,
Оңдоп колго алды эми.
– Бөлүнгүрдүн кара жер
Бөлүнө берип өткүн деп,
Жарылгырдын кара жер,
Жарылып жатып калгын деп,
Бул амалды кылды эле.
Колундагы ийректи
Эр Төштүктүн башынан
Алыс келип урду эле.
Жарыла берип дем өттү,
Тегерегинен тер кетти.
Оодарылып жер кетти,
Жез кемпирдин ийреги
Куулап келип өттү эми.
Чалкуйрук оозун бура албай,
Жер үстүнө тура албай,
Арт жагынан куркурап,
Төштүк кирип кетти эми.

СӨЗ КУРЖУН

өгөө – металлдан жасалган бетинде быдырлары бар, бир нерсенин тегиздөөгө, жылмалоого, учтоого, курчутууга, сүрүүгө арналган курал, аспап
соку – данды ичине салып, сокбилек менен жанчуу үчүн колдонулуучу жыгач буюм

ийрек – кол өнөрчүлүктө терини иштетүүдө эки башы жумуру жыгачтан сапталып, ортосунда быдырлуу тиши бар аспап

кементай – кийизден жасалган сырт кийим

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1-к а д а м:
«Билүү»

1. Элеман өгөөнү эмне үчүн калтырды?
2. Эмне үчүн өгөөнү алууга Төштүк барды?

2-к а д а м:
«Түшүнүү»

1. Желмогуз кемпир менен Төштүктүн эмне жөнүндө сүйлөшүштү?
2. Төштүк өгөөнү кантип алып качты?
3. Желмогуз кемпир Төштүккө кандай амалдарды көрсөттү?

3-к а д а м:
«Талдоо»

1. Жердин түбүндө да жашоо барбы? Кантип ойлойсуңар?
2. Эр Төштүк жер түбүнө кантип түшүп кетти?

4-к а д а м:
«Жыйынтыктоо»

Жети баштуу Желмогуз кемпир:
– Бөлүнгүрдүн кара жер
Бөлүнө берип өткүн деп,
Жарылгырдын кара жер,
Жарылып жатып калгын деп, – кыйкырса эле жер жарылып
кеткенине ишенесиңерби? Эмне үчүн?

5-к а д а м:
«Колдонуу»

Төштүктүн Желмогуз кемпирге жолуккан жерин кыл калем менен кагазга түшүргүлө.

6-к а д а м:
«Баа берүү»

Эр Төштүктүн эрдиктери жөнүндө айтып бергиле. Ач көздүктүн кесепеттери жөнүндө үйдөн эссе жазып келгиле.

ТӨШТҮКТҮН ЖЕР АСТЫНА ТҮШҮП КЕТКЕНИ

Эни да жок, чени жок,
Жерге кирди Эр Төштүк.
Жарыкчылык шоола жок,
Көргө кирди Эр Төштүк.
Айгай кулак тундурган,
Дууга кирди Эр Төштүк,
Айыкпаган чоң тозок,
Чууга кирди Эр Төштүк,
Адам кайра чыккысыз,
Орго кирди Эр Төштүк.
Жандуу адам кайрылгыс,
Жолго кирди Эр Төштүк.
Арылбаган эң жаман,
Шорго кирди Эр Төштүк.
Жалыны өчүп койбогон,
Корго кирди Эр Төштүк.

Түштү кемпир оруна,
Төштүк кетти зымырап,
Барса келбес жолуна...

**ТӨШТҮКТҮН
ЖЕЙРЕН СЕКИРТПЕС
МААМЫТКА ЖОЛУККАНЫ**

Чөлгө барып түшкөндө,
Көңүлү кетип бөлүнөт,
Маңдайында боз дөбө,
Эр Төштүккө көрүнөт.
Такыядай дөбөгө,
Салып Төштүк барды эле,
Чалкуйрук оозун бурду эле,
Төгөрөктүн төрт бурчун
Төрт айланта кыдырып,
Төштүк карап турду эле.
Караса көзгө илинбейт,
Боз мунарык күйгөн чаң,
Кайсы экени билинбейт.
Каркылдаган карга жок.
Бүгүн көргөн эртең жок,
Ушундай экен дүйнө бок.
Мунарыктын ар жагы,
Бозоргондун бер жагы,
Эрбең-сербең көрүнөт.
Карап туруп Эр Төштүк,
Көңүлү жаман бөлүнөт:
«Эрчилиги бар болсо,
Жолдош кылып алайын.
Жоочулугу бар болсо,
Тындым кылып салайын», –
Деп ошентип Эр Төштүк
Салып барып караса,
Тикилдеген сөзү бар,
Тик караган көзү бар.
Жан казандай башы бар,
Кылдан ичке мойну бар,
Кылымда болбойт мындай жан,
Кылымга тиет бүлүгү,
Көккө, жерге бир тийген,
Кызыталактын күлүгү.
Арыш уруп чуркаса,
Адам кууп жеткисиз
Күлүктүгү билинген.

Тегирмендин бир ташы,
Моюнуна илинген.
Анталаңдап бул өзү,
Өйдө-төмөн жүгүргөн.
Элемандын Эр Төштүк,
Чалкуйрук оозун бурду эми,
Чамасы кыйын, заары күч,
Чалып ийчү эмедей,
Чакчайып барып ал жандын,
Жайын сурап турду эми:
«Өөдө-төмөн жээлигип,
Өпкөң көпкөн сен кимсиң?
Душмансыңбы, эрсинби,
Жиндисиңби, жөнсүңбү?
Ыргып кетет башыңыз,
Түгөнүп кетет жашыңыз!
Айтканды анык угуңуз,
Эзелде чыкпайт сиздей жан,
Чыныңды айтып туруңуз?»
Анда күлүк муну айтат,
Адам билип, журт туйгус,
Аябаган шумду айтат:
«Кабарчыдан кеп угуп,
Жер үстүнөн Төштүктү,
Жети баштуу жезкемпир,
Сыйкыр окуп, көз байлап,
Жер алдынан Төштүктү
Алып келет деп угуп.
Тогуз уулдун кенжеси,
Жараткандын пендеси,
Астындагы Чалкуйрук,
Артык тулпар чоң күлүк.
Элемандын Төштүгү,
Бул жерге салса чоң бүлүк.
Каарды катуу салат деп,
Чалкуйруктун дүбүртүн
Уккан жан өлүп калат деп,
Шашкандыгым дагы чын.
Алапайым таба албай,
Качкандыгым дагы чын.
Билсең мындай баркым бар,
Жүгүргөн, учкан жандарды,
Куткарбай турган наркым бар.
Желгениме жел жетпейт,
Басканыма мал жетпейт.

Куланды куусам куткарбайм,
Жээренди куусам жеткирбейм.
Эр кадырын билемин,
Элемандын сырттаны,
Төштүк келсе бул жерге,
Жөө күлүк болуп берем деп
Ошону каалап жүргөмүн».
Жейрен Маамыт муну айтып,
Айтып оозун жыйганча,
Анда Төштүк муну айтат:
«Өлүм орток, жан бирге,
Күлүк болсоң сен, Маамыт,
Уккун айткан сөзүмдү.
Кел эмесе, Маамытым,
Мураа болгун өзүмө,
Асмандагы жылдыздай,
Козголуша калалы,
Кол кармашып экөөбүз,
Дос болуша калалы.
Өлсөк бирге өлөлү,
Жети күндүк дүйнөнүн,
Кызыгын бирге көрөлү».

ТӨШТҮКТҮН ЖЕР ТЫҢШААР МААМЫТКА ЖОЛУККАНЫ

Андан ары бастырса,
Такыядай боз дөбө
Урчугу чыгып көрүнөт.
Ал дөбөнү көргөндө,
Элемандын сырттаны,
Көңүлү кетип бөлүнөт.
Ал дөбөгө барганда,
Чондугу **борчук сеңирдей.**
Кармаша кеткен адамды,
Тири койбой жегидей.
Жерди тыңшап желигип,
Өөдө-төмөн тоңкоңдоп,
Качып жүрөт элендеп.
Жерди тыңшап пайпайлап,
Төбөгө чыкпайт сай-сайлап.
Азып-тозуп жүгүрүп,
Ата, эми кандай болом деп,
Көзү кеткен алаңдап,

Буту кеткен салаңдап,
Элемандын сырттаны,
Чалкуйрук оозун бурду эле,
Сөз сурап, анык билүүгө,
Жанына барып турду эле:
«Акылымдан айрылып,
Шашкандыгым дагы чын.
Корголоорго жер таппай,
Качкандыгым дагы чын.
Чоңдугу тоонун теңиндей,
Кармашканды жегидей
Төштүк келет деп уктум.
Каарланса ал Төштүк,
Кашайта көздү оёт деп,
Тебелеп кетсе Чалкуйрук,
Бөөдө өлтүрүп коёт деп,
Айлам кетип антаңдап,
Шашкандыгым дагы чын,
Корголоорго жер таппай,
Качкандыгым дагы чын.
Жерди тыңшап карасам,
Тилегимди бир Кудай
Берип калган көрүнөт.
Элемандын Төштүгү,
Келип калган көрүнөт.
Ошол Төштүк сен болсоң,
Төштүккө кызмат кылуучу,
Жер тыңшаар Маамыт мен болсом.
Коркунучум бар түз эле,
Бир жараткан Алладан
Тилегеним ушу эле.
Казба менин орумду,
Кайнатпагын шорумду.
Айтканым ушул билип ал,
Арстан, Төштүк, тилимди ал.
Кулак сал айткан сөзүмө,
Мураа болом өзүңө.
Айтканыңа көнөмүн,
Күн чыгыш менен күн батыш,
Эмине кабар угулса,
Азыр айтып беремин.
Жоого кирсең болжошмун,
Мен өзүңө жолдошмун,
Өөдөгө чыксаң өбөкмүн,
Ылдыйга түшсөң жөлөкмүн,
Бир өзүңө керекмин».

Элемандын Төштүгү,
Ак жылкыдан боз болуп,
Аныкташып дос болуп,
Талаадан тыңшаар табылып,
Абийири мындан жабылып,
Үзүлгөнү уланып,
Элемандын сырттаны,
Жолдош таап кубанып.
Чалкуйрук оозун бурду эле,
Эки Маамыт жолдош таап,
Эми Төштүк турду эле.

**ТӨШТҮКТҮН
КУЮН МААМЫТКА ЖОЛУГУП,
ЖОЛДОШ КЫЛГАНЫ**

Атка минсе кишидей,
Жөө жүрсө оңбогур
Желмогуздун тишиндей.
Карыш болгон бою бар,
Ай ааламдын баарысын,
Биле турган ою бар.
Адамдан жеңил, эң эптүү,
Сүйлөп турса бал кептүү,
Жана келди бир адам:
«Оо, ботом, көрбөсөм да, билбесем,
Тогуз уулдун кенжеси,
Бир кудайдын пендеси,
Мында келип жолуккан,
Берен Төштүк эсенби?
Келериң каалап билгенмин,
Төштүк келээр бекен деп,
Алла таала Кудайдан,
Ушуну сурап жүргөмүн.
Атка жеңил, тайга чак,
Куюн Маамыт өзүмүн,
Менин жайым ушундай,
Акылым эң көп, алым аз,
Көкдөө менен Кара хан,
Жер алдынын паашасы.
Жерге киргир бизге кас,
Кейиш менен көп жүрдүк,
Элемандын сырттаны
Келер бекен деп жүрдүк.
Төштүк келип кашыма,
Абийирим минтип жабылып,
Кымбатым Төштүк табылып,

Мындан ары Көкдөө бар,
Көкдөөнүн кызы Күлайым.
Ал Көкдөөнүн жолдошу,
Жети баштуу жезкемпир.
Жез кемпирдин колунда
Темир ийрек тору бар.
Түшкөн кайра чыккысыз,
Көкдөөнүн казган ору бар.
Куюн Маамыттын,
Төштүккө айтар сөзү бар.
Балбандардын баарысы,
Башында жалгыз көзү бар.
Билсең Көкдөө ханы бар,
Балбандардын баары бар.
Барган жандар кайтпаган,
Кырк кулак казан дагы бар.
Сизге душман кыйын бар,
Бул кебимди угуп ал...».
Кучакташып дос болуп,
Куюн Маамыт турганы.

ТӨШТҮКТҮН КӨРӨГӨЧ МААМЫТКА ЖОЛУГУП, ЖОЛДОШ БОЛГОНУ

Андай мындай дегиче,
Ачып көздү жумганча,
Көкдөөнү угуп Төштүктүн,
Көңүлү кетти бөлүнүп,
Бет алдынан бир киши
Жана келди көрүнүп.
Көрөгөч Маамыт көзү экен,
Как Маамыттын өзү экен.
Элемандын Төштүккө,
Жолдош болгон кези экен.
Алп мүчөлүү эр экен,
Күн чыгыш менен күн батыш,
Тиктеп көрүп жүрүүчү,
Көрөгөчтүн өзү экең.
Балбандыгы башкача,
Баатырдыгы бир канча.
Эр Төштүктүн келерин,
Ал көрөгөч көрүптүр
Элеман уулу Төштүккө,
Өлгөнчө жолдош болсом деп,
Өмүрдөн сурап жүрүптүр.

Элемандын Төштүккө,
 Жолдош да экен, шер да экен.
 Баары жоктун баарысын,
 Көрүп берер эр да экен.
 Элемандын Төштүгү,
 Жер алдына түшкөндө,
 Төрт Маамыт келди табылып,
 Сырттан Төштүк баатырдын,
 Абийири минтип жабылып.

СӨЗ КУРЖУН

такыядай – такыя (жеңил баш кийим), бул жерде өтө кичине деген мааниде
алапайым – алдастоо, далбастоо
борчук сеңирдей – уңкул-чуңкул, арасак-терсек таштуу тоонун кыр жери
көрөгөч – бул жерде: дүрбү маанисинде

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1-к а д а м:
 «Билүү»

1. «Эр Төштүк» эпосу эмне үчүн элдик эпос деп айтылат экен?
2. «Эр Төштүк» эпосун кайсы манасчылар айтышыптыр?
3. Ал жер астына түшүп кетип кимдерге жолугат?

2-к а д а м:
 «Түшүнүү»

1. Төштүк түшүп кеткен жердин асты эпосто кандай сүрөт-төлүптүр?
2. Жер астындагы Маамыттар эмне үчүн Төштүктөн коркуп жатышкан экен? 3. Алар өнөрлөрү бар экендигин айтышты?

3-к а д а м:
 «Талдоо»

1. Төштүктүн жер астындагы достору менен кантип достошуп кетти?
2. Төштүктүн жер үстүнө кайрадан чыгышына жардам бере алышабы? Силер кандай ойлойсуңар?

4-к а д а м:
 «Жыйынтыктоо»

1. Төштүктүн жер астында да көптөгөн досторду таап алышынын себеби эмнеде деп ойлойсуңар?
2. Төштүктүн адамдык жана баатырдык сапаттарын дептеринерге жазгыла. Аны кайсы саптардан окууга болот. Эпостун текстинен ошол жерлерин таап, үн чыгарып көркөм окугула.

5-к а д а м:
 «Колдонуу»

1. Эр Төштүктүн тайманбастыгы анын душмандарга каршы жалгыз аттангандыгынан билинет. Анын эң жакын досу, таянычы аты – Чалкуйрук. Төштүктүн эрдигин дагы кайсы баатырлар менен салыштырууга болот?
2. Эрдик, тайманбастык тууралуу макалдардан таап, алардын маанисин түшүнүп, кебиңерде колдонуп сүйлөөгө машыккыла.

6-к а д а м:
 «Баа берүү»

1. «Төштүк – достукка бекем, душманга таамай тийген тайманбас эр» деген темада өз ойлоруңарды дептерге жазып, өз ара ой бөлүшкүлө.

ТӨШТҮКТҮН ЖОЛБОРС МЕНЕН ДОСТОШКОНУ

Андан ары жол жүрсө,
Ат аябай мол жүрсө,
Элемандын Төштүгү,
Урунаарга тоо таппай,
Урушаарга жоо таппай,
Өрттөй болуп көз жайнап,
Өмөлчү журттан айрылып,
Өлөйүн деп шор кайнап,
Ээрдей болгон белести
Эңкейип Төштүк турду эле,
Чыр-чыр-чыр чыгат,
Чыркырап үнү бек чыгат.
Чыркыраган ачуу үн,
Кулак мурун жеп чыгат.
Салып барып караса,
Адамча айтып, тил сүйлөп.
Ошо жолборс турганы:
«Өчкөн бир отум тамызчы,
Төштүк!
Өлгөн жаным тиргизчи,
Төштүк!
Суусап кеттим, суу берчи,
Төштүк!
Эңкейип барам, эт берчи,
Төштүк!
Жакшылыгың көп берчи,
Төштүк!
Бугу куудум, баш жедим,
Төштүк!
Маралды куудум, таш жедим,
Төштүк!
Томугум болду жарадар,
Төштүк!
Жатамын нечен талаада,
Төштүк!
Кароол карап кайрылдым,
Төштүк!
Кайран буттан айрылдым,
Төштүк!
Чын бугу жебес ак бугу,
Чымын таппай зар болдум,
Төштүк!

Эрдигим кетти колумдан,
Төштүк!
Даакым түшпөй жонумдан,
Төштүк!
Дандан жебес курган жан,
Куураган башка зар болдум,
Төштүк!
Кабымды таап кан берсең,
Төштүк!
Жанымды соолап жан берсең,
Төштүк!»

Жолборс минтип турганда,
Элемандын сырттаны,
Көңүлү кетип бөлүндү,
Буту жара ак жолборс,
Тууганындай көрүндү.
«Элимен азган мен арстан,
Бутунан азган бул арстан
Чалкуйрук оозун бурайын,
Ушу кайран арстанга
Бир жакшылык кылайын»
Тизеси жерге бүгүлүп,
Чалкуйруктун үстүнөн,
Чуркап түштү жүгүрүп.
Барып Төштүк караса,
Ал жолборстун бутуна,
Чөңөр кирип кетиптир.
Бул чөңөрдүн киргени,
Бир кыйлага жетиптир.
Жортуп жүрүп аш таппай,
Арык болуп кетиптир.
Элемандын сырттаны,
Жанында болот **кестигин**.
Кындан сууруп алды эми,
Ал жолборстун таманын,
Жонуп жатып калды эми.
Жонуп жатып Эр Төштүк,
Чөңөрдү сууруп алды эми.
Чөңөрдү сууруган жеринен,
Ириң менен кан кетти.
Ал жаралуу жолборстун,
Ооруган жери басылды,
Умачтай көзү ачылды.
«Жолуккан жоого кез болсоң
Жолдош болуп беремин.

Башыңа мүшкүл иш түшсө,
Айтканыңа көнөмүн.
Элемандын Төштүгү
Дегениңе көнөмүн.
Катуу мүшкүл иш көрсөң,
Медер болуп берейин.
Элемандын Төштүгү,
Эрге мүшкүл бир келет,
Эрге мүшкүл келгени
Кырсык чалып, шор кайнайт
Кыраанга келген кырсыгы,
Азык таппай көз жайнайт».
Мурутун булкуп калды эми,
Түтөтсөң даяр болом деп.
Төштүккө бере салды эми.
«Бул мурутту түтөтсөн,
Көрүнөм Төштүк көзүңө.
Азыр өлүп кеткиче,
Жолдош болом өзүңө.
Муруттун жыты билинсе,
Күн чыгыш менен күн батыш
Жеткен жерге барамын,
Айткан анык сөзүңө,
Жолугамын өзүңө»,
Деп ошентип ак жолборс,
Көздөн кайым болду эле.

ТӨШТҮКТҮН АЮУГА ЖОЛУККАНЫ

Андан ары жол жүрсө,
Мунарыктын алдында,
Бир токойдун жанында,
Өкүргөндөн бакырып,
Ал токойго барганда
Адамча сүйлөйт бир аюу:
«Оой, Төштүк!» – деп чакырып.
Үстү камыш, асты ор,
Чубама экен жалгыз жол.
Олоңдогон ал аюу
Орго түшкөн кези экен.
Кайра чыккыс эң кыйын,
Торго түшкөн кези экен...
Ал аюуну көргөндө,
Элемандын Төштүгү

Көзүнүн жашы төгүлүп,
Көңүлү кетип бөлүнүп,
Караргандан түнөрүп,
Сырттан баатыр Төштүктүн,
Бакырлык келди башына,
Аюуну жууду жашына.
Жеринен экен бул бакыр,
Жолунан азган бул жакыр.
Кырк кулач кыл арканды,
Аюуга таштай салганы.
Ала коюп арканды,
Аюу белге чалганы.
Арстандыгы абыдан,
Андай-мындай дегиче,
Ачып көздү жумганча
Ордо калган аюуну
Ордон сууруп алганы.
Самсалаңдап сабылып,
Аюу сүйлөйт адамча,
Эр Төштүккө жалынып:
«Өлгөн жанды тиргизген,
Өчкөн отту тамызган,
Жер үстүнө ырайым,
Жеткирип сени көрсөткөн,
Карып болгон аюудан.
Бүгүн кетти убайым,
Чамам келип, ал жетсе,
Сизге кызмат кыламын.
Башыңа кыйын иш түшсө,
Маңдайыңда турамын.
Айтканым ушу билип ал,
Сырттаным Төштүк, тилимди ал.
Аюунун айткан сөзүнө,
Арстан Төштүк көндү эми.
Сырттанына ал аюу
Мурутун жулуп берди эми.
Аманат кылып сырттаның,
Аюунун алды мурутун.
Жан калтага салды эми,
Ордон чыккан ал аюу
Сырттандын досу болуптур.
Караса көзгө илинбей,
Кай кеткени билинбей,
Аюу кайып болуптур.

КУМУРСКАГА ЖОЛУГУП, ЖОЛДОШ БОЛГОНУ

Дагы Төштүк жол жүрдү.
Төрт Маамытты ээрчитип,
Аябастан мол жүрдү.
Түнөргөндөн карарган,
Түз талаага кез болду.
Ал талаанын боюнда,
Оргуп түтүн бөлүнөт.
Уюгу менен кумурска,
Өрткө кеткен көрүнөт.
Элемандын сырттаны,
Кумурсканы көргөндө,
Көңүлү кетип бөлүнөт.
Элемандын Төштүгү,
Тизеси кетип бүгүлүп,
Чалкуйруктун үстүнөн,
Чуркап түштү жүгүрүп:
«Айланайын, төрт Маамыт,
Эми мыктап эрдикти,
Кумурскага салалык,
Күйүп жаткан байкушту,
Ажыратып алалык».
Жейрен секиртпес ал Маамыт,
Ачып көздү жумгуча,
Андай-мындай дегиче,
Сууга салып бир кийиз,
Эр Төштүккө берди эле,
Күйгөн отту жолотпой,
Төштүк сабай берди эле.
Сүйлөй турган тили бар,
Адамдан эстүү Чалкуйрук,
Эр Төштүктүн канаты.
Качан болсо сооп издейт,
Жаныбардын адаты.
Чалкуйруктун жайы ушундай,
Ары буудан, ары тынч,
Жаныбарым Чалкуйрук,
Маамыт менен желгени.
Сууга салып токумун,
Эр Төштүккө бергени.
Туура жагын жер тыңшаар,
Алып келип берди эле.
Алкым жагын көрөгөч,
Талап келип берди эле.

Бери жагын Эр Төштүк,
Сабап келип берди эле.
Күйгөн отту өчүрүп,
Эрдикти эпсиз салды эле.
Кумурсканы ал өрттөн,
Аман алып калды эле.
Бөлөгүнөн тазасы,
Өрттөнүп жаткан кумурска,
Кумурсканын **паашасы**,
Элемандын эркеси,
Бир Кудайдын пендеси.
Түбүнө чогуу жетерде,
Түгөл өрттөп кетерде
Күйгөн өрттү өчүрдү.
«Күйгүзбөй калдың жанымды.
Алып калдың баарымды.
Айта берсем иш кыйын,
Оюма келет бир буюм.
Баатыр Төштүк кебимди ук,
Жер алдына кабылып,
Бакыр боло берипсиз,
Кайгырба, Төштүк сырттаным,
Көрө турган азап бар,
Казып койгон оруң бар,
Кайнатылуу шоруң бар!
Тийише турган эриң бар!
Ошол эрге барганда
Керек болор жерим бар.
Керекке берем бутумду,
Береним, Төштүк алыңыз.
Мээнеттүү башка иш түшсө,
Белекке берген бутумду,
Бир түтөтө салыңыз.
Кумурскаларды кубалап,
Дал өзүңө жетемин.
Жоболоң башка иш түшсө,
Жолдош болуп кетемин», –
Деп ушинтип кумурска,
Берен Төштүк баатырдын
Берендигин көрдү эми.
Жулуп алып бир бутун,
Сырттан Төштүк баатырга,
Аманат кылып берди эми.
Андан өтүп жол жүрдү.
Элемандын Төштүгү
Ат аябай мол жүрдү,

Ээрчиткени төрт Маамыт,
Эриксе элик атышып,
Эрикпесе талаада,
Эркин ойноп жатышып.

Берен Төштүк сырттаның,
Кук эткенден кузгун жок.
Как эткенден карга жок,
Ээн талаада жатышты.
Эр Төштүктүн мингени,
Чалкуйрук тулпар сал моюн,
Эр Төштүк менен төрт Маамыт,
Ээн талаада салды оюн.
Чыканактап тынч алып,
Чырым этип уйку алып,
Тараза жылдыз батыптыр,
Таң кашкайып атыптыр.
Уйкудан Төштүк ойгонуп,
Оң жагына толгонсо,
Көрөгөч Маамыт кеп айтат:
«Өөдө бол, Төштүк, – деп айтат:
Жердин алдын сураган,
Көкдөө деген ханы бар.
Зордугу тоонун теңиндей,
Ким көрүнсө жегидей,
Ай ааламдын баарысын,
Жеке кырар алы бар.
Ал Көкдөөнүн колунда,
Темир аркан торунда,
Ургаачынын узу бар.
Үч кызынын кенжеси,
Күлайым деген кызы бар.
Элемандын эркеси,
Эрдигин эчак билиптир.
Кумар болуп сөзүңө,
Кусадар болуп өзүңө,
Тийгени сага жүрүптүр.
Ошо сенин айыңдан,
Дегенине көнүптүр.
Ат башындай алтынды,
Ала кел деп сырттанды,
Кемпирге пара бериптир.
Дуба окуп көз байлап,
Жер сиздерди азгырып,
Мында алып келиптир.

СӨЗ КҮРЖҮН

өмөлчү – чабуулга коркпой кирүү маанисинде

даакым – жазында түлөп түшө турган жүн (бул жерде өтмө мааниде)

чөнөр – чөңөр, чөкүртөк (куурай, бадал ж.б. өсүмдүктөр чабылып, кыркылып алынгандан кийин жерден чыгып калган катуу бөлүгү)

кестигин – кичине бычак

мүшкүл – оор иш, кыйынчылык

бакырлык – жокчулук, кембагалчылык

паашасы – падышасы

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1-к а д а м:
«Билүү»

1. Төштүк жер астында дагы кимдерге жолукту?
2. Адамча сүйлөгөн аюуга кантип жардам берди?
3. Орго түшүп кеткен аюуну Төштүк кантип чыгарып алды?
4. Кумурскаларды алоолонгон өрттөн кантип сактап калды?
5. Күлайым деген ким эле?
6. Ал ат башындай болгон алтынды кимге, эмне максатта бериптир?

2-к а д а м:
«Түшүнүү»

1. Эмне себептен Төштүк жер астындагы жандыктарга жардам берди? Мындан Төштүктүн кандай адам экенин билүүгө болот?
2. Бул жандыктар Төштүккө кандай убада беришти? Алар айткан убадаларында турушабы? Силер кандай ойлойсуңар?

3-к а д а м:
«Талдоо»

1. «Жакшылыкка жакшылык» дегенди кандай түшүнөсүңөр?
2. Эпостун башкы идеясы эмнеде деп ойлойсуңар?

4-к а д а м:
«Жыйынтыктоо»

1. Төштүктүн жер астында да көптөгөн досторду таап алышынын себеби эмнеде деп ойлойсуңар?
2. «Айланайын, төрт Маамыт,
Эми мыктап эрдикти,
Кумурскага салалык,
Күйүп жаткан байкушту,
Ажыратып алалык», – деп Төштүк жан алекетке түшүп, кумурскаларга жардам берүүгө кол сунушу анын кандай сапаттарын көрсөтүп турат?

5-к а д а м:
«Колдонуу»

1. Төштүктүн кырсыкка дуушар болгон жолборс, аюу жана кумурскага жардам бергени сага кандай таасир калтырды?
2. Сен Төштүктүн ордунда болсоң эмне кылат элең?
3. Эрдик, тайманбастык тууралуу макалдардан таап, алардын маанисин түшүнүп, кебиңерде колдонуп сүйлөөгө машыккыла.

6-к а д а м:
«Баа берүү»

1. «Ат – адамдын канаты», «Чыныгы достук башыңа иш түшкөндө билинет» деген темалардын бирин тандап, чакан дил баян жазгыла.

«ЭР ТӨШТҮК» ЭПОСУ ЖӨНҮНДӨ

«Эр Төштүк» эпосу – түрк элдеринин оозеки эпикалык чыгармаларынын ичинен эң байыркыларынын бири. Ал ар кыл жанрлуу (жөө жомок, баатырдык жомок, баатырдык архаикалык эпос), көп варианттуу, версиялуу чыгарма.

Башка элдердеги «Төштүктөр». Эпостун варианттары, версиялары башка тектеш түрк тилдүү элде кездешет. Ал казактардын «Ер Төстик» жомогу, «Йир Тошлик» (татарлардын «Эр Тештик») чыгармасы.

Эпостун алгачкы вариантын кагазга түшүрүү 20 кылымдардан башталган. 1937-жылы улуу манасчы Саякбай Каралаевден фольклор жыйноочу Ыбрай Абдрахман уулу жазып алган. Эпосту изилдөөчү Кайыповдун так эсептөөсү боюнча бул варианттын толук тексти 16 559 сап ырдан турат, б.а. кыргыздын башка кенже эпосторунун эң көлөмдүүсү.

Французча окулган эпос. Саякбай Каралаев айткан баатырдык архаикалык эпос «Сырттан Төштүк» классикалык үлгүсү болуп саналып, орус, француз сыяктуу дүйнөлүк чоң тилдерге которулуп, жер жүзүндөгү көптөгөн эл окуп, таанышууга мүмкүнчүлүк алган.

Эпостун негизинде башка чыгармалар да жаралган. Драматург Жалил Садыков балдарга арнап «Эр Төштүк» пьесасын жазган. Андан сырткары, америкалык режиссер Вирляна Ткач менен Кенжегүл Сатыбалдиева чыгарманы сахналаштырышкан. Андан башка «Эр Төштүк» боюнча мультфильм тартуу демилгеси көтөрүлгөн.

Адабият теориясынан

ГИПЕРБОЛА ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Гипербола (гр. – апырта сүрөттөө) – көркөм адабиятта, өзгөчө фольклордо предметти, чыгарманын каарманын адаттан тышкары ашыра сүрөттөө. Гипербола салыштыруунун аябай апыртылган түрү. Бул көбүнчө фольклордук чыгармаларда кездешет. Кыргыз оозеки адабиятынын баатырдык жана турмуштук эпосторунда гипербола арбын. Элдик баатырлардын эрдигин, баатырдыгын укмуштуу, кереметтүү сүрөттөп, анын мүнөзүн тереңдетүү, күчөтүү максатын көздөйт. Мисалы,

Кирпиги жалын, көзү чок,
Кишиден мындай шумдук жок.
Кара чаар кабылан
Капталында чамынган,
Кайыптан акыл табылган.
.....
Ичин карап отурсаң
Жер жүзүнөн кең болгон.

(«Семетей»)

«МАНАС» ЭПОСУНАН

КАНЫКЕЙДИН ТАЙТОРУНУ ЧАПКАНЫ

(Ү з ү н д ү)

ТАЙТОРУНУ БАЙГЕГЕ КОШУУ

Кайран жеңең Каныкей
Чиймек болду сызыкты,
Кылмак болду кызыкты.
Каралуу жүрүп атын чаап,
Букарга, баштамак болду бузукту.
Күн мезгили келгиче
Күрүчтөн күрмөк жем берип,
Күндө терин алды эми.
Арпадан аса жем берип,
Асыл жеңең Каныкей,
Тайторудай буудандын
Айда терин алды эми.
Күүгүм кире, күн бата,
Элдин асты дым жата
Жаңгыз жанга көрүнбөй,
Тайторуну токунуп,
Айталаага салууга,
Асыл буудан күлүктүн
Ачуу терин алууга,
Кыябына келтирип,
Андан кийин бууданды
Сегизкан элге чабууга.
Тоодой болгон Каныкей,
Тайторудай буудандын,
Көйкөлүп турган көкүлүн,
Көк жибек менен түйдү эми.
Кулпунган сыйда куйругун,
Куу шайы менен түйдү эми.

Эки кулач чоң чылбыр
Узунун тандап такты эми.
Окоро түйгөн ак **нокто**,
Тайторуга чак нокто
Бышыгын тандап катты эми.
Ичкенин жолун төтөлөп,
Букардагы сегиз кан,
Сегиз хандын алдынан,
Тайторусун жетелеп,
Өөдө-төмөн карабай,
Өлөмүн деп санабай,
Чиймекчи болду сызыкты,
Атына бирөө катылса,
Көрсөтмөк болду кызыкты...

Аста сүйлөп сабылып,
Энекеlep жалынып:
«Чоңдугу тоодой карыям –
Кадырман кыргыз элимден
Ай далыма мингизип
Ала келген олуям,
Берен эне, кулак сал!
Айланайын, энекем,
Өзүңдө менин берекем.
Элибиз элден кем эмес,
Атыбыз аттан кем эмес,
Жашы менен карысын,
Көрүп келдим баарысын.
Сынап келдим акмалап,
Бууданынын баарысын.
Бакты баштан тайбаса,
Абакемдин Тайтору,
Бере койбос намысын!
Согулайын, энеке,
Төлгө кылып торуну,
Анык болду чабышым.
Бел байлаган белим жок,
Белгиге чапсам Тайтору.
Белсенип сүрөп алуучу,
Белгилүү кыргыз элим жок.
Кимдер каалап койчу экен,
Мендей жесир катынды.
Төлгөгө чаап көрөйүн
Тайтору тулпар атымды!
Чаба турган Тайтору
Кетмен туяк, кең соору.

Кенен жердин малы эле.
Чыгып калса Тайтору,
Букарга кызык салайын.
Батаңды берчи, энеке,
Падыша атам алдына
Эркекче болуп барайын.
Дубаңды менден аяба,
Үмүткөр болгон балаңа!
Медерим менин, энекем,
Каршылык кылбай, кайгырбай,
Батаңды бергин, берекем!»
Ак байбиче Чыйырды,
Барбайып колун көтөрүп,
Күрсө-күрсө жөтөлүп,
Кол көтөрүп зар ыйлайт.
А дүйнө кеткен Манасты,
«Колдой көр» деп дагы ыйлайт:
«Ажыбай, Бакай – эки кан,
Арка болуп колдой көр!
Айланайын, жараткан,
Каныкей ишин оңдой көр.
Алмамбет, Чубак эгизим,
Жесириңе көзүң сал!
Сыргак, Серек теңизим,
Кайгыга туулган жеңенди,
Кансыратпай сүрөп ал!
Ишин, теңир, оңдочу,
Жесиринди колдочу!
Үмүткөр болгон байкушту,
Жер каратып койбочу!
О, Каныкей, кулунум!
Тилегиң теңир берсинчи,
Ушу турган Тайторуң
Байгеге чыгып келсинчи!
Капаңды атың ачсынчы,
Санааңды атың бассынчы.
Кайгыңды калың жазсынчы!
Тилекти кудай берсинчи!
Телмирип турган жесирдин
Торусу чыгып келсинчи!»
Каралуу катын Каныкей,
Чыйырдыдан бата алып.
Сан-санаага маталып,
Букарды көздөй аттанды.
Бөксөнүн жолун төтөлөп,

Тайторуну жетелеп,
Касабасы калкылдап.
Жабдыгынын баарысы
Жай-жайында шаркылдап.
Көргөндүн көөнү бөлүнүп.
Сөлөкөтү, сөөлөтү
Эр Манастай көрүнүп,
Кара чаар кабылан,
Капталында чамынып.
Кара кийген жесирди,
Кайыштар колдоп алыптыр.
Чолок чаар арстаны,
Жандай салып чамынып,
А да колдоп алыптыр.
Эки беттин отунан,
Бир байпактык түк чыгып,
Оозунан түтүн буркурап,
Каалгадай кашка тиш,
Таруудайдан быркырап,
Оозунан жалын төгүлүп,
Опол тоодой көрүнүп.
Букарга кирип барганда,
Букардагы сегиз хан,
Как жарылып дыркырап,
Эки колу боорунда,
Салам айтты чуркурап.
Узун кулак сарысы,
Көк ала сакал карысы,
Бирөө эмес, дүркүрөп,
Букарлыктын баарысы:
«Белгилүү экен, бек экен,
Биздин элге белгисиз,
Кайдан чыккан эр экен!
Кең көкүрөк, жайык төш,
Келберсиген шер экен.
Ушу турган Букарга,
Темирден коргон чеп экен!
Кайраттанып жоо чыкса,
Бели тийчү шер экен!
Атка тумар алтындан,
Тагып алчу эр экен!
Күлүктөрүн жоорутпай,
Көңүлдөрүн оорутпай,
Четтен келген эр болсо,
Багып алчу шер экен!..»

Алар антип жатканда,
Тайторудай бууданды,
Кара кийген Каныкей,
Кошуп туруп калды эми.
Ат айдагыч жигиттер,
Булактатып желегин,
Айдоого атты даярдап,
Тосуп туруп калды эми...

СӨЗ КУРЖУН

күрмөк – күрүчтүн арасына өскөн өсүмдүк

жаңгыз – жалгыз

кыябына – эбине келтирүү, ыңгайын табуу

нокто – тизгинсиз, ооздуксуз малдын башына тагылган шайман

окоро – жүгөндүн ооздугуна чылбырды жана тизгинди чалып, эки жагындагы эки бөлөк кайыштын кошкон жерин томолоктоп түйгөн байлоо

касабасы – туу, асаба

«МАНАСТАП УРААН ЧАКЫРЫП ТАЙТОРУНУ СҮРӨП КЕЛ!»

Муну мындай таштайлы,
Каныкейдин иниси,
Кан Ысмайыл баатырдын,
Кылыгынан баштайлы.
Карт буурадай күркүрөп,
Каарын көргөн адамдар,
Карай албай зиркиреп.
Капалуу баатыр Ысмайыл,
Калк ичинен кеп угуп,
«Бузулган катын Каныкей
Букарда жатып ээлигип,
Атын чапты», – деп угуп,
Кандай укмуш, кандай ар?!
Арсызды кудай урганын,
Айласы кеткен куу жесир,
«Ат чабам», – деп турганын!
Минтсе долү оң кылбайт,
Эгерде бизди соо кылбайт.
Жесир жүрүп жээликкен,
«Ат чабам», – деп ээликкен,
Арсыз мынча болобу!?
Сыздаган сөөк кимдики?
Сынган намыс кимдики?
Кеткен намыс кимдики,
Келген намыс кимдики?

Жесир жүрүп жээлигип,
«Ат чабам» – деп ээлигип,
Эркек кийимин кийинип,
Алтымыш асый торусун,
«Чабамын» – деп жетелеп,
Эселек мындай болобу?!
Катын кылбас бул жорук,
Эл аралап төтөлөп,
Сегиз кандан эр издеп,
Болбой калган кезиби?!
Эрге көөнү бузулуп,
Оңбой калган кезиби?!
Төрө жездем Манастын,
Төшөгүн баскан оңобу?!
Төрөнү кордоп отурган,
Ушундай арсыз болобу?!
Кордоп жүрсө Манасты,
Канчыктын иши оңобу?!
Арбагын эрдин кордогон,
Ушул өңдүү ургаачы:
Эгерде эки болобу?!»
Деп, ошентип Ысмайыл,
Барабанын ургузуп,
Баарына жардык салды эми.
Жоо тийгендей жабылып,
Балбандардын баарысы,
Ысмайылдын жанына,
Жетип барып калды эми.

Кара жиндей Ысмайыл,
Каарданып бакырып,
Ок жыландай атылып,
«Бери кел», - деп белсенип,
Семетей уулун чакырып:
«Ой, Семетей, кулунум,
Келгендерден кеп уктум,
Жесириң эжең кесепет,
Ат чабам - деп ээлигип,
«Желип жүрөт» - деп уктум.
Бузуктукка бел байлап,
Намыссыздык кылган го?!
Эри өлгөнгө сүйүнүп,
Каралуу чачын түйүнүп,
Кадимки баатыр эмече,
Эркектин кийимин кийинип.
Бузуктук жолду төтөлөп,
Алтымыш асый бир атын,
«Чабамын» деп жетелеп,
Эбин таап көйнөк кие албай,
Эптеп эрге тие албай,
Эр кыдырып чыр баштап,
Эсепсиз уят сыр кылды.
«Эси жок жесир» дедиртип,
Баарыбызга чыр кылды.
Бул ишке кайдан көнөлүк,
«Тентиген катын» дедирип,
Баарыга шылдың болгончо,
Тирүү жүрбөй өлөлүк!
Ой, Семетей, кулунум,
Өзөндүү дайра булагым,
Өлгөндө көргөн чырагым,
Тур, Семетей, барып кел!
Астыга келсе Тайтору,
«Манас! Манас!» бакырып,
Манастап ураан чакырып,
Бери сүрөп алып кел!
Артта калса Тайтору,
Кармай калып канчыкты,
Канын суудай агызып,
Курмандыкка чалып кел!
Жол үстүнө сүйрөтүп,
Даңгыттарга чалып кел!
Башын кесип байланып,
Атакең Ысмайылга алып кел!

Ал өндөнгөн бузукту,
Жолотпо, балам, өзүмө.
Көргөзө көрбө, көзүмө,
Жээлигип жүргөн катындан,
Мындай кордук көргөнүм,
Тирүү туруп өлгөнүм!
Аттангыла, баргыла!
Айткан сөздү алгыла!
Калып калса Торусу.
Бир адамга көрсөтпөй,
Бир адамга билгизбей,
Долуланган канчыкты,
Чабуусунан жаргыла!»
Бул сөздү угуп Семетей,
Алтымыш балбан эр менен,
Адыр-будур бел менен,
Кузгун учпас чөл менен,
Оозунан түтүн буркурап,
Көзүнөн жалын шыркырап,
Ачуусу келип эжеге,
Бүткөн бою зыркырап,
Каныкейди соймокко,
Жөнөп калды дыркырап...
Муну мындай таштайлы,
Ээрдей болгон белесте
Эс таппай турган каралуу
Каныштан сөздү баштайлы.
Кайгылуу туулган Каныкей,
Касиеттүү жан эле.
Үнү угулуп, өзү жок.
Эки ийинде олтурган,
Жылаңач бала бар эле.
Болгон ишти, күйүттү,
Айтып жүргөн ал эле.
Кулактан кармап кыбырап,
Ошо кезде баласы
Кансыраган Канышка
Айтып берди шыбырап:
«Эй, Каныкей, байкушум,
Колуңду сууга малып ал,
Айткан сөздү толуктап,
Кулагыңа салып ал.
Казгалдак деген кайран куш,
Кайрылбаган талаадан.
Ат чабам деп жээлигип,
Ажалдан мурун өлөсүң,

Кардыңдан чыккан баладан.
Астыга келсе Тайтору,
Уулундун жүзүн көрөсүң,
Урматына көнөсүң!
Артта калса бул атың,
Өлүмгө көздү сүзүп кой!..
Ажалдан мурун Каныкей,
Жаныңдан күдөр үзүп кой». .
Бул кабарды укканда,
Өрттөнүп ичи болду чок.
Касиеттүү Каныштын,
Каалаган журту мында жок.
Бел байлаган бели жок,
Белгилүү атпай эли жок.
Кабырга сөөгү сөгүлүп,
Көзүнүн жашы төгүлүп,
Не кыларын биле албай,
Үстүнө каран түн түштү...
Кайгылуу жесир башына
Жетимиш түркүн иш түштү.
Манастан калган дүрбүнү
Мойнунан жулуп алды эми.
Манасты көргөн эмедей
Оңду-солду кучактап,
Жыттап, жыттап калды эми.
«Не болсо да көрдүм» – деп,
Бардыгын алып мойнуна,
Жашын төгүп койнуна,
Белеске чыгып турду эми.
Акборчук оозун бурду эми.
Бурамасын имерип,
Булкуп көзгө жиберип,
Дүрбүсүн салып турду эми.
Кен кепенин четинде,
Деңиздин берки бетинде,
Оргуп-оргуп чаң чыгат,
Оргуган чаңды көргөндө,
Каныштан сызып жан чыгат.
Оргуган чаңды караса
Атасынын Актулпар
Арыштап чуркап алыштыр,
Калың чаңдан бөлүнүп,
Жалгыз болуп алыштыр,
Куйругу көзгө дирилдеп,
Көкүлү көккө бириндеп,
Закым болуп калыштыр.
Анын артын караса

Чоңкашканын чаңы экен.
Мунун артын караса
Чоң күрөң сындуу мал экен.
Үчтүн артын караса,
Элик шыйрак, шам кулак,
Кара кашка аргымак
Караса көзгө илинбейт
Үстүндө жүргөн баланын
Канаттай болуп туш-тушка
Этектери дирилдейт.
Темиркандын төрт тулпар,
Узап чуркап алыптыр.
Андан бөлөк бир жылкы
Кайда экени билинбейт
Канча карап турса да,
Каныкейдин көзүнө,
Жалгыз караан илинбейт...
Чыңырып ыйлап тура албай,
Кабыландын чоң дүрбү,
Кайра көзгө имерип,
Кайра салып жиберип,
Кеңмойноктун жолунда,
Башын жерге салалбай,
Аркардай арыш алалбай,
Каргадай бала жонунда
Келе жатат Тайтору,
Үч жүз аттын соңунда
«Арбак урган Тайтору,
Эми кайдан жүгүрдү!»
Деп ойлонуп Каныкей,
Чымындай жандан түңүлдү.
Мурдунун суусун тарталбай,
Көзүнүн жашын арталбай,
Кабыргасы сөгүлүп,
Кан аралаш аккан жаш,
Акборчуктун жалына
Шорголоп турду төгүлүп...
«Алда, чиркин, куу дүйнө,
Мандай сөөгүм кайкы эле.
Туулгандан муңайып,
Күн көрөрүм тайкы эле.
Ай караңгы түн экен,
Ажалым жетер күн экен.
Жаш күчүктөй кыңылдап,
Жарап өлмөк экенмин!
Табытым жок, бейит жок
Арам өлмөк экенмин!

Как эткенден карга жок,
Талаада өлмөк экенмин!
Асылын көрбөй арманда,
Баладан өлмөк экемин...
Өзөндүү дайра – булагым,
Өлгөндөн көргөн чырагым,
Боз ала туйгун болпонум,
Боз карчыга Чолпонум.
Жоо жарагын кие элек,
Мен бечара, шордуунун
Эне экенин биле элек!
Кылычтан калган кыягым
Кымбаттан калган чырагым,
Тулпардан калган туягым,
Туйгундан калган чырагым.
Найзага таккан желегим,
Айкөлдөн калган белегим.
«Атам» деген Ысмайыл,
Жат экенин биле элек.
Айкөлүм Манас көк жалдын,
Ата экенин биле элек.
Тайган иттей мен шордуу,
Желгендигим биле элек.
Таластан качып бала үчүн,
Келгендигим биле элек.
Бешаркар жылдыз батканча,
Беш кайрылып бурулуп,
Эмизгеним биле элек.

Абакем Бакай азыгын,
Жегизгеним биле элек.
Күйүктүн белин чыркырап,
Ашкандыгым биле элек.
Аркалап алып Таластан,
Качкандыгым биле элек.
«Энекең мен» деп, мен шордуу
Эзелде чунак болбойт, ээ?!
«Кесепеттүү шайтан», - деп,
Кылчайбай шилтеп кылычын,
Курган жанды койбойт, ээ?!
«Буулугуп жүргөн жесир» деп,
Жолуман кармап алат, ээ?!
Дөөгүрсүп турган балбандар,
Көкбөрү кылып алат, ээ?!
Шордуу энесин тааныбай,

Чыркыратып өзүмдү,
Чукуп таштап көзүмдү,
Жол үстүнө сүйрөтүп,
«Ээликмелүү канчык» деп,
Даңгыттарга жарат, ээ?!
Талаада сөөгүм даңкайып,
Көмүүсүз болуп калат, ээ?!
Чакылдаган чакчыгай,
Чарасына көзүмдүн,
Уяларын салат, ээ?!
Тал жибектей чачымды,
Айдай иймек кашымды
Куркулдап кузгун тытат, ээ!
Кардан аппак этимди,
Жулкуп таштап бетимди,
Ит-куштар келип жутат, ээ?!
Ботодой болгон көзүмдү,
Каркылдап карга оёт, ээ?!
Каалгадай ак тишке,
Шакылыктап сагызган,
Ойноктоп эркин конот, ээ?!
Жайдары жазы кабагым
Кажырдын жеми болот, ээ?!
Бүлкүлдөгөн бөйрөктү
Түлкү какшаал оёт, ээ?!
Бурулуп бүткөн булчуңду,
Бурдап-бурдап сугунуп,
Бөрүлөр талап тоёт, ээ?!
«Жоболондуу төлгөнү,
Тартпай койбой не болдум?!
Тозокко тууган мен катын,
Тоодой болгон Торуну,
Чаппай койбой не болдум?!
Маңдай сөөгүм кайкы экен,
Манастын көзү өткөн соң,
Күн көрөрүм тайкы экен!
Кең Таластын баткалда,
Керилген төрөм коркутуп,
Кыйын болду жатканда,
Тарса-тарса жөтөлүп,
Жаздыктан башын көтөрүп,
Жаман болуп турганда,
Курман болуп куу катын,
Өлүп калбай не болдум?!
Кыл мурутун шыйпайтып,

Кыямат көздөй жол тартып,
Кыйноо көрүп жатканда,
Курман болуп төрөмө,
А дүйнөнү мен мурда,
Көрүп калбай не болдум?!
Улуу тоодон унчуккан,
Улар болбой не болдум?!
Тартынбай өлүп, бир жатып,
А дүйнө кеткен көк жалга
Курман болбой не болдум?!
Бешигимди жонума,
Артпай койбой не болдум?!
Мээнетиңди мынчалык,
О кулунум, Семетей,
Тартпай койбой не болдум?!
Бел байлаган белим жок,
Бекинип жаткан жерим жок.
Бейпай тартсам мынчалык,
Берендин зайбы деп турган,
Берекем кыргыз эли жок!
Каз айланса зоо да жок,
Калдайган кардуу тоо да жок,
«Кайгырбагын жөнү жок,
Асылым жеңем, койгун» - деп,
Көңүл айтып коюучу,
Аргын, кыргыз элим жок!»
Деп, ошентип Каныкей,
Бурамалуу дүрбүнү
Дагы бурап имерип,
Бууданды көздөй жиберип,
«Аныктап кармап, сунайын,
Арбактардан сурайын,
Алдында торум келбесе,
Алтымыш торпок, кырк тайга,
Сатып алган Актинте
Кынынан сууруп алайын,
«Күткөнүм ушу эми», - деп
Кый сүбөөмө кадайын!
Алтын ооз дүрбүнү,
Алты жолу салайын!
Аныктап туруп карайын
Чубап өткөн аттарды,
Акмалап баарын санайын!
Аябай анык түңүлүп,
Баламдын колун тийгизбей,

Каныма жанын күйгүзбөй,
Мен өзүм өлүп калайын!»
Ошондо эр мүчөлүү Каныкей,
Акборчук оозун бурду эми,
Арбагы күчтүү Манаска,
Жалынып ыйлап турду эми...

СӨЗ КУРЖУН

кайыптар – көзгө көрүнбөй колдоп жүргөн сыйкырдуу күчтөр
алтымыш асый – жылкынын жашын ушундай көрсөтөт, бул жерде өтө кары экендиги айтылууда

кесепет – балакет

даңгыттарга – чоң дөбөт иттер, же карышкырлар

казгалдак – канаттуунун бир түрдү

кый сүбөөмө – кабыргалардын бүткөн жериндеги кыска чемирчек сөөк

ТАЙТОРУНУН БАЙГЕ АЛЫШЫ

Кайгыланган шордуу баш
Бүгүн жалгызды көрөр күн бар го
Тилегим кудай берет ко,
А кудурет баабедин,
Бүгүн, Тайторум чыгып келет го
Күн тийбеген бу башка
Күн мезгили болот ко.
Таалайы жок бу башка
Таң кашкайып сүрөт ко!?
Өртүмдү кудай басат ко,
Кабагым кудай ачат ко.
Желке чачым бууйт ко,
Кагылайын Тайторум
Жесирлик атым жууйт ко?!
Сүйүнгөндөн чыркырап,
Ыйлап ийип буркурап,
Дүрбү салып караса
Ит-Торпунун жонунда,
Кезең-Кырдын боюнда,
Санап көрсө Тайтору
Келе жатат бууданың,
Алтымыш аттын соңунда.
Башын жерге салыптыр,
Аркардай арыш алыптыр.
Мойнун жерге салыптыр,
Болжоосуз арыш алыптыр.
Желгенине жел жетпей
Жеткилең чуркап калыптыр.

Басканына мал жетпей
Башкача чуркап алыптыр.
Эңкейиштеп алганда
Эликтей колу сайылып.
Өргө тарта бергенде
Жал, куйругу жайылып.
Талаа түзгө келгенде
Таманы жерге тарсылдап,
Кара болот ооздук
Жаныбар, көмөкөйдө карсылдап.
Араандай оозу ачылып,
Кан аралаш ак көбүк
Омууроого чачылып.
...Бадышанын чоң дүрбү
Оңтойлоп колго алды эми,
Ошондо көзгө салды эми.
Кайра тиктеп жеңекең
Ат кабарын алды эми:
Сары адырмак урчукта,
Салынган тоонун тумшукта,
Керүүчөнүн жонунда,
Кара талаа боюнда,
Келе жатат Тайтору
Отуз тулпар соңунда.
Ой, жаныбар бууданым
Белгилүү күлүк жан элең,
Ардыгым айтам кудайга
Жаныбар, алтымыш асый мал элең.
Серүүндөтпө сөзүмдү,
Ээликкен катын дедиртип,
Шерменде кылба өзүмдү.
Мындан ары боздотуп,
Бир жараткан кудурет
Ыйлата көрбө көзүмдү.
Упарак кылба сөзүмдү,
Уят кылба өзүмдү.
Жана дүрбү салды эми,
Жана байкап Торунун
Жана жайын алды эле.
Мунарык тарткан **урчукта**,
Боз адырмак тумшукта,
Кезенчинин жонунда,
Кең Ак-Чийдин боюнда
Келе жатат Тайтору
Ошондо он эки тулпар соңунда...

...Ошондо энең Каныкей
Кайраттанып алды эми.
Кайра тартып дүрбүнү,
Кайран көзгө салды эми...
...Кең урчук тоонун оозунда,
Кең мойноктун жонунда,
Келе жатат Тайтору
Алты буудан соңунда.
Желгенине жел жетпей,
Жетик чуркап алыптыр.
Басканына мал чыкпай,
Башка чуркап калыптыр.
Тайторуну көргөндө
Тарчылык көргөн байкушуң,
Каралуу жеңең Каныкей
Кайгыланып тура албай
Тобокелди кылды эми.
...Асыл жеңең Каныкей
Олбуй-солбуй камчы уруп,
Оң-тетири теминип,
Эр адамча бакырып,
«Манастап» ураан чакырып,
Ошо кезде жеңекең
Жеткилең ураан салды эле...
...Эжесин көрүп алган соң
Эр Семетей чиркиниң,
«Манас-Манас» бакырып,
Бала чыкты кашаттан,
«Манастап» ураан чакырып.
Бала «Манас» дегенде
Ойдун баары бакырык,
Ойду-тоонун баарысы
Манастап ураан чакырып.
Бала туйгун Семетей
Астындагы тулпарга
Олбуй-солбуй камчы уруп,
Оң-тетири теминип,
Катуу ураан салды эле.
Айкөл жездем Манас деп,
Айкырып ийип Семетей
Жандап чылбыр алды эми.
А деп оозду ачты эми,
Окоро түйгөн ак чылбыр,
Жулуп алып баладан,
Бооруна басты эле.

Талыкпай бала Семетей,
Тайторуну тартты эле.
«Манас-Манас» бакырып,
«Манастап» ураан чакырып,
Тайтору сүрөп алды эле.
Манастап үндү салды эми,
Тайторудай бууданды
Букарга сүрөп калды эми.
Семетей Тайтору колго алган соң,
Ошондо, кайран энең Каныкей:
Атын балам алган соң
Артынан барып нетейин.
Атайы кудай берген соң,
Астыга Тайторум чыгып келген соң,
Атын ээси алган соң,
Өлгөндө көргөн чунагым
Өзү сүрөп калган соң,
Артынан барып далпылдап,
Не мураска жетейин.
Эч бир жанга көрүнбөй,
Ордого кирип кетейин.
Эр мүчөлүү энекең
Кайра тартты кылт коюп,
Эсил энең Каныкей
Ордону көздөй булт коюп.
Муну мындай таштайлы,
Жетимден кабар баштайлы.
Ошо кезде Семетей
«Манас, Манас, Манас» деп,
Манастап ураан салды эле.
Ойдун, тоонун баарысы
Жүгүргөндөй болду эми.
...Ой тобо, тоонун баары бакырык,
Тоодогунун баарысы,
Манастап ураан чакырып.
Ой-тоонун баары бакырык,
Ой тобо, ойду, тоонун баарысы,
Манастап ураан чакырып.
Калаалуу Букар шаарына
Тайтору чыгып барды эми.
Жашы он экиге келгенде,
Бала төрө Семетей,
Букардагы сан байге,
Такыр ийрип алды эми.
Сегиз кан журту жыйылып,

Тегереги чынар бак,
Ал чынардын ортосу
Кырк жылы сууга чыласа
Кылтайып түсү оңбогон,
Сексен жыл сууга таштаса
Серпилип чирип койбогон,
Алтын түрдүү килемдин
Анын үстү алтын так,
Букардын алтын тагына
Сегиз кан кабар салды эми,
Алтын таажы кийгизип,
Алтын такка миңгизип,
Оомийин деп баланы,
Кан көтөрүп алды эми.

СӨЗ КУРЖУН

омуроо – малдын көөдөнү, көкүрөгү

серүүн – салкын, мээлүүн

урчук – тоонун учтуу, тар жери

1. Манасчы Саякбай Каралаевдин айтуусундагы «Каныкейдин Тайторуну чапканын» угуп, текст менен салыштыргыла.

2. Манасчы Камил Мамадалиевдин айтуусундагы «Каныкейдин Тайторуну чапканын» угуп, обон менен айтканга аракет кылгыла.

3. Роза Аманованын «Каныкейдин Тайторуну чапканы» дастанын уккула.

«КАНЫКЕЙДИН ТАЙТОРУНУ ЧАПКАНЫ» ЖӨНҮНДӨ

«Семетей» эпосундагы окуянын түйүндөлүшү жана чечилиши курч, көркөм, таасирдүү иштелип чыккан бөлүмдөрдүн бири – Каныкейдин Тайторуну чапканы. Кыргыздар атам замандан бери эле «ат – адамдын канаты» деп, күлүктөрдү чабууга өзгөчө маани берип келишкен. Төлгө кылып да, чыр-чатак, талаш-тартыштарды басуу үчүн да, ошондой эле аш-тойлорду ат-чабыш менен өткөрүшкөн.

Каныкей Букарга келгенден кийин Семетейди Ысмайылга бала кылып берет. Семетей ата-энеси, эли-жери ким экендигин билбей эр жетет. Каныкей Көбөштөн көргөн кордугун унута албайт. Эл жерине болгон кусалыгы артат. Качып келе жатканда артынан Бакай алып келип берген Тайтору менен Акборчукту асырап жүргөн.

Каныкей: «Намыска туулган Семетей келечекте эр болуп, Манастын ордун басар бекен?» деген үмүт менен алтымыш асый Тайторуну тобокелге салып, төлгө кылып чабат. Не болсо да көрдүм деп, өзү атты сүрөөгө аттанат.

СУРОЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1-к а д а м:
«Билүү»

1. Каныкей деген ким эле? А Чыйырды энечи?
2. Тайторуну Каныкей кантип таптайт?
3. Байгеге салардан мурда Каныкей кимден бата алат?
4. «Туйгундан калган чырагым, Айкөлдөн калган белегим», – деп Каныкей кимди айтып жатат? Ысмайыл Семетейге кандай тапшырма берип жөнөттү?

2-к а д а м:
«Түшүнүү»

1. Эмне себептен Каныкей:
«Ак байбиче карыя,
Энекеме барайын
Энемден бата алайын.
Энем бата бербесе,
Тайтору чаап нетейин,
Энекемен бата албай
Мен, Букарга кантип кетейин», –
деп Чыйырды энеден бата сурады?
2. Каныкей эмне үчүн Тайторуну төлгө кылып байгеге кошмок болду?
3. Каныкейдин иниси Ысмайыл эмне үчүн эжесинин бул жоругуна ачууланат?
4. Тайтору байгеде кантип астыга чыга келет? Аны кимдер сүрөп алышат?

3-к а д а м:
«Талдоо»

1. Каныкейдин жоо-жарагын байланып, эркекче кийинип алышынын «табышмагын» жандыргыла?
2. Эмне үчүн Каныкей «баламдан өлмөк экенмин» деп сарсана ага, убайымга түшөт?
3. «Жоболоңдуу төлгөнү, Тартпай койбой не болдум?» – деген Каныкейдин сөзүн чечмелегиле. Көркөм текст аркылуу оюңарды ырастагыла.

4-к а д а м:
«Жыйынтыктоо»

1. Каныкейдин Тайторунун төлгө катары байгеге салышынын мааниси эмнеде?
2. Каныкей эненин адамдык, аялдык сапаттарын кайсылар деп ойлойсуңар?

5-к а д а м:
«Колдонуу»

1. Тайторунун кандай чуркаганын сүрөттөп айтып бергиле. Ошол эпизоддорду эпостон таап, көркөм айтып бергиле.
2. Бүгүнкү күндө да Каныкей сыяктуу акылман, эр жүрөк келин-кыздар барбы? Алардын кайсы сапаттарын үйрөнүүгө болот?
3. Эл-жерди коргоо, баатырдык тууралуу макалдардан таап, алардын маанисин түшүнүп, кебиңерде колдонуп сүйлөөгө машыккыла.
4. Үзүндүнү жаттап, манасчылык обон менен аткарып берүүгө даярдангыла.

6-к а д а м:
«Баа берүү»

1. Ат чабыш улуттук оюнун көрдүңөр беле?
2. Силер көргөн күлүктөр менен Тайторуну салыштырып, өз бааңарды бергиле.

ЭЛДИК УЛАМЫШТЫН НЕГИЗИНДЕ ЖАЗЫЛГАН ЧЫГАРМА

АБДЫКАЛЫК ЧОРОБАЕВ (1896–1979)

Акын Абдыкалык Чоробаев Ички Теңир-Тоо аймагында, азыркы Нарын облусуна караштуу Ак-Талаа районундагы Куртка деген жерде 1896-жылы туулган. 1914-жылы Анжиян шаарындагы диний медресеге окууга жиберилген. Кыргыз тилинен башка да арап, чагатай, түрк тилдерин мыкты билген.

1920-жылы Ташкендеги мугалимдердин алты айлык даярдоо курсун бүтүп келип, 1925-жылга чейин башталгыч мектептерде мугалим болгон.

1940–1942-жж. айтылуу жазгыч акын Тоголок Молдонун адабий жардамчысы болуп дайындалып, андан таалим алып, үч жылдай чогуу иштеген.

1942-жылдан өмүрүнүн аягына чейин Кыргыз ССРинин Илимдер академиясынын тил, адабият, тарых институтунда иштеген.

1940-жылдан баштап, республикалык, райондук гезит, журналдарга ырлары чыга баштаган.

Акындын «Жаңыл Мырза», балдар үчүн «Мышык баяны» аттуу китептери жарыкка чыккан.

Абдыкалык Чоробаевге «Кыргыз ССР көркөм өнөрүнө (искусствосуна) эмгек сиңирген ишмери» деген наам берилген. Ошондой эле «1941–1945-жылдардагы Улуу Ата Мекендик согуштагы каарман эмгеги үчүн» медалынын ээси болгон.

Балдар, акындын тарыхый инсан тууралуу жазган поэмасы менен таанышасыңар. Поэмада Тайлак баатыр жашап өткөн доор көркөм сөздүн күчү менен баяндалган.

ТАЙЛАК БААТЫР (Ү з ү н д ү)

Атантай, Тайлак деген эгиз болгон,
Алардын жердегени Куртка коргон.
Ал кезде Кокон ханы сурак кылып,
Кыргыздын кыйласынын канын соргон.

Куртканын куйганында салган чеби,
Күнөөсүз канды төккөн Кокон беги.
Багынып кыргыз, кыпчак карап турган,
Канчалык кайнаса да ичте кеги.

Токсон жыл өмүр көргөн демдүү кары,
Жээнбек өз таякем белдүү кары.
Талыкпай Тайлак жайын сүйлөр эле,
Айткандай **оболтодон** элдин баары.

Кокондун хандарынын жайын сурап,
Алдым мен таякемден баарын сурап.
Мадели такка минип, таажы кийген,
Көчмөндүү казак, кыргыз башын ийген.

Зордуктап дүнүйө-мүлк, чарба малын,
Коконго болжолу жок ташып ийген.
Адегенде **кыраж** деп алман алган,
Кан тартуусу деп көп мал айдап алган.
Бербесе суук колун аралатып,
Сүттүү сүрөк, күлүгүн кармап алган.

Бир жагынан **үшүр**, **закет** малдан алган,
Аралап жакшысынан тандап алган.
Кожо, молдо, эшенине мурутсуң деп,
Ала кийиз, аркан, жип арнап алган.

Ташматы таш катырып, дарды куруп,
Кыргыздарды кыйыктайт кылыч суур
Мойнуна чынжыр чалып, орго салып,
Кекетип ура берди келген улук.

Дозоктун көсөсүндөй, чычаладай,
Сөзү уу, ачуулугу күчаладай.
Азиретим, бегим деп турбаса эле,
Айдатат кайда болсо күн санабай.

Далайдын башын алып «шейит» кылып,
Элетке коркунучтуу кейиш кылып,
Өлгөндөрдү жыйнатып бир өндүргө
Катарлатып көмдүргөн бейит кылып.

Бейиттин бер жагында када курган,
Дар орнотуп желдети карап турган.
Кадага адам башын сайып койгон,
Денесин баштан бөлөк алып койгон.
Атантайды ак үйлүүгө алдап барып,
Кырк кулач орго муну салып койгон.

Тайлакка намыс түштү. Кокон күчтүү,
Адилеттик болбойт деп үмүт үздү.
Уялаш Атантайдан айрылган соң,
Бөрү тил найза аштады эки миздүү.

Коконго тил түшүрбөс максат менен,
Тостурду чек араны **каскак** менен.
Курткадан кырк-элүүдөн ашыгыраак,
Сөздү мен ордо кыздан баштап берем.

... Жаз күнү, кечке жуук салкын тарткан,
Кез келе тоо артына күн да баткан.
Көрүнүш көңүлүңдү күүгүмдөтүп,
Көк бетин чаңгыл-ала булут баскан...

Көлдөгү бугу, саяк, коңураттан,
Кыз алуу бардык жерден болуп жаткан.
Ат-Башы, Тоюн, Какшаал, Чоң Багыштан,
Моңолдор, чериктерден толуп жаткан.

Кыздарды ордо кызга топтоштуруп,
Кымка тон жаркылдатып окшоштуруп.
Башына кош каркыра сайынган кыз,
Кың дебей ата-энеси калат туруп.

Кыздарга ак боз аттан баары жорго,
Мингизип бирден-бирден салды жолго.
Эр башына экиден байтал, ат бар,
Өңчөй желдет миниптир кара жорго.

Капкадан алып чыкты чуркуратып,
Жетелеп сууга кирди куркуратып,
Эл-журтун, ата-энесин коштоштурбай,
Ботодой боздотту бейм буркуратып.

Кыздарды айдоочулар кырдан ашык,
Коконго баруучудай кыз талашып.
Желдеттер бирден кызды ээлейбиз деп,
Өлгөндөн кайра тартпайт муш талашып.

Салган чеп Нарын суунун жээгинде бек,
Барпыжан чоң кечүүгө киреринде.
Муңканып кошок кошту эл уксун деп,
Эл жарданат дарыянын илебинде.

Барпыжан Калматайдын жалгыз кызы,
Какшатып муну айдаткан Ташмат ушу.
Кыз эмес калганы жок аркалыкта,
Канаттуудан мүнүшкөрдүн алгыр кушу.

Барпыжан сөзү жылуу, өзү сулуу,
Эндиктей эки бетте кызыл нуру.
Кыргыздан теңдик кетсе, кемдик жетсе,
Сүйлөсөм болор деди аны-муну.

«– Мен, – деди – ордо кызга барганымча,
Тирүүлөй теңдигимден калганымча,
Канетип, ой желдеттер, тирүү жүрөм,
Жүрөккө болот канжар саймайынча».

Дегенде кимдер берсин канжар бычак,
Камалап айдап турат желдет кычап.
«– Кайгырып кете берсем, ой калайык,
Ким келет алды-артымдан канат-бутак?!»

Башына кай биринин камчы тийди,
Кан агып, мөлт-мөлт жерге тамчы тийди.
Адамдан бута коюп, мылтык атып,
Күргүштөп Нарын дайра сууга кирди.

Барпыжан үн чыгарды тилди безеп,
Кыз муну эр Тайлакка жетсин дешет.
Калкынан кыз айрылса белгилүү иш,
Кор кылып өмүрүнчө Кокон эзет.

«Эр Тайлак айдакчыдан ажыратар,
Күн барбы шоола бизге чачыратар.
Үйүндө баш калкалап жатып калса,
Ким деген шордуулардын башын ачар?».

Үшүнтүп жаш Барпыжан үнүн басты,
Желдеттер соорулады минген атты.
Өйүзгө аман-эсен чыгышса да
Ар кими жетектеген бирден атты.

Ал кезде Тайлак кайда, алыс жайда.
Арасы эки күндүк алда кайда.
Айттырды салам дуба бүткүл элге,
Азамат аттансын деп ушундайда!»

Калган эл жөнөтүштү чабарманды
Тайлакка Барпыжандан кабар барды.
Мына келди, Макмалда жай жаткандар,
Жыйналып жол тосконго даярданды.

Суук сөз кайдан жатсын, кабар учту,
Шамалдан мурда жетти, Тайлак укту.
Токтобой отуз-кырктай жасоол менен,
Таң ата бир коктудан жолду букту.

Жоо бөрүсү Бөбөтөй, Токочору,
Бет буруп жоодон качпайт жолдоштору.
Чыбылдай басыздардын мыкты чыккан,
Тайлактын жан-жөкөрү, оңдоштору.

Качырды ураан тартып туурасынан,
Куйрук улаш бир-биринин удаасынан.
Камынтпай капыл-тапыл багындырды,
Бу дагы Барпыжандын мудаасынан.

Желдеттер колдоп берди, колго түштү,
Антсе да кол кошуундуу Кокон күчтүү.
Желдеттин бирин дагы өлтүрбөстөн,
Жөө-жалаң айдап салды, жолго түштү.

Кыздарды ажыратты үйгө бар деп,
Ар кимиң тилегиң го сүйгөн жар деп.
Эр Тайлак акыл айтты бул кыздарга,
Топтошпой бирден-бирден жолго сал деп.

Таратты Жергеталдын талаасынан,
Эмки сөз болсун Кокон калаасынан.
Жөөлөтүп желдеттерди бел ашырып,
Кабар алсын Атантай агасынан.

Айттырды желдеттердин аманатын,
Арылгыс ичиндеги адабатын.
Аскерин аркалыкка жибербесин,
Элди жеп канын соргон бекзаадасын.

Келбесин кокондуктар биздин элге,
Силер да кең арканын жерин көрбө.
Жылбасын калаасынан Мадели кан,
Кызыкпасын кыз менен келиндерге.

Деп айтып кайра тартып келди Тайлак,
Атасы Каралыкка конгон жайлап.
Ичтеги сырын айтып элди жыйнап,
Козголуп Кокон келчү жолду чардап.

СӨЗ КУРЖУН

оболтодон – тээ илгертеден, эзелтеден

кыраж – салыктын (алмандын) бир түрү

үшүр – малдан алынуучу салыктын (алмандын) бир түрү

закет – малдан алынуучу салыктын (алмандын) бир түрү

каскак – жыгач союз

мудаасынан – мүдөө, тилек, ниет

Тааным дарек

ТАЙЛАК БААТЫР – ТАРЫХЫЙ ИНСАН

Тайлак Рыскул уулу (болжол менен 1796-жылы Нарын дайрасынын боюндагы Каргалык деген жер, азыркы Ак-Талаа жана Тогуз-Торо райондорунун чеги – 1838-жыл, Куртка) – XIX кылымдын биринчи жарымындагы кыргыз элинин көз карандысыздыгы үчүн болгон кыймылынын ири өкүлү.

XIX кылымдын 20-жылдарында Тайлак баатыр жетектеген кыргыз уруулары Чыгыш Түркстандын иштерине да аралаша башташкан. Ушул мезгилдерде Кашкарды башкарып келген кожолордун укум-тукумдарынын Жааңгер кожо кытай баскынчыларына каршы чечкиндүү аракеттерди баштаган. Бирок анын биринчи жортуулу ийгиликсиз аяктап, ал кыргыздар арасында баш калкалоого аргасыз болгон. Тайлак баатыр менен Атантай Жааңгердин кыймылына колдоо көрсөткөн. Анткени алар кытай баскынчыларын кыргыз аймактарына өткөрбөөнү көздөшкөн. Кытайдын Синьцзяндагы башкаруучусу

Жааңгерди колдогон кыргыздарды талкалап, жетекчилерин кармап келүү үчүн 1825-жылы Баян Бату генерал баштаган 500 кишиден турган аскерин Нарын тарапка жөнөткөн. Алар Тайлак баатыр жокто анын айылын курчоого алып, талап-тоноп, жүздөй адамды өлтүрүшкөн. Бул кабарды уккан Тайлак баатыр коңшу айылдардан шашылыш кол курап, душманды куугунтукка алып, Арпа менен Нарындын ортосундагы Ойнок-Жар капчыгайында камоого алып, алардын баарын кырган.

Нарын кыргыздарынын Кокондун эзүүсүнө каршы күрөшүнүн 1-этабы 1832-жылы Тайлак баатыр жана бир тууганы Атантайдын жетекчилиги менен башталып, бирок ийгиликсиз аяктаган. Кокондун 7 миң аскери аз кыргыз колун жеңип алып, элди салык төлөөгө мажбурлаган. Нарын кыргыздарынын Коконго каршы күрөшүнүн 2-этабы Мадали хандын Тайлак баатырды туткундоо үчүн Арап башында турган аскер (500 сарбаз) жиберүүдөн башталган. Тайлак баатыр сарбаздарды Тогуз-Тородогу Бычан жайлоосунда тосуп алып, салгылашта жеңип чыккан. Тайлак баатырдын күрөшүнүн 3-этабы XIX кылымдын 30-жылдарынын аягына туура келет. Мадали хан Түркстан тараптагы казактын Эдиге төрөсү менен келишип, аны көп кошуун менен жабдып, Тайлак баатырга каршы аттанышкан. Эдиге Таласты чаап, өтмөктү ашып, Суусамырга келет. Тайлак баатыр Ак-Талаадагы басыз, чоро урууларынан кол жыйнап, Эдиге менен Суусамырдын Дубан-Кечүү деген жеринде беттешип, Тайлак баатыр жеңип чыккан.

Тайлак баатырды 1838-жылы кокондун тыңчысы ууландырып өлтүргөн. Андан кийин Кокон ханы жортуул жасап, Нарын кыргыздарын кайра каратып, Тайлак баатыр бузган кокондун Куртка сепилин калыбына келтирип, бийлигин чыңаган. Тайлак баатырдын эстелиги Нарын шаарында орнотулган.

СУРОЛОП ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1-к а д а м:
«Билүү»

1. Абдыкалык Чоробаев ким болгон экен?
2. А.Чоробаевдин чыгармачылыгы тууралуу эмнелерди айта аласыңар?
3. Атантай, Тайлактын баянын акын кимден уккан?
4. Тайлак кыздарды кантип сактап калды?

2-к а д а м:
«Түшүнүү»

1. Кыздарды эмне максат менен ордого алышкан?
2. Барпы кыз эмне себептен кошок кошту?
3. Кокондук желдеттерден ханга Тайлак кандай салам дуба айттырды? Анын мааниси эмнеде?

3-к а д а м:
«Талдоо»

1. «Эр Тайлак айдакчыдан ажыратар,
Күн барбы шоола бизге чачыратар.
Үйүндө баш калкалап жатып калса,
Ким деген шордуулардын башын ачар?» –
дейт Барпы кыз көз жашын төгүп. Бул саптарда кандай ойлор жатат?

4-к а д а м:
«Жыйынтыктоо»

1. Чыгарманын мазмунунун негизинде өткөн мезгилдеги элдин жашоосун, тагдырын жалпылап баяндап бергиле.

5-к а д а м:
«Колдонуу»

1. Тарыхта Тайлак баатыр жашап өткөн инсан. Ал тууралуу кошумча материалдарды таап келгиле жана аны эпостогу каарман менен салыштыргыла.
2. Чыгармадан үзүндү жаттап, көркөм айтып бергиле.

6-к а д а м:
«Баа берүү»

1. Барпы кыздын акылдуулугуна жана Тайлактын эрдигине силердин берген бааңар кандай?
2. Тайлактын баатырдыгы силерге кандай таасир калтырды? Ой бөлүшкүлө.

ЭЛ АКЫНДАРЫНЫН ЧЫГАРМАЛАРЫНАН

ТОКТОГУЛ САТЫЛГАНОВ (1864–1933)

Кыргыз элинин демократ акыны, ойчул, комузчу, обон-күү чыгарган чебер Токтогул Сатылганов 1864-жылы Кетмен-Төбө өрөөнүнүн Сасык-Жийде айылында туулган.

Бала кезинен ыр-күүгө шыктуу болуп, 13 жашынан ырлары айыл арасына тарай баштаган.

1898-жылы Анжиян көтөрүлүшүнө катышты деп айыпталып, падышалык сот тарабынан өлүм жазасына өкүм чыгарылып, бул жаза Сибирге 7 жылдык сүргүн менен алмаштырылган. 1905-жылы сүргүндөн кайтып келген.

Сүргүндөн качып келгенден кийин «Жерди көргөндө», «Кетмен-Төбөнү көргөндө», «Энсеген элим, аманбы?», «Апакем, аман барсыңбы?», «Туткундан келгенде» аттуу ырларын ырдаган.

Өзгөрүлмө дүйнө, өмүр, өлүм, турмуш жөнүндө ой жүгүртүүлөрү «Терме», «Санат», «Дүнүйө», «Замана», «Өмүр», «Карылык», «Үлгү ырлар», «Насыят», «Жаштарга» ж. б. ырларында чагылдырылган.

Токтогул элдик кенже эпосторду мыкты билген чебер аткаруучу болгон. Ал эл ичинде «Жаныш-Байыш», «Курманбек», «Кедейкан» «Олжобай менен Кишимжан» дастандарын айткан.

Токтогул ондогон ырчылар менен комузчулардын устаты болгон. Алар: Барпы, Калык, Коргол, Алымкул ж.б. ырчылар.

Токтогул оригиналдуу күү чыгарган улуу комузчу катары да өчпөс из калтырган талант.

Обон-күүлөрүн комузда эркин кол ойнотуп, темпин, ыргактын жүрүшүнө карата түрдүү мимикага салып мазмунун жорго сөздөр менен жамакташтырып ырдап черткен. Белгилүү күүлөрү: «Кыз кербез», «Чоң кербез», «Мырза кербез», «Миң кыял» ж.б.

ЖЕҢИЖОКТУ ЖОКТОО

Ак тулпар элең желеде,
Ак шумкар элең чегеде,
Ак тулпар кетти желеден,
Ак шумкар учту чегеден
Эми туулбайт сендей пендеден!

Көк тулпар элең желеде,
Көк шумкар элең чегеде,
Көк тулпар кетти желеден,
Көк шумкар учту чегеден
Эми, жаралбайт сендей энеден!..

Бедеси белден кара жер,
Медерим эле кайран эр,
Тулаңы белден кара жер,
Туйгунум эле кайран эр!
Асылым Өтө өткөн соң
Ай тийген тоолор кылайып,
Армандуу турам муңайып.
Күн тийген тоолор кылайып,
Күлүстөн Өтө кеткен соң
Күйүттүү турам муңайып.
Күмүштөн сомум бар эле,
Күйгөнүмчө бар эле,
Алтындан сомум зар эле,
Айтканымча бар эле!
Тобурчак аттын дулдулу,
Топ жыйындын булбулу,
Аргымак аттын дулдулу,
Ак калпак элдин булбулу!
Долононун учунан
Толгонуп чыккан уюлу,
Түптүү кыргыз журтунан
Таңшып чыккан булбулу.
Карагайдын учунан
Кайрылып чыккан уюлу,
Калың кыргыз калкынан
Какшап чыккан булбулу.
Телегейи тегизим,
Теңтушумдай эгизим,
Атка минсе – тизгиндеш,
Аттан түшсө – тизелеш,
Кеп сүйлөсө – сабакташ,
Табак тартса – табакташ.

Акындар менен бир жүргөн,
Акындар туруп не деген?
Ак таңдай акын сиз деген!
Чечендер менен бир жүргөн,
Чечендер туруп не деген?
Белгилүү чечен сиз деген!

Карчыга кушту качырдым,
Кара бир белди ашырдым,
Кадырман Өтө досумду
Кара бир жерге жашырдым.
Турумтай кушту качырдым,
Туура бир белди ашырдым,
Туйгунум Өтө досумду
Топуракка жашырдым.
Орошон акын Өтө эле,
Оң менен Солго тең эле,
Арыстан акын Өтө эле,
Агылган ырдын кени эле!
Айтканымча бар эле
Алтын, дилде, зар эле.
Күйгөнүмчө бар эле
Күмүш, дилде, зар эле!
Алтыным күйсө күйсөчү,
Асылым Өтө жүрсөчү.
Күмүшүм күйсө күйсүнчү,
Күкүгүм Өтө жүрсөчү!..

Аргымакка жем берген,
Ар акынга дем берген,
Тобурчакка жем берген,
Топ акынга дем берген.
Кашкардын тоосун күн чалды,
Кайберен чыгып үн салды,
Кайрылгыс кетип Жеңижок,
Кайманалуу күн калды.

Букардын тоосун күн чалды,
Буудайык чыгып үн салды,
Бурулгус кетип Жеңижок,
Муңга толгон күн калды!
Толгонуш тоону айланып
Тоо жаркырап күн чыгат.
Туйгунум, Өтө, жан досум
Топ элден сендей ким чыгат?

Айланыш тоону айланып
Ай батканда күн чыгат.
Асылым, Өтө, жан досум
Эми, аймактан сендей ким чыгат?!

Калкка барса кадырлуу,
Капшытка төшөк салынуу.
Элге келсе кадырлуу,
Энчилеп төшөк салынуу.
Караны минсе дабыштуу,
Калкка кеби жагыштуу.
Эликсур минсе дабыштуу,
Элине кеби жагыштуу.

Саралалуу сан жылкы
Сайга айдаса, келиш жок.
Сардалым Өтө өтүптүр,
Сан какшасам, келиш жок.
Көк алалуу көп жылкы
Көлгө айдаса, келиш жок.
Көкжалым Өтө өлүптүр
Көп какшасам, келиш жок.

Аргымак минип бел ашкан,
Ар акынга сын айткан,
Тобурчак минип бел ашкан,
Топ акынга сын айткан!
Карайган тоонун боорунан
Карчыга учат бой салып,
Жашырылган жерине
Бара албаймын жол салып,
Кара жердин алдынан,
Жан досум, ала албаймын кол салып!..
Керегелүү кең үйдү
Кең **чалдыбар** дедиңби?
Керегесиз кара жер
Кең сарай үйүм дедиңби?
Босоголуу боз үйдү
Боз чалдыбар дедиңби?
Босогосуз кара жер
Боз сарай үйүм дедиңби?

Карарган тоонун арасын
Кулжалар оттоп жол кылган.
Калк акыны Өтөнү

Кайгылуу өлүм жок кылган.
Агарган тоонун арасын
Аркарлар оттоп жол кылган.
Асылым акын Өтөнү
Армандуу өлүм жок кылган.

Кер жорго миндиң сулуу деп,
Кер ичик кийдиң жылуу деп,
Кайран жаның өткөн соң
Кер жоргоң оозу тыйылды,
Кер ичик жүккө жыйылды,
Сур жорго миндиң сулуу деп,
Сур ичик кийдиң жылуу деп,
Асыл жаның өткөн соң
Сур жорго оозу тыйылды.
Сур ичик жүккө жыйылды,
Эми кер ичик калды кийилбей,
Кер жорго калды минилбей,
Кейишке салып кетти деп
Көпчүлүк калды түңүлбөй.

Сур ичик калды кийилбей,
Сур жорго калды минилбей,
Сумсайтып бизди кетти деп
Көксүлүү калды түңүлбөй.

Чаппай атым чаалыгат,
Чакырбай доошум карыгат,
Арманым айтып болгуча
Келген мейман зарыгат.
Куш келиптир мейманың,
Жан досум, кушубак болсун арбагың!

Ат куйругу кыл экен,
Акыры пенде шул экен,
Туу куйругу кыл экен,
Түбөлүк пенде шул экен!
Кеткендер анда, биз мында,
Кейсек келбейт миң жылда!
Кайткандар анда, биз мында,
Эми, кайгырсак келбейт миң жылда!

СӨЗ КУРЖУН

желе – кулундарды катар байлоо үчүн тартылган жип (бул жерде өтмө мааниде колдонулуп жатат)

чегеде – өтө майда мык

зар – зер (алтын-күмүш ж.б. баалуу буюмдардын жалпы аты)

эликсур – жылкынын түсү

чалдыбар – бузулуп төрт дубалы калган үй

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1-к а д а м:
«Билүү»

1. Токтогул Сатылганов ким болгон экен?
2. Ал башынан кандай күндөрдү өткөрүптүр?
3. Жеңижок деген ким болгон экен?
4. Токтогул Жеңижоктун адамдык жана акындык кандай сапаттарын белгилеген?

2-к а д а м:
«Түшүнүү»

1. Жоктоо ырлары деген эмне? Ал кайсы убакта аткарылган?
2. Жеңижокту акын эмнелерге салыштырат?
3. «Атка минсе – тизгиндеш,
Аттан түшсө – тизелеш,
Кеп сүйлөсө – сабакташ,
Табак тартса – табакташ» – деген саптарды кандай түшүнөсүңөр?

3-к а д а м:
«Талдоо»

1. Токтогул эмне үчүн Жеңижокту ак тулпарга, ак шумкарга, көк тулпарга, көк шумкарга салыштырып жатат?
2. «Кайткандар анда, биз мында,
Эми, кайгырсак келбейт миң жылда!» – деген саптар менен Токтогул ырын жыйынтыктайт. Анын маанисин кандай экен?

4-к а д а м:
«Жыйынтыктоо»

1. Токтогул жоктоп ырдаган Жеңижокту кандай инсан деп билдиңер? Жеңижоктун сапаттарын, элге кылган кызматтарын дептериңерге түшүргүлө.

5-к а д а м:
«Колдонуу»

1. Кошумча адабияттардан башка жоктоо ырларын таап келгиле жана аларды жогорудагы чыгарма менен салыштыргыла.
2. Чыгармадан үзүндү жаттап, көркөм айтып бергиле.

6-к а д а м:
«Баа берүү»

1. Чыгармадан өзүңөргө жаккан саптарды тандап алып, аны чечмелеп, «Эки бөлүктүү күндөлүктү» толтургула.
Ү л г ү:

Цитата	Комментарий
1. Тобурчак аттын дулдулу, Топ жыйындын булбулу, Аргымак аттын дулдулу, Ак калпак элдин булбулу	

2. Токтогул менен Жеңижок акындардын талантына берген бааңар? Өз оюңарды билдиргиле.

ЖЕҢИЖОК (1860–1918)

Кыргыз элинин ак таңдай акыны Жеңижок (Өтө) Көкө уулу 1860-жылы Талас өрөөнүндөгү азыркы Манас районуна караштуу Покровка кыштагында туулган. 1918-жылы Аксыдагы Кара-Суу деген жерде каза тапкан.

Ата-энесинен жаштайынан ажырап, көрүнгөндүн эшигин сагалап, өлбөстүн күнүн көрүп жүрүп «ала» оорусуна чалдыккан. Өтө айыл билермандары тарабынан куугунтукталып, Аксыдагы таякелериникине качып барат. Оокаттуу жашаган таякеси Өтөнү дин мектебине берет. Ал жерден Өтө бат эле кат таанып, китептерди шар окууга машыгат.

Ошол учурда көөдөнүн ыр тээп, ыр-күүдөн башка жашоосу жоктой болуп жүргөн Өтөнү таякеси билип калып, ага: «Кызыл тырмагыңды коюп, дилиңди тазартып, диндин артынан түш» – деп айткан экен. Мындай тыюудан жабыккан Өтө бир нече жыл рухий дүйнөсүн өстүрө албай жүрөт. Бирок ыр жандуу Өтө Анжиян тарапта болгон чоң тойго барып, жеңи жок кемселчен айтышка чыгып, Нурмолдону баш кылып бир нече ырчыны жеңип, калайыкка таанылат. Мына ошондон тартып, анын Өтө аты өчүп, эл арасында Жеңижок аталып калган. Ал жөнүндө К.Акиев: «Жеңижоктун өз аты Өтө, эки жеңи карысынан чолок күрмө кийип ырдап жатса, «атаңдын көрү оой, бу жеңи жок жалмандаган анык жеңи жок экен го» деп жаңыдан көрөрү менен Жеңижок атыктырган экен» – дейт.

Жеңижок деген лакап аты менен кыргыз элине кеңири белгилүү болгон төкмө акындын ыр-поэмаларынын тематикасы ар түрдүү. Айтыш жанры ырчынын чыгармачылыгынын негизин түзөт. Анын аалам, жер, суу, адам баласынын турмуштагы орду жана милдети, жаратылыш менен катышы тууралуу санат-насыят, термелери бар. Жеңижок элдик дастандарды да аткарган акын. «Семетей» эпосунда «Семетейдин Таласка жөнөшү» деген үзүндү аткарганы маалым.

АЙТАМЫН САНАТ ТОБУҢА

Элде жүргөн ээрчитип
Эшмамбет бар калкымда.
Эп келтирип сайраган
Эккен гүлдөй жайнаган.
Эки эли тилим, тартынба!
Топко ээрчитип торолткон
Токтогул бар калкымда.

Топ ичинде сайраган
Тоо гүлүндөй жайнаган
Торгойдой тилим, тартынба!

Адамдын көркү кашта бар,
Арчанын көркү ташта бар.
Акылдын кени башта бар,
Айчүрөктөй сулууну
Амалың болсо, жигиттер,
Акырын айтып баштап ал!

Алыс жол басмак атта бар,
Ар түркүн сырлар катта бар.
Агайын көөнүн суутпай
Ай сайын барып каттап ал.
Алда кандай болом деп,
Азап чегип ооруса,
Адамдын көөнү дартта бар.
Азыркы айткан санатты,
Акылың жетсе жаттап ал!

Асмаңдын көркү жылдызда,
Ала-Тоо көркү кыргызда.
Айдыңкөл көркү ажайып
Ак суусар менен кундузга.
Акын болчу Өтө деп
Айтымга калсын бир нуска.
Акыл менен санасак
Адамзат болбойт бир кылка.
Ар башка сүрөт өмүрдү
Адамдар ушул турмушта.

Кербендер жүрөт жол менен,
Кейишти тарттык шор менен.
Козуну жайдык ой менен,
Комузду черттик кол менен.
Кайтардык малды жол менен,
Кармадык кушту тор менен.
Көр дүнүйө курусун
Кубанткан акча – сом менен...

Ак комуз кармап колума
Айтамын санат тобуңа.
Айтып көрдүм жашымдан
Ар жыйында чогууга.

Абалтан түшкөм жазылбай
Акындыктын жолуна.
А десем даяр чуурушуп
Ар сөзүм келет оңуна.
Акыл-насаат айтамын
Аңдасаңар соңуна!..

Өзгөгө кылба далбаса.
Өкүттө кийин каласың
Өкүмдүк кылып кармаса.
Өлүмдөн калат адамзат
Өзү ичип, өзөк жалгаса.
Үлгүсү келет адамдын
Өз алган жары кармаса.
Өсөк ушак кеп айтып,
Өчөштүк кылып бузулуп
Өз алган жары алдаса!
Өксүк кылып адамды
Өмүргө болот каргаша.
Өкүттө болот атасы
Өз уулу тилин албаса.

Атың барда – жер тааны,
Атаң барда – эл тааны!
Экөө тең бар чакта
Эмгектенип, эр жигит,
Эпчил болуп жан сакта!
Эртеңкиңди ойлой жүр,
Эрмин десең – калп айтпа!
Ээриңди көтөртөт,
Эпсиз атың чарчатпа.
Элиң келсе көргөнү,
Эл кумарын таркат да
Эдирейбей досуңа,
Эби менен жалпакта.
Элиңдин алгын алкышын,
Эсил жаның бар чакта!...

Жакшы болуп жүрүүгө
Жакшыдан тапкын жолдошту.
Жолотпогун жаныңа
Жанын жеген оңбосту.
Жайында болот көңүлүң
Жолдоштон тапсаң жолборсту.
Жамандан тапсаң жолдошту

Жолтоо болот жол тосту.
Жалаасына каласың
Жолдош кылсаң болбосту!..

Катарлаш өсүп чоңойгон,
Катуу айтпа курдашка.
Капалык тарайт ичинен
Курдашка курдаш сырдашса.
Көрүнбөй калат жакшылык
Көрүнгөн кырк жаш – кырды ашса.
Абийири бар жигиттин
Айыбын чукуп кызартпа.
Элинен безип жүргөндүн
Эски дартын ырбатпа.

Базардан алган буюмуң
Билбейт деп сатпа кымбатка.
Эл тирилик кылганда
Эсирип уктап кур жатпа!
Эселек болбой жолуң таап
Эбиң менен ырсакта.
Атадан алтоо болсоң да
Ар жалгыздык бир башта.
Кез келгенди сүйлөбө,
Кеп ошону ылгашта!..

Акылмандыктын белгиси –
Асылы болсо кебинде.
Үй ичин сүткө толтурган
Уйдун көркү желинде.
Элинен кууса душманды
Эр жигит көркү жеринде.
Ушундай баатыр болчу деп
Урматы болот элинде,
Жаңы келин келгенде.
Кайнагага жүгүнүп,
Ыйбаа болот келинде.
Жакшы чыгаар өспүрүм
Аз айтсаң көпкө түшүнөт,
Акылы болсо дээринде.
Атың начар болгон соң,
Кууганга жетпей койгон соң
Аламандап теминбе.
Арамза, кытмыр кишинин
Айтканына семирбе.

Азилдешип кур дүрмөт
Жолдошуңа ок атпа.
Олжолуу кайтса мергенчи
Шыралга берет соогатка.
Жаманын билсең жолдоштун
Жанына барбай **оолакта.**
Алты саның аманда
Эсендик тиле соо башка.
Эки агаин бир тууган
Эсиң болсо, жоолашпа.
Эстен кеткис иш кылат
Эки адам карыз доолашса.
Арман-сырын айтышат
Аттуу жүрүп ага-ини
Алыска сапар жол тартса...

Алманын гүлү шагында,
Аңдоо салып карасаң
Ачылат мөмө багында.
Ар нерсе болот маалында,
Акылың менен ойноп күл
Алтындай жаштык барында.
Жийденин гүлү шагында,
Жетик байлап карасаң
Жемиши бышат шагында.
Жете албай куурап жүргөн көп
Жетилген баштык чагында.
Жыргалын көргүн дүйнөнүн
Жалындуу жаштык барында.

Кандар өтөт – калк калат,
Укум менен тукумга
Уланышып нарк калат.
Канча заман өтсө да
Кадырлаган салт калат.
Жеңсе жоону жеринде
Жергесинде салтанат.
Бабабыз баатыр Манастай
Баатыр деген даңк калат.
Кошой, Бакай, Чубактай
Канча баатыр шер өткөн
Качырып жоону талкалап.

Бетеге кетет – бел калат,
Калкып учкан булуттай.

Замандар өтөт – эл калат
Эл оозунда айтылып
Эрдик кылган эл калат.
Калктын камын ойлогон,
Касиеттүү шер калат.

Карап турсаң кыбыланы
Күн батарда албырат.
Келип жүргүн тууганга
Күн болбосо, айда ыраак.
Туугандыктын белгиси –
Кыйын күндө кайрылат.
Карашпаса андайда
Көңүлү калып туугандан,
Түбөлүккө айрылат.
Ынтымактуу болсоңор,
Душманыңар айбыгат.
Кээ бир адам кейикчээл,
Болбос ишке кайгырат.
Эр жигиттин жакшысы
Эл камы үчүн кам урат.

Жашынан тартсаң мээнетти
Жакшы болбойт бекерден.
Жалаасына каласың,
Жакшылык күтпө эсерден.
Жадыңа бекем сактап ал,
Жеңижок төккөн шекерден.
Сексен күнү айтса да,
Сөз түгөнбөйт чеченден!

СӨЗ КУРЖУН

көөнү – көңүлү

абалтан – илгертен

өкүттө – арманда

өсөк – ушак, калп, айың кеп

эдирейбей – эдирейүү (бой көтөрүү, теңине албоо)

ыйбаа – тартынуу, уялуу

шыралга – аңчылыктан кайтып келе жаткандар жолдон кезиккен адамына
аткан, же туткан жаныбарынын этинен бөлүшүп берүү салты

соогат – олжодон бөлүнүп берилүүчү үлүш, шыбага

оолакта – алыс бол деген мааниде

эсер – көпкөн, эссиз адам

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1-к а д а м:
«Билүү»

1. Өтө Көкө уулу качан, кайсы жерде төрөлүптүр?
2. Эмне үчүн Өтө Көкө уулу Жеңижок деп аталып калыптыр?
3. Жеңижоктун билим алышына ким жардам берген экен?
4. Ал кандай тагдырды башынан кечириптир?
5. Төкмө акындар деп кимдерди айтабыз?
6. Акын ырда адамдагы кандай сапаттарды сүрөттөйт?
7. Ала-Тоону, анын байлыгын, жан-жаныбарларын акын кандай сүрөттөгөн? Ошол сапаттарды таап, үн чыгарып көркөм окугула.

2-к а д а м:
«Түшүнүү»

1. Акын чыгармада жаштарга турмуш, өмүр, туурасында кандай насааттарды айткан?
2. Ага-инилик, туугандык жөнүндөгү насаатын кандай түшүндүрөңөр?
3. Ата-эненин милдети деп акын эмнелерди белгилейт? Чыгармадан мисал келтиргиле.

3-к а д а м:
«Талдоо»

1. Атың барда – жер тааны,
Атаң барда – эл тааны!
Экөө тең бар чакта
Эмгектенип, эр жигит,
Эпчил болуп жан сакта!» – деген саптарында кандай ойлор жатат?
2. «Ынтымактуу болсоңор,
Душманыңар айбыгат.
Эр жигиттин жакшысы
Эл камы үчүн кам урат», – деген саптардын маанисин кандай түшүндүрөңөр?

4-к а д а м:
«Жыйынтыктоо»

1. Жеңижоктун санатын кайрадан өз алдыңарча окуп чыгып, анда айтылган ар бир насаатын тизмелеп, дептериңерге түшүргүлө. Андан алган таасирлериңер менен ой бөлүшкүлө.

5-к а д а м:
«Колдонуу»

1. Акындын санатында айтылган насааттарды турмушуңарда колдоно аласыңарбы? Кайсы саптары өзгөчө таасир калтырды?
2. Жеңижоктун санатын башка акындардын Токтогул, Барпы ж.б. санат, насыят ырлары менен салыштыргыла.
3. Азыркы учурда да санат ырларын айткан төкмө акындардан кимдерди билесиңер? Ырларынан мисал келтиргиле.
4. «Айтамын санат тобуңа» чыгармасынан үзүндү жаттап, көркөм айтып бергиле.

6-к а д а м:
«Баа берүү»

1. Жеңижокту төкмө акын гана эмес, улуу акылман деп атоого болобу? Силер кандай ойдосуңар?
2. Силер жалпы адамзатка кандай санат, насыят айта алат элеңер?
3. Өзүңөр да Жеңижоктун санатынын үлгүсүндө уйкаштырып бир нече сапаттарды жазып келгиле.

БАРПЫ АЛЫКУЛОВ (1884–1949)

Барпы Алыкулов Жалал-Абад облусуна караштуу Сузак районунун Ачы кыштагында 1884-жылы дүйнөгө келген. Атасы Алыкул, анын атасы Шамурза тегинен жарды, кембагалдын тукуму болгондуктан, ар кимге жалчы жүрүп өмүр өткөрүшкөн. Барпы да эс тартканы Мадалы, Назарбай деген байлардын малын багып, отунун алып, күлүн чыгарган. Кийин Ысакбайда малай болуп жүргөн. Барпы бала кезинде башынан кечирген күндөрү жөнүндө «Мен көргөн күндөр» деген ырында минтип эскерет:

Атакем мени сүйүп, балам деди,
Ач калдык, сени малай салам деди.
Ошентип Назарбайга болдум малай,
Малайлык туткунда жүрдүм далай.

Ушундай оор турмуш кечиргенине карабай Барпы ырчылык өнөргө эрте аралашкан. Он алты жашка чыгып-чыкпай акындык даңкы эл арасында жайылган. Өткөн оор турмуш өз таасирин бердиби, Барпы 36 жаш курагында катуу ооруга чалдыгып, эки көзү тең бүдөмүктөп калат. Даанышман акын 1949-жылы 9-ноябрында Фрунзе шаарында (азыркы Бишкек шаары) дүйнөдөн кайтат.

БАЛДАРГА НАСЫЯТ

Ырыскыны бекерге
Төкпөгүлө, балдар ай,
Акарат кылып бирөөнү
Сөкпөгүлө, балдар ай
Мурдунду **бөөдө** көтөрүп,
Көппөгүлө, балдар ай.
Эс токтотуп бир ишти
Аңдагыла, балдар ай,
Көңүлү туура теңтушту
Жандагыла, балдар ай.
Бирөөнүн болсо, буюмун
Албагыла, балдар ай.
Жаманатты, наалатка
Калбагыла, балдар ай.
Минип турган атыңды

Чаппагыла, балдар ай.
Киши билбестиктен сүйлөсө,
Какпагыла, балдар ай.
Үйүңдү таштап, талаага
Жатпагыла, балдар ай.
Жалган сөздү «ырас» – деп,
Айтпагыла, балдар ай.
Бирөөнүн «тону жакшы» деп,
Кийбегиле, балдар ай.
Бирөөнүн «аты семиз» – деп,
Минбегиле, балдар ай.
Адебиңдин пайдасын
Ойлогула, балдар ай.
Кеп бербеген такымчы
Болбогула, балдар ай.
Атка минсең, сылантып,
Токугула, балдар ай.
Илим-билим пайдалуу,
Окугула, балдар ай,
Жаш булбулдай үн салып
Сайрагыла, балдар ай.
Кеңири заман, тең жыргал,
Ойногула, балдар ай.
Түбөлүк теңдик болгонун
Ойлогула, балдар ай.
Бирөөнүн жолун адепсиз
Тоспогула, балдар ай.
Мөндүрдөй жаап ок түшсө,
Коркпогула, балдар ай.
Тоодон түшкөн ташка окшоп
Күүлөнгүлө, балдар ай.
Күндөн-күнгө чыңалып
Бүрдөгүлө, балдар ай.
Душманыңа сыр бербей,
Сурдангыла, балдар ай.
Ата турган мылтыкты
Маш кылгыла, балдар ай.
Душманды жерге киргизип,
Таш кылгыла, балдар ай.
Алды, артыңды ар дайым,
Эстегиле, балдар ай.
Орундатпай ишиңди,
Кетпегиле, балдар ай.

СӨЗ КУРЖУН

акарат кылып – сөз кайрып, жамандык кылып
бөөдө – бекер, бекер эле, себепсиз деген маанилерде
жаманатты – жаман деген атка
наалат – каргыш

СУРОЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1-к а д а м:
«Билүү»

1. Барпы Алыкулов ким болгон экен?
2. Барпынын балалык чагы кандай шартта өтүптүр? Ал тууралуу кайсы чыгармасында баяндалган?
3. Барпы акын балдарга кандай насыяттарды айтып жатат?

2-к а д а м:
«Түшүнүү»

1. Эмнеликтен Барпы бала чагында көп кыйынчылыктарга дуушар болгон экен?
2. «Ырыскыны бекерге
Төкпөгүлө, балдар ай,
Акарат кылып бирөөнү
Сөкпөгүлө, балдар ай
Мурдуңду бөөдө көтөрүп,
Көппөгүлө, балдар ай», – дейт акын. Бул насааттардын маанисин чечмелеп бергиле.

3-к а д а м:
«Талдоо»

1. Насыят сөздөрүн айтуунун эмне максаты бар деп ойлойсуңар? Анын адам баласынын жашоосуна тийгизген таасирлери тууралуу өз оюңарды айтып көргүлөчү.
2. Ырды башка акындардын үлгү-насыят ырлары менен салыштырып, өз оюңарды айтып берүүгө даярдангыла.

4-к а д а м:
«Жыйынтыктоо»

1. «Насыят» ырынан Барпы акындын балдарга айткан насааттарын тизмелеп, дептериңерге жазып, айтып бергиле.

5-к а д а м:
«Колдонуу»

1. Кошумча адабияттардан насыят ырларын таап келгиле жана аларды жогорудагы чыгарма менен салыштыргыла.
2. Адамды жакшы сапаттарга тарбиялаган макалдардан таап келгиле. Алардын маанисин түшүнүп, кебиңерде колдонуп сүйлөөгө машыккыла.
3. Чыгарманы жаттап, көркөм айтып бергиле.

6-к а д а м:
«Баа берүү»

1. Адамда ар түрдүү сапаттар болот эмеспи. Мына ушуларды төмөнкү таблица түрүндө жазып чыккыла. Аларга карата өз бааңарды бергиле.

Адамдагы оң сапаттар	Адамдагы терс сапаттар

2. Өзүңөр да жогорудагы насыят ырына окшоштуруп, ыр жаратууга аракеттенип көргүлө. Жазган ырыңарды класста окуп берип, ой бөлүшкүлө.

АКЫН-ЖАЗУУЧУЛАР КАЙРА ИШТЕП ЧЫККАН ЧЫГАРМАЛАРДАН

Кымбаттуу окуучулар, Алыкул акындын эл оозунда айтылып жүргөн уламыштын негизинде жазылган чыгармасы менен тааныш болосуңар!

АЛЫКУЛ ОСМОНОВ (1915–1950)

Кыргыз поэзиясынын өкүлү, таланттуу акын Алыкул Осмонов 1915-жылы Панфилов районуна караштуу Каптал-Арык айылында туулган.

Алыкул Осмонов кыргыз элинин алгачкы жазма акындарынын эң ири өкүлдөрүнүн бири. Жаштайынан томолой жетим калып, Токмок балдар үйүндө тарбияланат. Мына ушул жерде адабий китептерге өтө кызыгып, өз алдынча ыр жаза баштайт. 14 жашында Фрунзе педагогикалык техникумга кирип 1928–1933-жж. окуйт. Ал жакта адабий ийримдерге катышып, орустун белгилүү жазуучуларынын чыгармалары менен таанышат.

1930-жылы «Сабаттуу бол» гезитинин сентябрь айындагы санында биринчи жолу «Кызыл жүк» деген ыры басылып, адабий тушоосу кесилет. Ушундан баштап анын ырлары гезит, журналдарга үзбөй жарыяланат. 1933-жылы техникумду бүткөндөн тартып, ал биротоло чыгармачылыктын артынан түшөт. Дүйнөлүк адабияттын мыкты үлгүлөрүн үзбөй окуп, билимин, тажрыйбасын тереңдетет.

1950-жылы Москвада орус тилинде жарык көргөн «Мой дом» аттуу ырлар жыйнагы адабият боюнча Сталиндик сыйлыктын талапкерлигине көрсөтүлгөн. «Ленинчил жаш» гезитинде, «Чабуул» журналында иштеген. Кийин акындын бир нече ырлар жыйнагы басмадан жарык көргөн. Оригиналдуу акындык жүзү 1945-жылы

чыккан «Махабат» аттуу жыйнагынан таасын көрүнгөн. Акындын поэтикалык жеңиши менен эстетикалык принциптери «Жаңы ырлар», «Менин жерим – ырдын жери», «Ата журт» жыйнактарында дагы бекемделген.

Алыкул Осмонов 1935–1950-жылдар аралыгында ондон ашык ыр китептердин автору болду. «Таңдагы ырлар», «Жылдыздуу жаштык», «Чолпонстан», «Махабат», «Жаңы ырлар», «Менин жерим – ырдын жери» деген жыйнактары жарык көрдү.

Кыргыз фольклоруна кайрылып, аларды кайрадан иштеп чыгуу боюнча да көп эмгектенген. Балдар адабиятына кошкон салымы чоң. Мындан сырткары, чебер котормочу экендигин дагы көрсөттү. А.С.Пушкиндин «Евгений Онегин», А.И.Крыловдун тамсилдерин, У.Шекспирдин «Он экинчи түн», «Отелло» трагедиясын, Шота Руставелинин «Жолборс терисин жамынган баатыр» жана башка авторлордун чыгармаларын кыргыз тилине которгон. Ошондой эле, бир нече драмаларды жаратты.

Ойлонуп көргүлө!

1. Балдар, Толубай сынчы жөнүндө мурда уктуңар беле?
2. Сынчы дегенди кандай түшүнөсүңөр?

ТОЛУБАЙ СЫНЧЫ

*Толубайдай сынчы бол,
Токтогулдай ырчы бол!*

(Эл сөзү)

АЗИЗ КАНДЫН СЫНЧЫГА ЖОЛУГУШУ

Замана кандай кары, кандай керең,
Замандап учкан сайын түбү терең.
Ошондой унутулган бир күндөрдө,
Кыргыздан Толубай сынчы өткөн экен.

Толубай деп Толубай атын салт кылган бар,
Не билсин ал жөнүндө жаш уландар.
Суусаган таттуу жомок ширесине,
Сөз кылат тамшанышып карыялар.

Жай бүтүп, күз аяктап, кыш жакындап,
Келгин куш, отор кетип, ордун таптап...
Кете албай мында калган карт куштардай,
Карылар көктү карайт, талган канат...

Заманды жакшы көрөт, баркын билет,
Жаштарды алдына алып эркелетет.
Төмөнкү Толубай аттуу эски дастан,
Эски аван, эски ырлардай эске келет.

Бул чындык, бир болгон иш алда качан,
Эл түгөл, азая элек Чыңгыз хандан.
Алтайдан Алай четин тегиз кымтып,
Ал кезде Азиз падыша хандык кылган.

Азиз хан жер көтөргүс күчкө толгон,
Кол жыйнап нечен миң сан, оңдон-солдон.
Кытайдан доо алам деп кыргыз үчүн,
Чабуулга аттанууга ой ойлогон.

Ой ойлоп, чексиз ойго көңүлү тынбай,
Ааламдын кучагына батпай, сыйбай.
Сайратып салтанаттуу ырчыларды,
Калкына жар чакырткан мына мындай:

«Көл кечип, ашуу ашып, жол жүрүүгө,
Кабыландай кайра тартпай жоо сүрүүгө.
Сынчылар сындан тайбай тулпар тапсын,
Намыска, **кан сапарга** мен минүүгө.

Урмат чоң, **тунук туяк** тулпар тапса,
Сынчылык сынга толгон ушундайда.
Шарты ушул: Эки көзүн оюп алам,
Эгерде бир жеринен жазып калса...»

Уккан оюн бул жардыкты **албан дубан**,
Калдайган көз алдында кара туман.
Аптыгып Азиз **хандын амиринен**,
Сынчылар башын чайкап, көзүн жумган.

Ушундан бир аз кийин көп **күн ообой**,
Жашыл кыр, төрдөн түшүп талаа бойлой.
Чарчаган бектер менен келе жатса,
Азиз хан уучулуктан жолу болбой.

Чөк түшүп, тизе бүгүп, **кыбыла карап**,
Качанкы куурап калган башты кармап.
Күбүрөп, күңгүрөнүп бирдеме айтып,
Алыста бир укмуштуу чал олтурат.

«Баргын, – дейт, – жанындагы хан-жөкөрүн,
Ким экен, жакын барып байкап көргүн».
Ал келип салам айтса алик албай,
Чал сүйлөйт, эки жакка бурбай көңүлүн:

«Атиң ай, Толубайлыгым сен билсеңчи,
Тушунда тулпарлыгың мен билсемчи.
Туйгундай колду жарып кайып учуп,
Туйлатып, туу карматып эр минсечи...»

Келген жаш Толубай чалга минтип сүйлөйт:
«Сен кимсиң? Билбей кайтсам, көңүлүм кирдейт,
Бул эмне?» – деп сураса чал энтигип:
«Бул куу баш – Алпамыштын Чаар аты» – дейт...

Ушинтип Толубай сынчы сүйлөр менен...
Жаш мырза шаңдуу топко белги берген.
Күтүрөп көпкөн жаштар ортого алып,
Азиздин ордосуна алып келген.

КУЛҮК ТАНДОО. АЗИЗ КАНДЫН КААРЫ

Эртеси Азиз падыша Толубай чалды
Базирден тез чакыртып жанына алды.
Астынан эсеп жеткис жылкы айдатып,
Ичинен тулпар тап деп кыйноо салды.

Куп дебей, жарайт дебей, же жок дебей,
Түнөрүп күзгү узун түн түнөргөндөй,
Көрөгөч Алпкаракуш сыяктанып,
Толубай бир туякты кур жибербей.

Алдыртан ичтен сынап карап турат,
Нечен бир жибек жал ат, камыш кулак,
Көрктөнүп, көккө атылып көйрөңдөнөт,
Сынчынын көңүлү тынбайт, кандай кылат.

Жортуулга тандап минчү шок боз балдар,
Буулуккан азоо, күлүк буудандар бар.
Сынчы аке, кумурскадай кунсуз беле,
Ушунча жер жайнаган жаныбарлар!..

Ошентип, күн чак түштөн бешимге ооду,
Макталуу **сан учкулдар** өтүп болду,
Азиз хан бул көрккө мас, бул көрккө таң,
Бирок чал жерден башын албай койду.

Аңгыча, ай-жылдыздай асмандагы
Асемдүү алтын тумар жабдуулары.
Бир-бирден **шаани менен** өткөрүлдү,
Азиздин асыл деген тулпарлары.

Эрке өскөн байдын жалгыз баласы окшойт,
Тулпарлар жибек килем үстүндө ойнойт.
Хан тиктейт, эми сынчым эмне дейт деп,
Бирок ал, каадасынча карап койбойт.

Азиз хан ызаланат, жини кайнап,
Баркылдап, кулдарына минтип айтат:
«Шаардан ат бүткөндөн бирин койбой
Кесирдүү сынчы алдынан өткөр айдап!»

Буйрук бир... кулдар макул, ошентишет,
Мейли антсин, баары бекер пайдасы тек.

Сынчы ата бейит окшоп, үнсүз, сөзсүз,
Былк этпейт, дабыш бербейт, көз ирмебейт.

Улуу хан бул жорукка айран калды,
«Канакей, өткөргүлө, дагы барбы?» –
Дегенде, жооп берди чур этишип:
«Бир гана Кармыш кулдун бозу калды».

Кырчаңгы, арык, ачка, эшек кейпи,
Кыбырап, сылтый басып боз да келди.
Кубанып, Толубай ыргып тура калып:
«Падышам, анык тулпар ушул!» – деди.

Азиз хан муну укканда калтырады,
Кабагын карыш түйүп каарланды.
Арсыз чал, шылдыңыңа жазан бул деп,
Сынчынын эки көзүн оюп салды.

КЫРЧАҢГЫ БОЗДУН ТУЛПАР БОЛУШУ

Бирок ал бүтүмгө таарынган жок,
Оюлган эки көзүн эки колдоп,
Аярлап аккан канын басып туруп,
Муну айтты, хан алдына келип токтоп:

«Датымды ук, акыркы жолу, улуу ханым!
Жаман боз көз куну үчүн мага калсын.
Тагдыр бир, жараткан бир калыс болсо,
Ким-кимдин жаңылганын талдап алсын».

Азиз хан ары кетти топтоп чыгып,
Сынчыга «ал» дегендей белги кылып.
Жетелеп жаман бозду жолго түштү,
«Болду», – деп Толубай ата ичтен тынып.

Ошентип, көп күн батты, көп таң атты...
Шылдырап бир калыпта суулар акты.
Көрөтпөй эч адамга, жер түбүндө,
Толубай жаман бозду багып жатты.

Чаалыкпас, арыбас кылып, ашуу, зоодо
Кайыкпас, талбас кылып борошого,
Кулпунтуп, тулпар кылып минип чыкты,
Сынчы ата туура кырк бир күн болгондо.

Кемпирин (жолду көрбөйт) алдына алып,
Артына кең олтуруп, өзү учкашып.
Сейилдеп көңүл эргип келе жаткан,
Хан жолун туура тосуп тура калып.

Сынчы айтты: «Амансыңбы, Азиз ханым,
Биз минген өзүң көргөн боз жаманың.
Кош эми, жигитчилик арың болсо,
Бул тулпар сага ылайык, жетип алгын.

Кемпири аттын оозун коё берди,
Кара жер камгак болуп тегеренди.
Азиз хан өзү баштап «Жет кармалап!»
Ана көр, көтөрүлүп кууган элди.

Аз-аздан барган сайын ызы-чуулар,
Алыстап калып жатты куугунчулар.
Аркырап учкан боздун арышына
Жер да тар, асман да тар, аалам да тар...

Шумдук ай, көзгө илешпейт эч бир нерсе,
Учат бейм, бул боз айбан чуркайт десе.
Арт жактан жалгыз дүбүрт дабыш чыкты,
Толубайлар күндүк жерге жеткен кезде.

Деп сурайт Толубай анда: «Бул кандай ат?»
Кемпири: «Чоң күрөң боз», – деп унчугат.
Сынчы анда: «Билем аны, жука туяк,
Күрөңдү кудай алсын, таштакка тарт».

Боз тулпар шарт бурулду, аркырады,
Тоодой таш кумдай болуп быркырады.
Чоң күрөң жолдон тажап, бутун силкип,
Жете албай, ошол бойдон калып калды.

Эртеси экинчи күн түш мезгилде,
Угулат жер силкинткен да бир нерсе.
Кемпири: «Жээрде кашка», – деп жооп берет,
Сынчы ага: «Бул кандай ат?» – дегениче.

«О, билем жээрде кашка – жеңил кашка,
Карт эмес, эки жарым асый жашта.
Кемпири, күнгө салгын, эсимде бар,
Бир гана мээси жука, малдан башка».

Кемпири күнгө тартты боз тулпарды,
Ансайын кызыгандай кош канаты,
Күн өтүп, жээрде кашка чуркай албай,
Ыраактап, карга болуп **караандары**.

Ал эми: үчүнчү күн таң алдында
Эң сүрдүү дабыш чыгат бир башкача.
Кемпири жооп берет: «Жибек көкүл,
Жээрде ат, өзү окшойт, – деп Азиз падыша».

Сынчы анда: «Жибек көкүл чын тулпар ат,
Бирок да бир айыбы бар мактоо жакпайт.
Азиздин өзү экени жакшы болду,
Кемпирим ханды беттеп алдына тарт!»

Кемпири ханга тартты сынчы айткандай,
Сынчы ата ачык ырай, жазы маңдай.
Кашкайып күнгө карап көкүрөк тосуп,
Жээрде атка мактоо салды мына мындай:

«Чиркин ай, Жибек көкүл не укмуш ат,
Чолпон көз, чүрөк моюн, алтын туяк,
Рахмат сымбатыңа», – деген кезде –
Жүрө албай туруп калды жер чапчылап.

Сынчы ата сөзүн буруп, Азиз ханга:
«Жаман боз – мен минген ат, таанып кара!
Падышам, сын баркына жете албадың,
Акыркы ээн талаада сен маскара.

Менде жок арманды угар тууган – досум,
Жана да өнөр билген жан жолдошум...
Кантейин, жаратканга айтарым бар,
Артымда атымды айтар заман болсун», –

Деди да, камчы салды боз тулпарга,
Боз тулпар жакшы кызып эми гана,
Дайынсыз сапар алып зымырады,
Эли жок, жери жоктой бул ааламда.

Жер жүзү, жер бүткөндү бүт тебелеп,
Ай менен күн ортосун жалгыз ээлеп,
Акыры бир деңизге түшүп кетип,
Ошентип, Толубай сынчы өлсө керек.

Азыр кеп бар хан жөнүндө эки-үч сабак,
Кытайга аттанган дейт колун санап.
Канетсин тулпары жок, канга батып,
Жеңилип кайтыптыр деп кеп калышат.

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1-к а д а м:
«Билүү»

1. Хан Толубай сынчынын көзүн эмне үчүн ойдуруп таштады?
2. Сынчы Кармыш кулдун кырчаңгы бозунун күлүк болорун кантип байкаган?
3. Толубай боз кырчаңгыны эмне үчүн сурап алды?

2-к а д а м:
«Түшүнүү»

Сынчы ата сөзүн буруп, Азиз Ханга:
«Жаман боз – мен минген ат, таанып кара!
Падышам, сын баркына жете албадың.
Акыркы ээн талаада сен маскара» – деген ыр саптарын кандай түшүндүрөңөр?

3-к а д а м:
«Талдоо»

1. Жумуш дептериңерге ырдагы «сынчы», «туйгун», «тулпар» сөздөрүнүн маанисин чечмелеп жазгыла.

Сөздөр	Лексикалык мааниси
сынчы	
туйгун	
тулпар	

2. Толубай сыяктуу сынчыларды бүгүнкү күндө кездештирүүгө болобу?

4-к а д а м:
«Жыйынтыктоо»

1. Акындын өмүрү, чыгармачылыгы тууралуу берилген тексттин таяныч конспектисин түзүп, жоопторуңарда пайдалангыла.
2. «Толубай сынчы» поэмасынын темасы менен идеясын аныктагыла.

5-к а д а м:
«Колдонуу»

1. Жубуңар менен акын тууралуу ой бөлүшкүлө.
2. А.Осмоновдун «Толубай сынчы» поэмасын окуп, бири-бириңер менен ошол темада пикир алмашкыла.
3. «Аттиң ай, Толубайлыгым сен билсеңчи,
Тушунда тулпарлыгың мен билсемчи.
Туйгундай колду жарып кайып учуп,
Туйлатып, туу карматып эр минсечи...» – деген саптардын маанисин кандай түшүнөсүңөр?
4. Тексттен Толубайдын тулпарлардын сырын билген, тулпарларга мүнөздөмө берген жерлерин тапкыла.
5. Чыгарманын силерге жаккан жерин жаттап, көркөм айтып бергиле.

6-к а д а м:
«Баа берүү»

1. «Толубай сынчы» поэмасы силерге кандай таасир калтырды?
2. Сынчылыкка силердин көз карашыңар кандай?

СӨЗ КУРЖУН

кан сапарга – урушка, жоого
тунук туяк – кетилбеген мыкты туяк
албан дубан – бүткүл эле
хандын амиринен – хандын буйругунан
күн ообой – күн өтпөй
кыбыла карап – күн батышты карап
алпамыш – казак, өзбек поэмаларындагы баатырдын ысымы
сан учкулдар – көп күлүктөр
шаани менен – шаан-шөкөт менен
бейит окшоп – өлүккө окшоп
бүтүмгө – чечимге
датымды – арызымды
кайыкпас – үшүбөс
караандады – карааны үзүлүп калды

Тааным дарек

«ТОЛУБАЙ СЫНЧЫ» ПОЭМАСЫ ЖӨНҮНДӨ

Бул атактуу поэманын эки варианты бар. Биринчиси 1937-жылы 15-июнда Жети-Өгүздө жазылып, ошол эле жылы «Чолпонстан» жыйнагына жарыяланган. Көлөмү 51 куплет же 204 сап. Мында окуя жөнү:

... Замана кандай кары, кандай керең,
Закымдап учкан сайын түбү терең...
Ошондой унутулган бул күндөрдө, –
Кыргыздан Толубай сынчы өткөн экен... – деген жалпы окурман журтуна белгилүү саптардан бөлөк:

... Бир койчу ээн талаада коюн жаят,
Колунда жан жолдошу ыргай таяк.
Олтурган баш кучактап чалды көрөт,
Жаш төгөт бул эмне үчүн, эмнени аяп?... –

деген куплет менен башталат да, Толубайдын хандын сан күлүгүнө жеткирбей зымырап учкан тулпарынын аты Чаар тулпар (поэманын кийинки вариантында Боз тулпар) деп аталып, сынчынын эки көзүн оюп алган каардуу хандын (экинчи вариантында Азиз хан) аты аталбайт.

Поэма Алыкулдун 1929–1932-жылдары педтехникумда чогуу окуган ынак курбусу Райкан Шүкүрбеков айтып берген таржымал-баяндын негизинде жазылгандыгын Р.Шүкүрбековдун өзүнүн калемине таандык макала да ырастайт.

«Толубай сынчынын» экинчи варианты 1944-жылдын 26-ноябрында Кой-Сарыда жазылган. Көлөмү 52 куплет же 208 сап. Бул ва-

рианттын жаралышына Алыкул Кой-Сарыда нечен жыл дарыланып жүргөндө жакын таанышып, кадырлаш, сырдаш болуп кеткен Деркенбай Султанбеков деген кемечи карыянын да чоң көмөгү тийгендей. Деркембай ошондо кылым жашына жакындап келген, элдик аңыз, кыргыз ыр-жомокторун мыкты билген нускалуу карыя болгон.

Толубайдын адамды таңданткан сынчылык өнөрү Алыкулдун аталган чыгармасы аркылуу кыргыз журтунун кийинки муунуна жакшы белгилүү болду. Бул жагынан акын эл оозундагы: «Толубайдай сынчы бол, Токтогулдай ырчы бол», – деген ылакап сөздүн ырастыгын поэтикалык ачылышы менен бекемдеди. Улуу сынчынын улуу өнөрүн барктай албаган Азиз хан сыяктуу өкүмдардын катачылыгы, анын болочокту так көрө албай, Толубайдын эки көзүн оюп алган зулумдук жоругу жана да андан бийлик адамынын дөөгүрсүп көпкөн башка «мыктылыгы» чындык салтын колдонгон чыгаан таланттар алдында качан болсо алсыз, убактылуу гана үстөмдүк кылуучу күч бар экендигин дагы бир жолу тастыктап көрсөткөн.

«Толубай сынчынын» биринчи варианты алгачкы жолу акындын «Чолпонстан» жыйнагында, экинчи варианты «Махабат» жыйнагында жарык көргөн.

Поэма 1959–1960-жылдары К.Жармагамбетовдун котормосунда эки мертебе Алматыдан казак тилинде китепче түрүндө чыккан.

Балдар! Алыкул акындын поэмасынан кандай өзгөчөлүктү байкадыңар? Суруонун жообун адабият теориясынан издеп көрөлү!

Адабият теориясы

Кейиптештирүү жана метафора

Метафора (гр. – өтүп кетүү) – троптун негизги түрлөрүнүн бири; бир нерсени, көрүнүштү башка бир окшош же жакын нерсе, көрүнүш менен атоо. Мисалы, оозеки жана жазуу речинде эң эле көп учурайт. Шарт боюнча салыштырууга да окшош. Салыштырууда белгилери бар бир нерсе башка бир нерселерге салыштырылып, ал экөөнүн тең касиеттери бирдей даражага ээ болуп турса, метафорада биринчи нерсе такыр жоголуп, анын экинчи нерсеге өткөн белгиси гана калат.

Мисалы,

Суулары деңиз болсун,
тоосу – сепил.
Сен,
калкың жеңерине
өткүн кепил.
Боло алса
жашы – жардам,
карысы – акыл,

Мертинтет, артка кетет
душман – бакыл.
(Ж. Мамытов)

Мында, маселен, тоолор сепилге окшотулуп, метафора түзүлүп жатат. Метафора кептин эмоциялуулугун күчөтүп, тилди экспрессиялуу кылат.

Жазуучу ар кандай табигат көрүнүшүн адам түспөлүнө ылайыктуу кейиптештирип, жандандырып сүрөттөйт. Айталык, көзгө көрүнгөн айлана-чөйрөнүн, кубулуштун баары: жаз, жай, күз, кыш, күн, ай, шамал, бак-дарак, суу, булут жана башка көрүнүштөр жандуу нерселер сыяктуу кубанат, жылмаят, тамылжыйт, магдырайт, күлүмсүрөйт, ажарланат, томсоруп үн катпайт, күңгүрөнөт, шуудурайт, шыбырайт, кыймылдайт ж.б. Маселен, А.Токомбаевдин «Жайкы таңда» деген ырында асман, күн нуру, таң ж.б. көрүнүштөр адам түспөлүндөгү кебетедей кейиптештирилип сүрөттөлгөн.

...Таң тамылжып, көк жүзү
Жылмайгандай көрүндү...
Тамылжыган күн нуру,
Кучактады тоолорду...

Ар кандай жансыз нерселерди, табигат көрүнүштөрүн жандуудай кылып сүрөттөп көрсөтүү ыкмасы кейиптештирүү деп аталат.

Ошондой эле кейиптештирүүнү элдик оозеки чыгармалардан да кездештирүүгө болот. «Эр Төштүк» эпосундагы Чалкуйрук ж.б. айбанаттар адам сапатында кейиптештирилип сүрөттөлгөн.

Тапшырма

Кейиптештирүү жана метафорага мисал жазып келгиле.

ЖООМАРТ БӨКӨНБАЕВ (1910–1944)

Жоомарт Бөкөнбаев 1910-жылы Токтогул районундагы Мазар-Сай айылында туулган. «Көк-Арт» балдар үйүндө тарбияланган. 1931-жылы Фрунзедеги педагогика техникумун, 1935-жылы Москвадагы коммунисттик университетин бүтүргөн. 1927-жылы «Жер алган кедейлерге» аттуу туңгуч ыры жарыяланган.

«Токтогул» пьесасын, ошондой эле Жусуп Турусбеков, Кубанычбек Маликов менен бирге «Айчүрөк» операсынын либреттосун жазган.

«Алтын кыз», «Добулбас», «Жоомарттын ырлары», «Комуз», «Өчпөс өмүр», «Өмүр» ж.б. ырлар жыйнактары чыккан.

Улуу Ата Мекендик согуш жылдары «Кош, Ала-Тоо, уулуң кетти майданга», «Ата журт үчүн майданга» сыяктуу патриоттук ырларды жазган.

Өз ыктыяры менен согушка кетип «Дивизия» гезитинин редактору болуп турган.

Анын ысымы азыркы Ысык-Көл облусуна караштуу Тоң районунун борбору болгон шаарчага ыйгарылган.

«Алтын кыз» поэмасы 1936-жылы орус тилинде жарык көрүп, жыйынтыгында Ж.Бөкөнбаевдин башка чыгармалары да орусчага которулган. Ал көптөгөн обондуу ырлардын текстинин автору.

Ш.Руставели, А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтовдун ж.б. чыгармаларын кыргыз тилине которгон.

1934-жылы «Ардак белгиси» ордени менен сыйланган.

Кыргыз адабиятында балдар үчүн таалим-тарбия берүүчү чыгармаларды жараткан улуу акын Жоомарттын чыгармаларына теңдеш жок.

Балдар, акын Жоомарттын элдик уламыштын негизинде жазылган чыгармасы менен тааныш болосуңар!

ЧЕПТЕН ЭРДИН КҮЧҮ БЕК

Байыркы бир заманда эл бар экен,
Өзүнчө эркин, ээн жашап турган.
Багында булбул сайрап, гүл жадырап,
Башкача сонун жерди мекен кылган.

Ар жылы күчтүү жоолор каптап кирип,
Талоонго салат экен **мүлкүн**, малын.
Ойрондоп эчен кымбат ордолорду
Олжолоп алып кетип сулууларын.

Кордугу душмандардын жанга батып,
Бир күнү кеңешүүгө эл чогулду.
Бардык күч, бардык мүлкүн сарып кылып,
Жоо өткүс бекем **чепти** курмак болду.

Айлантип кең өлкөсүн дубал куруп,
Киришти эмгегине күн өткөрбөй.
Көтөрүп **пайдубалын** келген кезде,
Кайрадан кулап түшөт жар көчкөндөй.

Калың журт кайгыланды, кансырады...
Катарлап көтөрө албай пайдубалды.
«Себебин бул укмушту ким табат?» – деп,
Брчылар жар чакырды, күүгө салды.

Бири айтты: «Асыл таштан койгун» – деди,
Бири айтты: «Ак боз бээ сойгун» – деди.
Асыл таш, алтын менен койсо дагы
Токтобой дубал көчүп кулай берди...

Тартышты капаланып калк убара.
Ойлонуп табалбады көп улама.
«Мен чечем бул түйүндү», – деп сүйлөдү
Жылаң бут, ак сакалдуу бир карыя.

Карыя токсон жашка келген экен,
Кыдырып бүт дүйнөнү көргөн экен.
Акылы алмаз менен болоттон курч,
Алыскы бир ажайып жерден экен.

Качанкы чечилбеген сырды угууга,
Калайык жабылыша кулак түрдү.
Сакалын оң кол менен сылап алып,
Салмактуу коргошундай сөзгө кирди:

– Калп болбойт карыяңдын айткан кеби
Калайык, акылыма көнсөң, – деди.
– Түк көчпөйт бул дубалың кылым бою,
Тируүлөй бир кишини көмсөң, – деди.

Башка сөз айткан жок, басып кетти,
Карыя кайырлашып колун булгап.
– Кандай? – деп эки жолу сурабастан
Баштарын жерге салды эл тунжурап...

«Кайсы эр бул кызматка чыгар экен,
Бул дубал эр канына кумар экен», –
Деп ырдап бир топ ырчы элди айланып,
Күн бою жар чакырды эчен-эчен ...

Бирөө да «мен чыгам» деп сөз катпастан,
Мостоюп карап турду дудуктанып,
Обдулуп он үч жашар бир жетимче
Сүйлөдү жаман тонун чечип салып:

«Уктум да шашкан бойдон келдим», – деди,
Мен даяр, тезден гана көмгүн, – деди,
Арманым бул дүйнөдө эч калбайт го,
Жарасам керегине элдин!» – деди.

Жаш бала пайдубалга барып турду,
Көпчүлүк күрөк менен чачты кумду.
Аңгыча алсыраган, жалбарыңкы
Боздогон муң, кайгылуу үн угулду...

Бир караан шашып, чуркап келет экен,
Бул караан жаш баланын энеси экен.
Атадан жетим калган жалгыз уулун
Алпештеп, айнегим деп эркелеткен.

«...Кулунум, кучактайын, мындай келчи,
Кууратпа карыганда апакеңди...
Көмбөгүн... жалгызымды көмбөгүн» – деп,
Көзүнөн жаш куюлуп ыйлап келди...

«...Ыйлабай көз жашыңды тыйгын, эне!
Ырайым жетимиңе кылгын, эне!
Жаныңдан артык көргөн тууган элдин
Жалгызың жарап кетти керегине...

– Уулуңдун убайын көрөм деп тиленип,
Ушундай ишке арнап бакпадыңбы.
«Эркетай, элиң үчүн курман бол!» – деп,
Эч качан унутпаймын айтканыңды.

Энеси элге карап сөз баштады.
Маанисин байкап туруп айткан кептин,
«Ата Журт кызматына жанды берип,
Айланам, ак сүтүмдү актап кеттиң!..»

Жалбарды жалгызына, беттен өптү,
Аарчыды жашка толгон эки көздү.
Колуна күрөк алып кайрат менен
Көмүүгө баласына кумду септи...

«Энеке, бул кылганың адамчылык
Жүрөгүң ак, бермет таштан тунук.
Өтөбөй калайыктын бир кызматын
Жүрбөймүн жер бетинде адамсынып...»

Коштошуп өбүшүштү эне, бала,
Кайраты бул экөөнүн ташкын дайра.
Кум толуп алкымына келген кезде
Шып этип жетип келди да карыя:

«Көмбөгүн, бул баланы ачкын, - деди.
Чеп курбай, үй-үйүңө кайткын деди.
Көтөрбө чеп, коргондун кереги жок,
Кордукка мындай балдар бербейт элди.

Киришсе ким да болсо чеп тургузат.
Чеп – ылай, каптап кирсе душман бузат.
Балдарың баары ушундай өсүп турса,
Багынтып бул жүрөктү ким коркутат?!

Черди жаз. Тепкин шапар. Кургун сайран.
«Чеп жок» деп кайгы тартып кам санаба,
Кандай жоо басып кирип баш ийдирмек
Турганда мындай эне, мындай бала!..».

СУРОЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1-к а д а м:
«Билүү»

1. Эмне үчүн калк чеп курууга даярданып жатты?
2. Эмне үчүн чеп улам бузула берди?

2-к а д а м:
«Түшүнүү»

1. Токсон жаштагы карыя элге кандай кеңештерди айтты?
2. Ырчылар элге эмнени жарыя кылды?

3-к а д а м:
«Талдоо»

Он үч жашар баланын «Арманым дүйнөдө эч качан болбойт го, жарасам керегине элдин» жана ошондой эле «Эркетай, элиң үчүн курман бол! — деп, эч качан унутпаймын айтканыңды» — деген сөздөрүнүн маанисин кандай түшүнүүгө болот? Ушул саптардын маанисин кененирээк чечмелеп айтып бергиле.

4-к а д а м:
«Жыйынтыктоо»

1. Силер өз жериңерге кандай кызмат өтөгүңөр келет?
2. Ырдын негизги идеясын айтып бергиле.

5-к а д а м:
«Колдонуу»

1. «Мен келечекте элиме кандай кызмат кылам?» деген темада дил баян жазып, талкуулап, пикир алышкыла.
2. Тексттен үзүндү жаттап, айтып бергиле.

6-к а д а м:
«Баа берүү»

1. Чындыгында эр күчтүүбү же, чеп күчтүүбү?
2. Эненин жана баланын кайраты чыгарманын кайсыл жеринде күчтүү берилген?

«Чептен эрдин күчү бек» мультфильмин көрүп, чыгарма менен салыштырып айтып бергиле.

СӨЗ КУРЖУН

талоон – колдо болгон байлыкты тартып алуу

мүлк – байлык, дүнүйө

чеп – шаарды айлана курчалган дубал

пайдубал – дубалдын түбүнө тизилген таш

«ЧЕПТЕН ЭРДИН КҮЧҮ БЕК» ПОЭМАСЫ ЖӨНҮНДӨ

Поэма Улуу Ата Мекендик согуш мезгилинде жазылып, жоокер-лерибизге патриоттук дем-күч берген. Өз элин, өз жерин коргоо баарынан кымбат, баарынан ыйык деген сезимдерин калыптандырган. Поэманы окуган ар бир окуучуда, чындыгында эле ошондой сезим пайда болот. Он үч жашар жетим баланын жаман тонун чечип салып, «Мени көмгүлө», «Элдин керегине жарайын», – деп шашып келдим деген сөзү кандай жүрөктү болбосун титиретпей койбойт. Элге кызмат кылуунун, элдин керегине жароонун мындан ашкан үлгүсү барбы? Акын окуучунун алдына эң чоң суроо коет. Чеп күчтүүбү эр күчтүүбү? Көрсө, баарынан эр күчтүү тура. Токсон жашка барган акылман карынын:

«Кандай жоо басып кирип баш ийдирмек,

Турганда мындай эне, мындай бала!» – деген сөзү – олуялык улуу сөз. Поэманын таалим-тарбия берүүчү күчү мына мында – биздин келечеги биз болгон жаштар өз элин, өз жерин мына ушул он үч жашар жетимдей коргой билүү деңгээлине ээ болуусу. Поэманы жазууда акындын алдына койгон максаты да дал ушунда.

Адабият теориясынан

Адабий жомок

Адабий жомок деп элдик жомоктордун негизинде акын-жазуучулар кайра иштеп чыгып, жазган чыгармаларды айтабыз. Анда окуялар, каармандар кошулат, элдик жомоктун тили азыркы акындардын, жазуучулардын тили менен байытылат. Кыргыз эл жомокторун, уламыштарын Тоголок Молдо, А.Үсөнбаев, А.Токомбаев, Ж.Бөкөнбаев, Т.Үмөталиев, К.Маликов, Р.Шүкүрбеков, Ч.Айтматов, Ж.Садыков, С.Рысбаев ж.б. акындар, жазуучулар кайра иштеп чыгып, элдик жомокту адабий жомокко айландырышкан.

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ӨТКӨН ТУРМУШУНАН

ААЛЫ ТОКОМБАЕВ (1904–1988)

Аалы Токомбаев 1904-жылы Чүй өрөөнүндөгү Кемин районуна караштуу Кайыңды айылында туулган.

Аалынын энеси Уулбала сөзмөр, элдик оозеки чыгармаларды, уламыш-жомокторду, кошок-армандарды өтө жакшы айта билген аял болгон. Аалынын адабиятка болгон шыгы дал ошол энесинин айтып берген түркүн жомок-ырларынын таасири менен калыптанган. 1916-жылы үркүндө Аалы да үй-бүлөсү менен Кытай жерине качып барган. 1922-жылы Ташкенттеги советтик партиялык мектепке кабыл алынат. 1923–1927-жылдары Ленин атындагы Орто Азиялык Коммунисттик университетте окуйт.

Кыргызстандын басмасынын тарыхындагы алгачкы «Эркин-Тоо» гезитинин 1924-жылы 7-ноябрда чыккан биринчи санында акын А.Токомбаевдин «Октябрдын келген кези» деген ыры басылып чыгат.

Акындын биринчи ырлар жыйнагы 1927-жылы Ташкентте басылып чыккан. Жазуучунун «Таң алдында» романы 1967-жылы Кыргыз ССРинин Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыгына татыган. А.Токомбаевдин «Таң алдында» ырлар жыйнагы орус тилинде жарык көргөн. Андан тышкары, «Көл толкуну» аттуу китеби украин тилинде, «Досторго» аттуу китеби – өзбек тилинде, «Биз жоокер болгонбуз» повести литва тилинде, ошондой эле казак жана тажик тилдеринде жарык көргөн.

Аалы Токомбаев Кыргыз ССРнин эл акыны жана Социалисттик Эмгектин Баатыры наамдарын алган.

Балдар, Аалы Токомбаев да элдик уламыштардын, жомоктордун негизинде бир нече чыгармаларды жараткан. Көркөм сөз чеберинин чыгармалары менен жакындан таанышасыңар.

КУУНУН СЫРЫ

(Аңгемеден үзүндү)

Баланын уурдалышы

– ... Аңгеме так ушул журттан башталат, анан ушул журттан бүтөт, балам, – деп карыя сөзүн созду. Жайлоонун толгон кези, так ушул убак эле. Дайыма кулундарды агыткан кезде жылкыны булакка чейин өзүм айдап барчу элем. Дайым мингеним өзүмдүн жайдак кер кунаным болор эле. Бир күнү кулундарды агыткан кезде, жөө туман басып турган эле. Мен адатымча жылкыны булакка жеткирдим да, кер кунан менен кайта тарттым. Алдымдан кызыл буурул ат минген, алачыктай болгон кызыл жигит жолукту да:

– Айыл кимдики? – деди. Мен жооп бергенче кекилик алган бүркүтчө кунанымдан чеңгелдеп ала койду. Мен эчтемеден коркконум жок. Атамдын баатыр жолдоштору мени далай ошентип эркелеткен эле. Мен ошолордун бири го деп ойлодум. Бирок кармаган колу бүркүт апчыгандай болуп, сөөктөрүмдү сыздатып жиберди.

– Байке, далым ооруп кетти, – дедим. Ал тааныш немече:

– Эчтеме болбойт, – деп чапанынын өңүрүн көтөрүп, бөктөрүнчөгүнө отургузду да, кайта кумтуланып койду. Анын кумтуланганы менин өпкө-боорумду кысып жиберди. Жүрөгүм опколжуй түшкөндө:

– Атаке! – деп тыбырап бакырдым.

– Унчукпай жүр! – деп чапанынын эки өңүрүн такымына бегирээк бүктөдү да:

– Ыйласаң, өлтүрөм, унчукпа! – деди. Жаагым жап боло түштү. Өзүмдүн туткун болгондугума ачык түшүндүм да:

– Байке, кайда алып барасың? – дедим, солуктаган бойдон.

– Менден эчтеке сураба. Оозунду ачып сүйлөсөң, өлөсүң, – деди.

Мен экинчи унчукканым жок. Солуктап гана жүрүп олтурдум. Ким алып бара жатканын жана кайсы жакка баратканымды көргөнүм да жок. Түн киргенде талаага түшөт. Куржундан тамак алып өзү жейт, мага берет. Бирок ооз ачып сүйлөбөйт. Бир күнү эл орунга олтурганда калдайган калың айылга кез келдик. Ошол күнү мени чүмкөгөн эмес эле. Айылдын баш жагында жумурткадай аппак чоң үй турат. Жигит анын төмөн жагындагы кичирээк боз төбөл үйгө келди да, бирөөнү атынан чакырды. Үйдөгү кишинин үнү чыгып, өзү үйдөн чыга электе:

– Мына баягыңар! Алгыла! – деп, мени тапшырып берип, өзү кете берди.

Бөтөн үйдө башталган жашоо

Мен түшкөн үй атактуу байдын коңшусу болуп чыкты. Тизеси оозуна тийген кара кемпир, жыртайган суз көзү менен бир далайга мени карап олтурду да:

– Балам, сен дагы бирөөнүн чырагыдырсың? Чочубай олтур. Сенин да энең бардыр? Энеге баладан кымбат эчтеме болбойт. Эне бала үчүн күйөт, балага кубанат. Бирок салт ушул, мен жашагандан берки салт ушул! – деп башымдан сылап, маңдайымдан өптү да:

– Тамак ич, кулумум! Тамак ич, – деди кемпир. Ошол эле күнү кулдуктун кебетеси башталды. Айылдагылар келип көрө башташты. Адегенде бөжөк сындуу корунуп олтурсам да, ар кимиси бир суроо берип жатышып, мени тилге киргизишти. Эл жата баштады. Мага бөтөнчө шектенүү да болгон жок. Анткени менин качпай тургандыгым аларга белгилүү эле.

– Тетигил төөнүн комун салынып, тетигил кементайды жамынып жат, балам, – деди баягы кемпир. Ал үйдө андан артык төшөнчү да

жок эле. Айла канча, жаттым. Уйкуда ар барбы? Кыялдын дарыясына канчалык аксам да, уйку багындырды.

– Ой, балам! Тур, – деген үн менен кошо көзүмдү ачтым. Таң атып калыптыр. Жубардай ак кыз эңкейип мени карап турат. – Кайсы жерден келдиң? Кайсы элсиң? – деди кыз жылмайып.

– Билбеймин.

– Эчедесиң?

– Ондомун.

– Бир тууганың бар беле?

– Жалгызмын.

– Жүр, эмесе. Сен өзүмдүн өргөөмдө болосуң, – деди кыз. Кызды ээрчип келген эки келин бир ооз да унчугушкан жок.

Кыздын арка чачтарын кармалашып, өздөрүнчө шыбыраша беришти. Мен кийинип жатканда коңшунун кемпири:

– Кызым! Жалгыз жаның бар, кор кылбай жумша. Эне сүтү оозунан кете элек бирөөнүн жалгызы экен. Баладан бардыгын күтүүгө болот. Бала чегилбеген жумуртка менен бирдей. Жумурткадан карга да чыгат, шумкар да чыгат. Эр болсо элдин ырысы, ини кылып ал, кагылайын, – деди.

– Энеке – деди кыз жылмайып, – сиздин айтканыңызды аткарам, ини кылып алам. Жүдөп баратса, мага айтып туруңуз.

– Атың ким? – деп, ылдый карап турган мени ээгимден көтөрдү.

– Зарлык.

– Аа, айланайын... Бирөөнүн зарлап көргөн жалгызы тура. Ата-энең Зарлыгынын зарын тартып калгандыр? Өлбө, балам, өлбө, – деп кемпир маңдайыман сылап, чекемден өптү да:

– Бара гой, кулунум. Эжең менен бара гой, – деди...

Ошентип баягы кыздын колунда алты жыл жүрдүм. Кыздын атасы бир элдин мыктысы жана байы болгондуктан, анын салтанаты да бөтөнчө экен. Кызынын өзүнчө өргөөсү бар. Анын кол алдында бир үйлүү коңшу малайы бар. Алар оту менен кирип, күлү менен чыгышат. Мен кыздын чайчысы болуп калдым. Малайдын аялы жаш гана келинчек эле. Ал сөзгө уста, ишке чебер, кыймылы куюндай, шамдагай киши болчу. Мен ага жакын болуп кеттим. Бирок жатагым малайдыкы эмес, өргөөнүн улагасы. Кыздын улагасында кул жатыш, ал кезде бөтөнчө атак болор эле. Ал адат азыр калып баратат. Мени ким, эмне үчүн алып келгендигин, ошол келинден түшүндүм.

...Сен тигил кыздын калыңына келген кулсуң. Сени алып келген кыздын күйөөсү, ашкан баатыр. Ал жигиттин Кызыл буурул деген аты, Ак чыгыр деген мылтыгы бар. Кыздын атасы: «Ошол экөөнү бересиң, аларды бербесең, үч кул бересиң», – деген. Жигит ат менен мылтыкты бербестен, үч кул алып келип берди. Ошонун үчүнчүсү сенсиң. Экөөнү мурун алып келген эле, ал экөөнү олжого эки киши алып кеткен. Сенин бактың бар экен, олжого кетсең куруйт элең. Эми сени кыз менен кошо берет, – деди келин.

Кыз кээде эркекче кийинип, жигиттер менен талаага кетер эле. Кайта келишкенде: бугу, аркар, карышкыр, кээде жолборс атып келишчү. Эмнени ким атканын ким билсин, эмне сөз болсо да чоң үйдө болор эле. Ал үйгө барууга табиятым тартчу эмес. Анын үстүнө кулунун тооруктуу болушу элге да аңыз сөз болор эле. «Баланчанын кулу ток маареке, ач көз эмес» деген сөзгө өзүм да кубанып, ошол атактан түшпөөгө тырышчумун. Ошондуктан чоң үйдөгү көп сөздөн кур калчумун. Көбүнчө сөздү кыздын өзүнөн угар элем. Эрмек үчүнбү, мактануу үчүнбү, же мени аягандыктанбы, уйкусу келбесе, төшөгүнө жатып, түрдүү сөздөрдү сүйлөр эле.

Аны мен «Эрке эже» дечүмүн, анткени элинин бардыгы: «Эрке кыз» деп айтышчу. Эрке кыздын күйөөсү жигиттери менен келип, бир-эки конуп кетчү. Күндөрдүн биринде, жайдын толгон кезинде, күйөө дагы келди. Ал келишинде жалгыз гана келди. Жалгыз келсе да, мурунку тартип боюнча, конок жатагы башка үйдө болду. Каада боюнча жеңелери кызды күйөөгө жолуктуруп жатаарда өргөөгө кайта алып келишти.

Ал кездеги балдар азыркыдай чабал болчу эмес, балам. Эмнеге болсо да эртерээк жетишчү. Мен уктабай жаттым. Эл уктай электе жигит колуктусуна келди. Мен ал жигитти көргүм келбейт. Бирок «баатыр» деп элдин баары аны макташат. Анын эмне баатырдыгы бардыгын мен эмдигиче билбеймин. Демимди ичиме жыйнап, алардын сөздөрүн тыңшадым. Бир оокумда сөздөрү чатакка айланды.

Кыздын сөзү өкүм чыккан сайын, менин жаным кирет. «Ушул жигит кыздан ылайым айрылып калса экен» деп тилеймин. Алардын сөзү да эсимде, – деди карыя. Карыя сөөмөйү менен комуздун кылын өйдө, төмөн сейрек дилдиретип койду да, күйөөнүн сөзүн баштады:

– ...Эркем! Эми калың болсо бүтгү. Атаң дагы чатак кылып жатат. Качпайсыңбы? – деди жигит.

– Жок, мырзам! Атамдын жалгыз кызы болсом, той тойлотпой туруп, босогодон аттабаймын. Атам эмне чатак кылып жатат? – деди кыз.

– Кызыл буурулду, же Ак чагырды бербесе, кызымды бербеймин, – дептир.

– Экөөнүн бирөөнү берип, атамды ыраазы кыл. Атам айтканын кылбай койбойт.

– Жок, мен атым менен куралымдан айрылып, кыз албаймын, – деп жигит чорт гана айтты.

– Экөөнүн бирин атам алмайынча, мен сага барбаймын, – деп кыз жигиттин сөзүн кесе сүйлөдү. Жигит кыз менен көп сүйлөшүп олтурган жок:

– Экөөнүн бирин берсем, сени албай эле энемди алып калайын, – деди. Кыздын кербездиги ого бетер күчөдү.

– Экөөнүн бирин бермейинче сага тийсем, мен атама тийип калайын, – деди.

Өзүңөр билесиңер, кыргызда мындан чоң каргыш, мындан чоң ант жок. Кыз менен күйөө катуу эрегишип кетишти.

– Сени атаңдын төрүндө карытам: өзүм да албаймын, эрге да бергизбеймин. Бирөөгө бере турган болсо, айылыңарды кызыл кереге кылып чабам. Өзүңдү жайдак атка мингизип барып, күң кылам, – деди.

Кыз тайманган жок:

– Үч айдын ичинде экөөнүн бирин берип албасаң, мен өзүм билип кул болсо да күйөөгө чыгам. Эр болсоң кегинди менден ал. Мен үчүн айыл айыштуу эмес, – деди кыз ордуна козголбой.

– Үч айдын ичинде ыктыярың менен барбасаң, түбөлүк күндүккө кармаймын, эсиң барда акылыңа кел, – деди жигит каарданып.

– Күң кыла албасаң, төшү түктүү жер урсун!

– Эрге тие албасаң, төбөсү ачык көк урсун!

Булар экинчи сүйлөшкөн жок. Күйөө кеткенден кийин кыз бир топ күнгө тилсиз немедей болуп жүрдү. Менин кубанычым койнума батпай, кыз ошого тийбесе экен деп жүрдүм...

... – Эртең менен туруп, малга барып, келген жолунду байка. Төөлөрдүн ичинде жез буйлалуу боз инген бар. Ошону кармап минип сууткун, – деди.

– Кайсы инген, абамдын тушуна байлануучу эмеспи?

– Ошонун өзү. Ал төөнүн желмаяны. Атам аны уурудан коркуп, өзүнүн тушуна байлатат. Дайым анын кепшегенин тыңшап жатат. Сен ал төөнү үч күнү жашырып сууткун. Үчөөндө тең түн ортосунда туруп атамдын тушунан агытып жибер. Бирок **буйласын** чубалтып жибер, – деди. Эмне үчүн деп сураганым жок. Айтканындай иштей баштадым. Биринчи агыткан күнү, төө үйдөн аз эле алыстаганда кыздын атасы чыга калып, аны кайта алып келип байлады. Экинчи күнү агытканымда төө узап кеткен эле. Кыздын атасы чыгып карады да, кайта кирип жатты. Үчүнчү агытканымда кыздын атасы чыккан жок. Бирок эртесинде:

– Желмаянды кандай байласам да, болбой бошонуп кете турган болду. **Жарыктык Ойсул ата** колдоп жүрсө керек, – деп сүйлөгөнүн уктум да, тим болдум.

– Атам төө тууралуу эмне сүйлөсө, мага айт, – деген болучу кыз. Мен бул укканымды дароо кызга сүйлөдүм.

– Абдан сонун, атам алданды, – деди кыз. – Эми эл жатар менен төөнү коктуга алып барып, мына бул килемдер менен комдогун. Мына бул жууркандарды үстүнө кошо комдо, – деп бардыгын мага көрсөтө баштады. Кыздын атасыныкында конок болгондуктан, алар өтө кеч жатышты жана меймандар эшикке жайланышты. Бул көрүнүштөр биздин качышыбызга жолтоо сыяктуу болуп көрүндү. Ай батууга жакындады. Тойгон коноктор тез гана коңурукка кирди. Мен төөнү алып коктуга жөнөдүм. Төөнү тиздей салып, өргөөгө кирсем, кыз бирдемелерди жыйнап жаткан экен:

– Тез, таң атып кетпесин, – деди. Ал эркекче кийинип, белин курчанып жаткан эле. Килем-килче менен төөнү **комдоп** жиберип кайта келдим. Кыз эки чоң куржунду араң сүйрөп, босогодон өткөрө албай пашып жатат. Мен бирөөнү көтөрө чуркамакчы болуп сермегенде,

куржун былк эткен жок. Кыз күлүп жиберди. Эки колдоп тартканда араң гана сүйрөлдү. Эптеп төөгө жеткенде:

– О, кокуй, – деди кыз кыжырлангансып, – жаман токупсуң. Тез чеч! – деди.

Мен чечип жибердим. Кыз төөнү кайта комдоп, эки куржунду текчейтип артты да:

– Сен капа болбосоң, мен алдыга минейин. Сен төөнүн сырын билбейсиң, – деди да, менин жообумду күтпөй өзү гана мине баштады.

Анткени койлордун кайсы бирлери бышкырып, буту-колун керип жаткан эле. Мен дароо түшүндүм, койдун бышкыра башташы, таңдын атышынын белгиси болот. Ал минди да: «Тез мин» деп аркандын чөлмөгүн көрсөттү. Ал чөлмөк атайын жасалган үзөңгү эле.

– Жайландыңбы? – деди кыз.

– Жайландым.

Менин жүрөгүм ордунда болгон жок. Айылдан узабай колго түшчүдөй көрүндүк. Бирок «жайландым» дегенден башка бир ооз да унчукканым жок.

– Бек олтур, коркпо, – деди да, төөнү тургузуп, камчылангандай болду. Мен ыргып кете жаздадым. Төөнүн буту жерге тийип баратабы, же учуп баратабы анысы билинбейт. Жер эле айлангансыйт. Жок жерден шамал жаралып, көзүмдөн жашым куюла баштады. Түлкү качырган бүркүттүн дуусундай гана добуш угулат. Ал добуш кимдики экенин адегенде ажырата албадым.

Куугун

– Жакшы келе жатасыңбы? – деп кыздын үнү чыкканда:

– Ооба! – дедим жана күркүрөгөн дабыш, урган шамал биздин иле-бибиз экенин биле койдум. Таң аппак атты. Айланада айыл түгүл мал да көрүнгөн жок. Кайсы жерде баратканыбызды да тааныганым жок. Күн бута атым көтөрүлгөн кезде, кыз төөнүн буйласын тарта баштады. Бирок төө токтоно албай үрккөн эмедей ээлигип, көбүгүн чача баштады. Күн так төбөгө келгенче жай жүрдүк. Андан кийин канаттуудай учуп дагы жөнөдүк. Эл орунга олтурган кезде, өзөн суусунун боюна келип, төөнү тиздеп коюп, тамактана баштадык. – Баатыр жетсе, бизге эртең жетет. Андан башка киши бизди кубалабайт. Качсак кутулбайбыз. Бирок анттын аягына чыгуу керек. Качып кетүүгө болбойт. Туурабы? – деди кыз. Мен тилим менен жооп кайтара алганым жок, башымды ийкедим. Кыз жылмайып күлдү да:

– Ал деле адам, андагы өнөр бизде да бар. Сен коркпо, өлсөк экөөбүз бирге өлөбүз, – деди.

...– Тетиги чаң – баатырдын чаңы. Эми коркпо, – деп кыз төөнү токтотту да, текенин мүйүзүнөн жасаган саадагын алып, даярдана баштады. Баатыр көз ачып-жумганча жетип келди да, кыйкырып:

– Абийирсиз! Эми туткун болдуңбу! – деди.

Кыз төөсүн туура тартып тура калды да:

– Мен убадама жеттим. Атыңдын башын тарт, өлөсүң! – деп төөнүн мойногун тээп саадагын кезеди. Бута атымдай жерге келгенде ак чагырды колуна алып, атайы токтоп туруп:

– Өлө элегиңде менин жаныма кел! Келсең дагы күң кылам! Качсаң да күң кылам! Ушуну ук! – деди жигит.

– Тил алсаң кайт, сага менин колум барбайт. Сен менин колумдан өлбө. Мен намазымды алдым, – деди кыз экинчи эскерттип. Жигит келүүгө намыс кылды да, катуу буйрук берди.

– Кел жаныма! Кел, жүгүн! Жаныңды калтырам, түбөлүк күң кылам! Кыз эрегишке туулган эмедей:

– Күң кыла албасаң, энеңди экинчи ал! – деп төөнү бура тартып, бастырууга киришти. Жигит ок тийген арстандай бакырып:

– Өлдүң! Өз убалың өзүңө! Өлдүң! – деди. Анын мылтыгынын оозу бизди тиктеп үңүрөйүп калган эле. Ал ок чыгарганча кыз бура тартып, мурунку калыбына келе калды да:

– Чатаксыз кайт, менин колум сага барбайт, – деп үчүнчү эскертти.

– Кел дегенде кел! Сен менин түбөлүк күнүмсүң! Багынасыңбы, жокпу? – деп мылтыгын шыкаалатып кыздан жооп күттү. Жигиттин кайтпасына кыздын көзү жетти. Сөз менен жооп берүүнүн ордуна, саадагын тартып жиберди. Машаада турган жигиттин колу ийнинен чабыла түштү.

– Кош, тил албадың. Түбөлүк эсинде болсун, – деп кыз жолго түштү. Төө каадасынча учуп жөнөдү. Жигит оң колунун сыныгына көп буйдалган жок. Сол колуна кылычын ала коюп, оозун ачып карышкырдай качырды. Кызыл буурулдун таманы жерге тийсе тиет, тийбесе жок. Жигит кылычтын сырты менен камчыланып уруп келе жатты.

Чабалекей куйруктанган саадактын огун кыз дагы учурду. Учуп келе жаткан буурулдун алдыңкы шыйрагы сыртына чабыла түштү. Күүлөнгөн буурул токтогон жок, бизге жете бергенде гана сүрдүктү. Ат омууроосу менен жерге тийгенде, жигит жыгылбастан чуркап кетти. Анын оң колу буту сынып качкан кийиктин шыйрагындай салпактап, оң жагын чапкылап жиберди. Кыз саадагын кармап тура калды да:

– Мен антымды орундадым. Сага койгон антымды сенин эрдигиң үчүн кечтим. Намыс эркек менен ургаачыга бирдей экендигин көргө киргенче унутпа, – деп жолго түшкөн экен!..

...– Жигит сол колу менен аттын башын кучактап, ээн талаада унчукпай олтуруп калды. Кыз саадактын бир огун ала коюп, унчукпай сындырды да, жолго түштү. Кыздын күчтүү касиетине мен ошондо гана түшүндүм.

«Айылымдын тоолорун тааныдым!»

Созулган жел аз-аздан күчөп, ээн талааны чаң менен бүркөдү. Ким билсин, ал чаң ошол жигиттин күйүтүнүн элесидир? ...Биз үч күн жол жүргөндөн кийин:

– Байкачы, Зарлыкжан! Мына бул тоолор силердин тоого окшойбу? – деди кыз.

– Көзүмө эң эле жылуу учурайт, бирок таамай тааныбай жатамын. Кыз бир аз жылмайып туруп:

– Эмесе түштүккө кайчы өтүп кетиппиз. Те, тигил мунарык тоо силердин элдин тоосу болуу керек, деп төөнү ошол жакка тартты.

Эртеси түшкө чейин жүрүп белден ашкан кезде:

– Эркем, сүйүнчү! Бул биздин жайлоо. Мына бул белдин бөксөсүндө калың токой, андан төмөн камыш бар. Ошол токойдун башында биздин айыл болчу эле. Мен так ошол жерден туткун болдум эле. Мүмкүн азыр да ошол жердедир, – дедим.

– Сүйүнчүңө өзүмдү бердим. Мындан аркы бийлик өлгөнчө сенин колунда, – деди кыз.

– Биз белге чыга бергенде, жайылган жашыл тукабага көмкөрүлгөн чыныдай, аппак үйлөр көрүндү. Мен кубанган бойдон:

– Мына, биздики! – деп бакырып жибердим.

– Чынбы?

– Чын! Менин бүткөн боюм солкулдап кетти. Ал жаркырап мени тиктеди: Биз жасанганча козулардын үндөрү да жайланды, чыңылдаган балдар да тынчыды...

– Эми, садага, сен барып аманчылыктарын билгин. Ата-энең тирүү болсо, алардын моокун кандыр. Анан кийин мени келип ээрчитип кеткиле. Шымаланып сени менен кошо барганымды салт көтөрбөйт, – деди кыз.

Мен чуркап айылга жакындаганымда, иттер чуулдашып үрүп алдымдан чыкты. Койчулар кыйкырып, иттердин багытын улап келип, мага жолугушту.

– Сен кимсиң?

– Жолоочумун.

– Кайда барасың?

– Чоронукуна. Ал киши аман-эсен барбы?

– Чокем бар, көзү көрбөйт, – деди койчу.

– Кемпири барбы?

– Бар, төшөктөн турбайт. Жалгыз баласынын кайгысынан карып болуп калышты, – деди экинчи койчу.

– Эмесе, курдаштар, мени ошондо ээрчитип баргыла, мен алардын жоголгон жалгызымын.

– Сүйүнчү, Чоке! Сүйүнчү! Зарлыгың келди, – деп, койчулар кыйкырган бойдон, мени үйгө карай сүйрөштү. Үйдөгү кишилер чыга чуркашып, мени тегеректеп кучакташкан бойдон үйгө алып киришти.

Таягын колуна алып калтаңдап күтүп турган атам менен кучакташып көрүштүм. Этек-жеңиме асылып чуулдаган кишилер боруктуруп жибере жаздашты...

– О, кулунум... – деген энемдин алсыз кыңылдаган үнү угулду жана купкуу болгон жүзү мага карай араң гана бурулду. Мен «апаке» деп телмирип чуркаганда, анын арык колу мага карай сунулду. Бирок, мен жеткиче колу төшөгүнө түштү... Экинчи анын арык колу кыймылдаган жок, үнү да чыккан жок... Жылуусу таркай

элек апамын көкүрөгүнө ысык жашымды төктүм... Атам калтыраган бойдон:

– Энең ыраазы... Энең үнүңдү укту, балам? – деди... Дүрбөлөң менен кубаныч мени эсимден тандырды. Иңирде чыккан ай асмандын ортосуна келгенде:

– Кана, балам, кантип келдиң? Кайда жүрдүң? – деди атам. Менин эсиме кыз ошондо түштү. Атаке, аны мен жайыраак айтайын. Сизге келин алып келдим. Суу алгычта күтүп калды, – дедим. Элдин бардыгы мени тегеректеп алып, сууга карай чуркашты. Менин башыма суу айлантып чачкан кемпир, чөйчөгүнө суу куюп алып, кошо жөнөдү. Сууга келсек, кыз да жок, төө да жок.

– Кана? – деди бирөө өзүнчө.

– Үйгө жакын барып тургандыр, корккон го, – деди экинчиси менин карап.

– Тигине! – деди үчүнчү киши колу менен көрсөтүп, анын көрсөткөнү булдуруктап кыймылдады. Кары кишилер токтой калышты. Биз шашып чуркадык. Бизден мурунураак кеткен бирөө:

– О, кокуй! Иш болбой калыптыр! – деп тим боло калды да:

– Кокуй! Жолборс алып таштаптыр! – деп бакырды... Кыздын колу өзүнүн башын кучактаган бойдон кыймылсыз жатканы көрүнө калды. Төө чала жан болуп, узун мойнун жерге ургулап, буттарын тыбыратып жатыптыр. Мен кызды кучактап жыгылдым. Мына балам, бул муңканган күү өзүм менен бирге эс алат. Эми өзүм менен бирге жатат. Күүнүн сыры ушул, балам! – деди. Эртесинде карыя мени ээрчитип келип, кыздын мүрзөсүн көрсөттү да:

– Мына, балам! Кыз ушул жерде жатат. Аны куржундарын ачтырбай туруп, ошол бойдон көмдүргөм. Куржунда эмне бар экенин көрдөн башка эч ким билбейт... Карачы, балам! Муну көр деп эч ким тааныбайт. Дүмпөйгөн гана жашыл чым. Жакында түптүз жер болот... Мен жүз үчтөмүн. Мен дагы жакындап баратам, – деп чала билинген жашыл мүрзөгө сүйөнүп олтуруп калды.

Мен ошол кишини эми да көргөнсүп турам. Кандайдыр, комузун күңгүрөтүп тирүү жүргөнсүйт. Бирок ал киши кызы менен эчак сүйлөшкөндүр... Баягы баатыр менен эчак кездешкендир? – деп карыя сөзүн бүтүрдү.

СӨЗ КУРЖУН

өңүр – кийимдин көкүрөктөн этекке чейинки тилкеси

эл орунга отурганда – түн кирип, кыймыл азайган мезги

өргөө – өзүнчө атайын жасалгаланып коюлган үй

чайчы – чай кайнатып, чай берүү жагын тейлөөчү киши

улага – иреге, эшиктин алды, үйдүн ичине кире бериш бөлүгү

буйла – төөнүн мурдун тешип өткөзүлгөн шиш же байланган жип

ойсул ата – төөнүн колдоочусу деген мааниде

ком – төөгө жүк артуу үчүн өркөчүнө, белине орой таңылган кабат-кабат кийиз же башка калың нерсе, чом

«КҮҮНҮН СЫРЫ» АҢГЕМЕСИ ЖӨНҮНДӨ

Аалы Токомбаевдин «Күүнүн сыры» аттуу аңгемеси элдик жомоктордун, элдик уламыштардын негизинде жазылган. Аңгеме – кандайдыр бир муңдуу күүгө жана анын тарыхына байланыштуу берилген. Ал эми күүнүн мазмуну өткөндөгү кыргыз элинин кайгылуу турмушунан кабар берет.

Чыгарманын каармандарынын, айталык «баатырдын» да, кыздын да, ал тургай ушул уламаны эң сонун чеберчилик менен айтып жаткан карыянын да аты аталбайт. Комуздун күүсүн эртели-кеч эрмек кылган абышканын – Зарлыктын аты гана «бир жолу» аталып көрсөтүлөт. Демек, күүнүн тарыхы – Зарлыктын тарыхы. Күүнүн мазмуну – Зарлыктын ички муңу, ички зары. Анткени чыгармадагы ар кандай татаал окуялар Зарлыктын өмүр жолуна байланыштуу көрсөтүлгөн.

Эзүүчү таптын өкүлдөрү нечен кылымдар бою кедейлерди өтө жакырчылыкта кармап, аеосуз эзип келишкен. Аларды буюм, мал катары колдонушкан. Бул бизге тарыхтан да, элдик оозеки чыгармалардан да белгилүү. Маселен, Зарлыктын балалык чагы, башынан өткөргөн окуялары өтө кайгылуу.

Ал кедейдин зарыгып жүрүп көргөн жалгыз баласы. Аны туулуп өскөн өз айылынан, ата-энесинен ажыратып, кызыл буурул күлүк ат, ак чагыр мылтык үчүн, башкача айтканда, алардын куну үчүн башка айылга алып келип таштады. Ушинтип, бай-манаптар кедей-кембагалдарды кул, күң катары жумшап, алардын күч эмгегинен өз эркинче пайдаланышкан. Ошол теңсиз замандагы чектен чыккан ала көөдөк зөөкүрлөрдү жазуучу «баатырдын» образы аркылуу ашкерелеп, аны сынга алып мыскылдап көрсөтөт. Анын наадандыгы жана зулумдугу кызга жана баш бала Зарлыкка жасаган мамилесинен эле белгилүү. «Баатыр» болсо кыз менен жекеме-жеке беттешүүдө жеңилет. Ошондой эле кыздын образы дагы айкыныраак көрүнөт. Ал – байдын кызы. Кыз алгачкы ирет ата салтын колдоп, эски үрп-адатка баш ийип келди. Бирок акырындык менен эски адат, салтка, кара күчкө каршы күрөшкө аттанды. Зарлык менен бирге эркин жашоого умтулду. Ал – акылдуу, кайраттуу, убадага бекем жана эң сонун саяпкер кыз.

СУРОЛОП ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1-к а д а м:
«Билүү»

1. Карыя жолоочуга кандай аңгеме айтып берди?
2. Ал бул аңгемени качан жана кимден уккан эле?

2-к а д а м:
«Түшүнүү»

1. Жолоочу жигит карыяга эмнеден улам суроо менен кайрылды?
2. Карыянын балалык чагы, өткөндөгү өмүр жолу кандай болгон?
3. Карыяны ким туулуп-өскөн жеринен башка айылга алып келип таштады?
4. Кыз Зарлыкка кандай кеңештерди берди?
5. Кызды кууп жеткенден кийин баатыр ага эмне деп каарданды? Кыз ага эмне деп эскертти? Акыры баатыр эмне болду?

3-к а д а м:
«Талдоо»

1. «Түлкү качырган бүркүттүн дуусундай добуш гана угулат» деген сөздөрдү кандай түшүнүүгө болот?
2. Аңгемени угуп отургандар кыз менен Зарлыкты кандай баалашты? Айрыкча кыздын эрдиги, чечкиндүүлүгү эмнеден байкалды?

4-к а д а м:
«Жыйынтыктоо»

1. Акыры алардын тагдыры кандай болуп чечилди?
2. Кызга, Баатырга, Зарлыкка мүнөздөмө бергиле.

Кыз	Баатыр	Зарлык

5-к а д а м:
«Колдонуу»

1. Карыянын сырткы кебетеси кандай сүрөттөлгөн? Тексттен таап окуп бергиле.
2. «Күүнүн тарыхы — Зарлыктын тарыхы» деген темада дил баян жазгыла.
3. Силерге жаккан жеринен тандап көркөм окуп бергенге даярдангыла.

6-к а д а м:
«Баа берүү»

Аңгемедеги силерге жаккан каармандар боюнча сүйлөп бергиле.

АКЫЛМАНДЫН ЖООБУ

1. Балдар, жомок эмне жөнүндө болот деп ойлойсуңар?
2. Өз оюңарды болжолдоп айтып көргүлөчү?

Биринчи тыным

Хандын ооруганына жылдан ашып кеткен эле. Эч кандай табып анын оорусуна дары таба албады.

Хан башкы вазиринин акылы менен, бүтүн элдеги билгич, акылман табыптарды жыйнап келгиле деп тапшырды.

Кулак угуп, бут жеткен жердеги билгичтердин бардыгын жыйнады да, хан бардыгына бир гана суроо берди.

– Бул оорунун дарысы барбы?

Акылман билгичтер бир кишидей гана:

– Бул оорунун дарысы жок, – деп жооп беришти. Хан каарына алды да, булардын ичинен кырк бир кишини иргеп алып:

– Оорунун аягы эмне менен бүтөт? – деди. Буга эч ким жооп бере алган жок.

– Буга жооп таппасаңар, дарынын атын билбесеңер, баарыңардын башыңарды аламын, – деди хан.

Билгичтер үч күнгө мөөнөт сурашты, өздөрүнчө кеңешип жооп бермек болушту. Хан аларды сарайынын бир жагына киргизип бактырды да, сыртынан кароол коюп койду...

1. Билгичтер мөөнөт сураган үч күндүн ичинде дартка даба таба алышабы?
2. Үч күндөн кийин акылмандар эмне деген жооп айтышат? Ойлонуп көргүлөчү?

Экинчи тыным

Билгичтердин бири:

– Кана, билгичтер! Хандын оорусу эмне менен бүтөт, дарысынын аты эмне? – деди. Эч ким эчтеме дей албады. Бир далайдан кийин жупуну кийинген кара жигит:

– Хандын оорусунун аягы өлүм менен бүтөт. Дарынын аты жок, – деди.

– Бул жооп менен кутулууга болбойт. Бул жооп менен мурункудан көрө бизди тезирээк өлтүрөт. Андан көрө акылдуу жооп таап, башты куткаруу керек, – деди дагы бирөө.

Алар канчалык ойлонушса да, акылдуу жооп таба алышпады. Үч күндүк мөөнөт да бүттү.

– Эми бизди чакырат. Каардуу хандын колу менен айыпсыз өмүрдөн айрылдык. Эми өлүм алдында арманыбызды айтып калалык. Кимдин эмне арманы бар? – деди бирөө.

– Менин жаңы тили чыккан балам бар эле. Ошонун таттуу тилине кумарым канбай кетти. Бир күн, бир түн сүйлөтүп моокумду кандырсам, арманым болбос эле, – деди биринчи киши.

– Менин жаңы алган аялым бар эле. Анын сүйлөгөн сөздөрү түбөлүк эркекетчүдөй көрүнчү эле. Анын жалыны түгөнбөс кен сыяктуу көз жеткис терең эле. Ошол сүйүүнүн аягына чыкпаганым өкүнөм. Анын ысыктыгы түбөлүк сакталат беле, жок беле... Ошого түшүнбөй баратам! – деп экинчи киши үңүлө калды.

– Мен дүйнөдөн бир эле түрдүү адам көрдүм. Анын бардыгы жакшы, же бардыгы жаман. Кандай акылсыз киши болсо да, акылы айга жеткен кишиден кемчилик табат. Кандай акылсыз киши деп бааланган кишилерден акылдуу жакшылыктар табылат. Кемчилиги жок, кемчиликтен башка эчтемеси жок кишини көрүүгө ашыкмын. Андай кишилер жаралабы, жокпу? – деди үчүнчүсү.

– Мен жандын кай жерде турганын көргүм келет. Аны билүүгө болобу, же жокпу? – деп төртүнчү киши унчукпай калды.

Бешинчи киши башын көтөрүп:

– Мен дүйнөдө эмне күлүк, ошону билгим келет. Муну билбей өлгөнүм үчүн арманым чоң, – деди.

Алтынчы киши курсагын сылап тура калды да:

– Мен ааламда биринчи баймын, бирок дүйнөгө көзүм тое элек. Көзүм кандай дүнүйөгө тоет? Ошону билгим келет.

Жетинчи киши катуу үшкүрдү да:

– Мен ойлоодон кыйналдым. Ойлоо мени өлүмгө чейин алып келди. Дүйнөдө убайымсыз кишини көргөнүм жок. Менин арманым ойлонбой турган убайымсыз кишини көрүү эле, ошону көрсөм, арманым болбос эле, – деди.

Булардын сөзүн тыңшап олтурган ойлуу, жупуну кийинген кара киши акырын гана:

– Силер токтогулачы! Бул кырк бир кишинин бардыгы өздөрүнүн арманын айтып бүткөнчө башыбыз дарга илинет. Андан көрө сүйлөгөн жетөөнө мен жооп берейин, андан калганын көрө жатарбыз, – деди.

– Ырас, – деди бирөө.

– Эч болбосо ошону түшүнөлүк, кана, сен сүйлөчү. Сыртыңа караганда сен бизден акылдуу эмесиң. Бирок өлүм алдында сенин көңүлүң калбасын, – деди алтынчы сүйлөгөн киши.

1. Өз арманын айткан жети кишиге жупуну кийинген адам эмне деп жооп берет? Ойлонуп жообун силер айтып көргүлөчү?

2. Анын жообуна алар ынанышабы?

3. Окуя кандай уланат?

Үчүнчү тыным

– Акыл байлыкка багынбайт, күчтүүгө сыйынбайт. Акыл ажалдан да куткарат. Убакыт аз калды, мен жооп берейин, – деп бир-бирден жооп бере баштады. – Биринчи сүйлөгөн киши бир күн, бир түн сүйлөтүп балага моокун кандырмачы болот, – деп койду да, кайра ошол кишиге карап: – баланы бир күн, бир түн сүйлөтсөң, ал сени

тойдурбайт, ого бетер сенин кызыккандыгыңды күчөтөт, дагы уккуч келет. Улам ар жагы таттуу, улам ар жагы тереңдей берет. Баланын кубанычына адамзат тойбойт. Сиз ушуну түшүнүңүз! – деди.

Экинчи киши: «Жакшы жарымдын ысыкчылыгы бүтөт беле, жок беле?» – дейт. Аны түшүнүү кыйын эмес. Дүйнөдө күндөн ысык эчтеме жок. Күн кээде ысык тиет, кээде салкын. Адамдын өмүрү ошону туурайт. Андан калганын өзүң ойлон. Сууйт белең, жок белең, – деди.

Үчүнчү киши, кемчиликсиз кишини көрмөкчү. Андай киши оңойлук менен жаралбайт. Жаралса да, тили жаңы чыкканда гана өлүп калат. Кокус өлбөй калса, андай кишиге бүтүн дүйнө багынат. Өзүнүн койгон атынан башка «өлбөс киши» деген атакка ээ болот.

Төртүнчү киши, жандын кай жерде турганын билгиси келет. Бул кыйын иш эмес. Жанды көргүң келсе, этиңди кычкач менен чымчы. Кайсы жериң ооруса, так ошол жерде сенин жаның турат! Жан дайым ооруган жерде турат. Ошол аркылуу өзү да жоголот.

Бешинчи киши, дүйнөдөгү күлүктү билмекчи болот. Аны билүү кыйын эмес. Адамдын оюнунан күлүк эчтеме болбойт.

Алтынчы киши: «Кандайча дүнүйөгө көзүм тоет?» – дейт. Көздү тойдуруу үчүн өзү баткандай гана жер керек. Андан башка дүнүйө тойдурбайт.

Жетинчи киши, убайымсыз, ойлобой турган кишини көрмөкчү болот. Андай киши жок эмес, кутурма жиндини көрсөң, анда убайым да жок, ой да жок. Андан башка киши ойлобой кое албайт. Ойлобоо үчүн кутурма жинди болуу керек.

Бул кишинин жообу бардыгын ыраазы кылды. Аңгыча хандын вазирлери келишип:

– Хан силерден жооп күтөт. Таптыңарбы, жокпу? – дешти. Олтурган кырк бир кишинин бири да унчуккан жок. Алардын көзүнө өздөрүнүн өлүмдөрү гана элестеди.

– Кана, ханга эмне деп айтабыз? Жооп бергиле! – деди вазирлердин бирөө.

Эч ким унчуккан жок, бири-бирин карашты. Бири-бирин кармап, жанталашып ыйлай башташты.

Жупуну кара киши ордуна тура калып, кулдук кылды да:

– Жооп даяр, ханга айта бериңиз, – деди.

Вазирлер кайтты. Кырк киши жалгыз кишинин колу-башын өпкүлөшүп:

– Дарысы табылдыбы? Жаныбыз калабы? – дешип чуулдашты.

– Жаныбыз калат, дарысы табылбайт.

– Анда биз өлдүк, – деп дагы чуулдашты.

– Жок, өздөрүнө өздөрү жооп бергендей кыламын. Аны силер сурабагыла. Хандын алдында гана уккула. Азыр айтсам ага силер ишенбейсиңер...

1. Жети адамдын арманына айтылган жоопко силер ынандыңарбы? Өз оюңарды айткыла?

2. Чурулдаган кишилерди ал адам өлүмдөн арачалап кала алабы? Кантип ойлойсуңар?
3. Хан ынана турган кандай жооп айтат? Окуя кандай уланат?

Төртүнчү тыным

Хандын вазирлери кайта келишти да, кырк бир кишини хандын алдына алып жөнөштү. Хан тактысында араң олтурду.

– Кана, акылман табыптар! Таптыңарбы, жокпу? – деди.

– Алдаяр ханым! – деди жупуну кара киши. – Дары табылды. Анын кайда экенин билбейбиз. Аны силер гана табасыңар.

– Айт! – деди хан.

– Дарыны өзүңөр таба турган болсоңор жана ушул кишилерди бошото турган болсоңор гана айтамын, – деди ханга жакын барып.

– Айыга турган дарынын атын айтсаңыз, өзүбүз табабыз, силерди куткарам, – деди хан.

– Алдаяр ханым! Сөзүңүз эки болбосун. Бийлигиңиз канчалык күчтүү болсо, ошончолук дарыны тез табасыз. Дары мына бул: дүйнөдө ким бактылуу болсо, ошол кишинин кир көйнөгү дары. Ошол көйнөктү кечинде кийсеңиз, эртең менен куландан соо болосуз! – деди.

– Ошондо айыкпасам, сураксыз башыңарды алайынбы? – деди хан.

– Сураксыз башыбызды алыңыз, бүтүн мал-мүлкүбүздү казынага таратыңыз, – деди жигит.

Билгичтердин ичиндеги дүнүйөгө тойбогон бай буга ыраазы болгон жок. Ал ордунан тура келип:

– Алдаяр ханым! Бул кишинин айтканы туура эмес. Мунун калпы бүгүн эле чыгат, – деп өзүнөн көр дүнүйөсүн аяды.

– Таксыр, – деди жупуну киши, – бул киши сиздин айыгууңузга каршы болуп чыкты. Ошондуктан бул кишинин байлыгын казынага алыңыз, өзүн зынданга салыңыз. Эгер бактылуу киши табылбаса, айыптуунун бири ушул киши, экинчиси өзүңүздүн башкы вазириңиз болот. Бай малын аябаса, вазир күчүн аябаса, бактылуу кишини таппай коюуга мүмкүн, – деди.

– Ырас, – деди вазир, – бактылуу кишини таппасак, биз айыптуубуз, ушул кишинин өзүн гана жоопко алыңыз. Бактылуу кишини бүгүн эле табамын! – деди.

Акылман киши туруп кулдук урду да:

– Бактылуу кишинин көйнөгүнө айыкпасаңыз: башымды алыңыз, жалгыз баламды кул кылыңыз, аялымды күң кылыңыз, өлүгүмдү карга-кузгунга таштаңыз, жаман алачыгымды өрттөтүп, күлүн сапыртып жибериңиз, – деди.

Хан акылман кишинин тилегинин баарын орундатмакчы болду да, вазирлерин бактылуу кишинин көйнөгүн таап келүүгө жиберди.

1. Силер кандай адамды бактылуу деп ойлойсуңар?
2. Ал киши эмне үчүн коркпостон жалган айтты?
3. Бактылуу кишинин көйнөгүн таба алышабы? Ал көйнөктү кийсе эле хан айыгып кетеби? Окуя кандай уланат?

Бешинчи тыным

Вазирлер өзүнүн элин бүт кыдырып, бактылуу кишини таба алышпады. Эчен төө менен бөтөн шаар, башка падышаларга кербен жөнөттү. Бирок бактылуу киши таба албады.

Эң акыркы жагында байлардын байына барып:

– Сен бактылуусуңбу? – деп сурады.

– Жок, бактылуу эмесмин. Бактылуу байлар менин байлыгыма жакындап келе жатат. Мен аларга жеткирбеймин деп азаптанып жатам. Менин кемчилигим толуп жатат, - деди.

Андан кийин хандардын ханына барып:

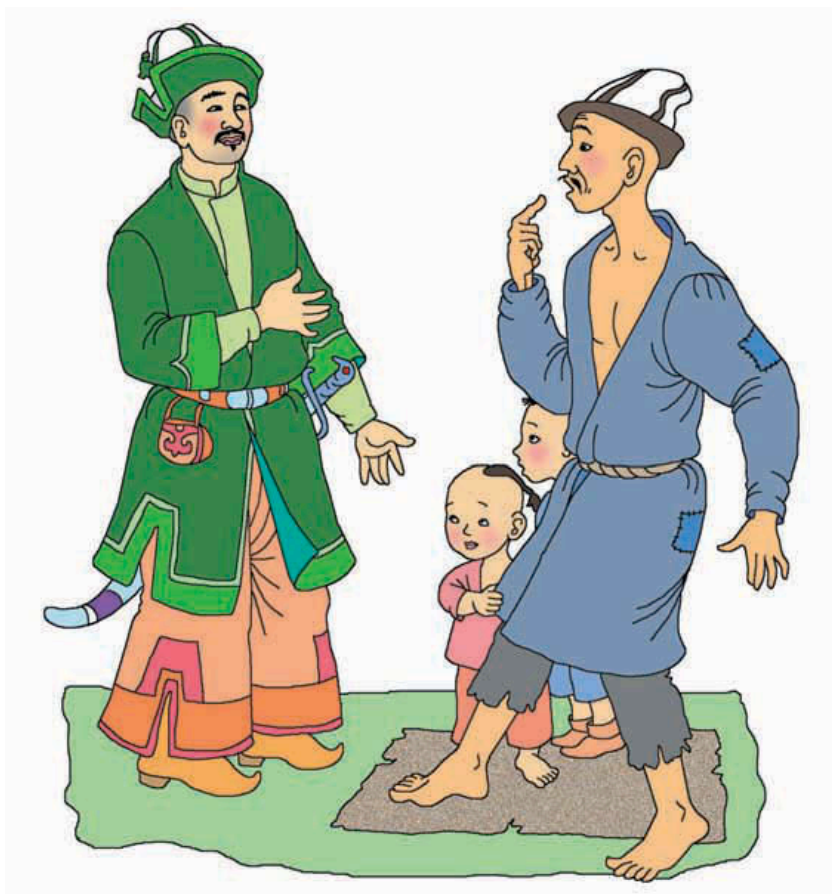
– Сен бактылуусуңбу? – деди.

– Жок, мен бактылуу эмесмин, элимди чеңгелиме кармаш үчүн эчен айла, күч керек. Ошонун айласын таба албай, жоктон акыл издеп жатам, – деди.

Эң акырында чоң соодагерге келди да:

– Сен бактылуусуңбу? – деди.

– Жок, мен кайдан бактылуу болом? Биримди эки, жүзүмдү миң кыла албай, жаным көзүмө көрүнүп, араң жүрөм, – деди.

Вазирдин айласы кетти. Өзүнүн жанынан түңүлө баштады. Арадан жылдар өттү. Хандын оорусу күн санап күчөгөндөн күчөдү.

Вазир бактыны сурабастан, аңдып жүрүп тапмакчы болду. Ашкан байынан тартып, оокат кыла албаган кедейлерге чейин аңдыды.

«Мен бактылуумун» деген сөз укса, ошол кишинин көйнөгүн алмакчы болду. Бирок аны таба албады. Күндөрдүн бир күнүндө, жүрөктөй таштын түбүнүн жүлүндөй түтүн сызылганын көрдү да, вазир ошону аңдый баштады.

Жардын боорунан жылаңач балдар ойноп чыгып, ойноп кирип жатканын көрдү. Кеч кирери менен ошонун үңкүрүн тыңшады.

– Кагылайын, кулундарым. Силер менин бактымсыңар, силер аман болсоңор мөмөлөгөн бакыт ошол. Менден бактылуу ким бар! Силер өссөңөр, бакыт силердин колуңарда болот! – деген үндү угары менен, вазир үңкүргө жүгүрүп кирди да:

– Сен бактылуусуңбу, жанагы сөздү кайта айтчы? – деди.

– Мен бактылуумун. Менден бактылуу киши жок. Мен бактыны күттүм, бакты мени күтүп турат, – деди.

Вазир кубанып кетти да:

– Бактылуу болсоң, кир көйнөгүңдү чечип бер! – деди.

Үңкүрдүн ээси унчукпай гана тонунун жакасын кымтынды. Вазир ачууланып:

– Мен сага эмне деп жатам? Чеч көйнөгүңдү, сенин кир көйнөгүң хандын оорусуна дары, – деп бакырды.

Үңкүрдүн ээси каткырып күлдү да:

– Мен эмесе бөтөнчө бактылуумун! Менин эч кандай көйнөгүм жок, – деп жаман тонун ыргытып жиберди. Вазир чалкасынан кетти. Канчалык ай-ааламды кыдырса да, ал бактылуу кишинин көйнөгүн таба албады. Акыры сендиректеп элине кайра жөнөдү. Күндөрдүн бир күнүндө акылмандын үйүнө жашынып барып, акырын гана:

– Сен айтчы деги... Бактылуу киши азыр барбы? – деди.

Акылман катуу каткырып күлүп:

– Бактылуу киши азыр жок, бирок болот, – деди.

– Айтчы бактылуу кишилер качан болот?

Акылман киши дагы ачыгыраак каткырды да:

– Бактылуу кишилерби? Хан өлсө, сен **зынданга** кирсең, байдын казынасы чачылса, бактылуу кишилер ошондо жаралат. Бактылуу кишилерди силер көрбөйсүңөр! – деди.

Ошентип, хандын оорусуна дары табылган жок. Бактылуу кишилер алардан кийин жаралды.

СӨЗ КУРЖУН

табып – ооруга чалдыккандарды айыктырган дарыгер

казына – баалуу буюмдар, байлыктар сакталган жер

зындан – күнөөкөрлөрдү салыш үчүн атайын казылып, түбү бекемделген, оозу бекитилген терең ор, түрмө

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1-к а д а м:
«Билүү»

1. Хандын оорусунун дарысын ким тапты?
2. Кырк кишини хандын каарынан акылман киши кантип куткарды?

2-к а д а м:
«Түшүнүү»

1. Эмне үчүн бир да бактылуу адамды таба албай коюшту?
2. Эмне үчүн ханга дарынын табылбай турганын, аягы өлүм менен бүтө тургандыгын айтпай жалган сүйлөдү деп ойлойсуңар?

3-к а д а м:
«Талдоо»

1. Өлүм алдында айтылган армандардын ичинен кайсынысы силерге өзгөчө таасир калтырды?
2. Акылман киши эмне үчүн: «Бактылуу кишинин көйнөгүнө айыкпасаңыз: башымды алыңыз, жалгыз баламды кул кылыңыз, аялымды күң кылыңыз, өлүгүмдү карга-кузгунга таштаңыз, жаман алачыгымды өрттөтүп, күлүн сапыртып жибериңиз», – деп айтты?

4-к а д а м:
«Жыйынтыктоо»

1. Бул жашоодо чыныгы бактылуу деп кандай адамды айта аласыңар?
2. Эмне үчүн хандын вазирлери бактылуу адамды таппай коюшту?

5-к а д а м:
«Колдонуу»

1. «Мен бактылуумун! Себеби...» деген темада эссе жазгыла.
2. Силер бактылуу деген адамдар жөнүндө айтып бергиле? Эмне үчүн ал адамдарды бактылуу деп эсептейсиңер?

6-к а д а м:
«Баа берүү»

Жомоктон кандай таасир алдыңар?

Адабият теориясынан

Көркөм чыгарманын тили жөнүндө түшүнүк

Тил – көркөм адабияттын негизги куралы. Тилсиз көркөм чыгарма болбойт. Адабий чыгармада жазуучу тилдик каражаттарды өтмө мааниде да колдонот, мисалы, «асман ыйлады» деп жазса, түздөн-түз асмандын ыйлаганы эмес, жамгыр жааганын түшүнөбүз, же «асман кылычын жаркылдатты» десе, чагылгандын жарк-журк этип асманда көрүнүп жатканын түшүнөбүз. Мында тилдик каражаттар чыгармада сүрөттөлүп жаткан окуяны, көрүнүштү, адамды элестүү чагылдырат.

МУКАЙ ЭЛЕБАЕВ (1906–1944)

Акын, жазуучу Мукай Элебаев Түп районуна караштуу Чоң-Таш айылында 1906-жылы туулган. 1916-жылы көтөрүлүштө эл менен бирге Кытайга барат. 1917-жылы кайра Ысык-Көлгө келет.

М.Элебаев 1921-жылы Караколдогу жетим балдарды тарбиялоочу интернатка алынып, Түп районундагы зооветтехникумга өтөт. Анда үч жыл окугандан кийин Фрунзедеги борбордук педтехникумга которулуп, аны 1930-жылы бүтүрүп чыгат.

1924-жылы Мукай Элебаевдин «Зарыгам» аттуу ыры «Эркин Тоо» гезитине басылып чыгат. М.Элебаевдин 1931-жылы биринчи ырлар жыйнагы, 1936-жылы «Узак жол» автобиографиялык романы жарык көргөн.

М.Элебаев чебер котормочу болгон. Ал Н.В.Гоголдун «Шинель», «Өлүк жандар», Л.Н.Толстойдун «Хажы Мурат», Д.А.Фурмановдун «Кызыл десант» жана «Козголоң», А.С.Пушкиндин «Хандын өлгөн кызы менен жети баатырдын жомогу» жана М.Горькийдин, В.В.Маяковскийдин, И.Я.Франконун, А.А.Сурковдун чыгармаларын которгон.

М.Элебаевдин мурастары кыргыз адабиятында көрүнүктүү орунда турат.

1943-жылы фашизмге каршы согушка аттанып, 1944-жылы май айында Псков облусунда курман болгон. Ысык-Көл облусуна караштуу Түп районундагы жана Ош облусунун Базар-Коргон районундагы орто мектептерге М.Элебаевдин ысымы коюлган.

Даана ой

Кыялы көл, талабы албуут жанган от,
Аркыраган алп кара куш өзү окшоп,
Бул олтурган теңтуштардын ичинде,
Урматтуу ага, Мукайымдын орду жок.

Анын ыры кубат эле, шаң эле,
Бул замандын жанып турган шамы эле,
Болочогун даана карай билгенге,
Толубайдын тулпарындай бар эле.

(А.Осмонов)

Жазуучу Мукай Элебаев чакан аңгеме аркылуу аты белгисиз жолоочу баланын «үтүрөйгөн боз үйгө» кайрылган учурун чебер сүрөттөп берген. Анда кошо окуп, талдап көрөлү, балдар!

БОРООНДУУ КҮНҮ

(Аңгеме)

I

Буга көп заман болду.

Кай жылы экени **жадымда** жок, январь айынын бир суук күнү жолдо келе жатып, кеч кирип бараткан кезде бир үтүрөйгөн боз үйгө бурулдум. Бул бир кашаттан түшө бериште, сарайчанын жанында жалгыз үй болчу. Күнү бою жөө басып, чарчап, анын үстүнө алдымдан утур кар-бороон болуп кетип, эми мындан ары жүрө турган чама жок эле.

Үйдүн эки-үч эркеги бар экен. Мен барганда мурунтан согуп отурган аңгемелери бөлүнгөн да жок. **Жанындагы** кишиге аркасын ыктай отту карап демитип, этеги жамаачыланган **көк мата** көйнөгү бар, оттун **табынан бөрткөн** кызыл балтыр, сегиз-тогуз жашар секелек кыз отурат. Ушуга көзү менен мурду жазбай окшогон бир орто жашаган аял казан-аяк жак менен алаксып жүргөн.

Азыраак отургандан кийин төрдө сүйлөшүп жаткан сөздөрдөн улам кирпичдей тикирейген коюу кашы бар, жайык жүз, уюган кара сакалды бул үйдүн кишиси болбосо керек деп болжодум.

Мага **назарын салган** ушунда бир кемпир болду. Бери болгондо жетимиштин кырындагы киши. Бул экөөбүз ортобуздан тутамдап саман жаккыдай гана жер коюп, катар отурабыз. Отун ным. Бирде жалбырттап жанып кетсе, бирде жалп этип өчүп, үйдүн ичи күңүрттөй түшөт.

Кошунам экөөбүз бирөөдөн жашырын сүйлөшүп жаткандай табышыбыз акырын гана чыгат. Төрдөкүлөрдүн бир да жумушу жок. Бая мен келген ченде гана секелек кыздын артында отурган киши:

– Алдыңдагы түйүнчөгүң эмне? – деп, менден бир ооз кеп сураган.

– Ал дүнүйө дейсиңби, өзүмө жараша бир көр оокат да...

Мындан кийин биз жайыбызга калып, алар өз алдынча боло берди. Аңгеменин эмки жагы малай жүргөн бирөөнүн акысы тийбегени жөнүндө болуп жаткан сыяктуу. Сөз баштап отурган кара сакал:

– Өзүнөн-өзү жүрүп, капкайда бир кудай урган ишке чырмалып алат...

Мындан илгерирээк кулагым чалганы: «Ошол жылы кара чечектен журт чөп чапкандай кырылбадыбы» – деген сөз эле.

Жанымдагы кемпир мага сүйлөп отурат:

... Бечара киши жан багышка орус ичи жакшы болот экен. Мына бу дөңдөгү кыштак ошол. Жолдо көргөндүрсүң. Келгенибизге беш-алты жыл болду. Бу жерде бизден бөлөк кыргыз жок.

Муну таштай берип, баятан болуп жаткан аңгемеге кайра көчтү.
– Жетимчиликти көп тарткан экенсиң. Тескейге баратам дедиңби?
– Ооба.

– Ата-энең качан өлгөн?

– Көп жыл болду.

– Кайра ошонун жакшы, кулунум. Энең байкуш болсо, сен ушинтип жүргөндө: «балам алда кандай болду экен» – деп, санааркап куурабайт беле? Акыр өлбөсөң, бир күн жетилип кетерсиң. Түн ичинде көз кургур да көрбөйт. Болбосо тизеңдин береги жерин бүрүп берет элем. Чокоюң да суу...

II

...Эшиктин ар кай жеринен зыркыраган борошо так менин тонумдун жыртыгын көздөп тургандай коолдоп, бир капталым муздап отурду.

Конор-конбосум али ачылган жок. Үй тар, адамы көп. Балким, мына бу казандагы тамак ичилгенден кийин, бирөө: «Чырагым, эми жайды көрүп турасың», – дей турганын ким билди. Мага келгенден **ыкласын салып** отурган кемпирдин колунда бийлик жогун адегенде эле байкагам. Айтор, не болсо да, бул жагынан **капарында жок** кишидей отура бердим. Анткени мындайды бүгүн эле көрүп отурган жан эмесмин да!

– Бул да бир күн унут болор, балам. Көргөн-билген баары тең арта калмак... Мал да, дүйнө да эч кимге **опо болбойт**.

Ушундан кийин көпкөк тарамыштары саналып турган калтыраган этсиз арык колундагы жыгач менен отту көсөп жиберип, ошол жерге мелтирей кадалып, тынып ойлоно калып, каадалана ойдун артынан

козголуп коюп, кубарган чачынын арасына кол жүгүртүп, кежиге ченин кашып алды да, мага шыбырачу немедей, жакындай түшүп, акырын гана:

– **Бөрк алдында** не болбойт. Дос, душманды айрып жүр. Колуңдан келип турганда бөйпөңдөп, бак тийген күнү, баса берген киши дос болбойт. Жок-барда бирдей болуш керек. – деди.

Түн бир далай мезгил болгон сыяктуу. Казан чыгарылды. Самандын ачуу түтүнү чамгарактан чыкпай уюлгуп, кайра каптап турат.

Табак төрдөгү эркектерге гана тартылды. Мага бир арканын омурткасы тийген. Үйдүн аялы өзүнө алып калган бирдемесин жулкуп жеп, күйпөңдөп казандын жанында каралап отурат.

– Отту жарыгыраак кылып койгулачы – деп, бирөө чулчуңдап чайнап жатып, эшик жактагы кемпир экөөбүзгө карай буйрук кылды.

Бул арада мындан башка унчуккан киши болгон жок. Жалгыз секелек кыз колундагы каржиликти чагам деп, убараланып жатканда:

– Сый чабасың, кой! – деп ачууланып барып, энеси керкени колунан алып койдү.

Мен жалгыз омуртканы мүлжүп, таштай берип, карап калганым менен табактын эти да көп эмес эле. Туш-туштан жабылган ооздор табактын үрөйүн учуруп, бир демге калтырбай отоп жиберешти.

Кол жууп, бир кыйла кобурагансып отургандан кийин, журт орундарынан туруп, жатууга кам ура баштады. Сыртка чыгып бараткан бирөө, шимшилеп кирип келген кара канчыкты: «Кет!» деп, жазабуза бир сала, жолунда кыйрайып турган **эргилчекти** түзөп коюп, кыңшылаган ит менен удаа чыгып кетти.

Кемпир болбогондо мен унутулуп кала жаздаган элем...

– Э, ботом Жийдекан, бу бала эмне болот? – деди бир кезде ал.

– Апей катыгүн, мен...

Бул убакта кара сакал, дагы бир жигит жатып алган.

– Жеңеке, бүгүнчө мени батыргыла. Мындан бөлөк корголор жерим жок болгондуктан, келип олтурам. **Наяты** бир түнөп кетет экенин, – деп мен да кемпирге кошумчалап койдум.

– Эми кандай кыламын? Төшөктүн баары салынып,...

– Баягы тердик кана?

Мунун жообу бар экен.

– Аны башка жаздап койбодум беле. Жатарга **чоло жер** да калбаптыр.

– Иши кылып бирдеме бер.

– Болсо мен аяп олтурамбы? Жүк тирелип тургандай сүйлөйсүңөр да! – деп, бу жерге келгенде, кемпирди бир каарып өтгү.

Төшөнчү, жаздыктын сыягын өзүм да көрүп турам...

Ошентип туруп, Жийдекан бир кезде жаалап жиберген **далдалчылардын** сүрөөнү менен арзан сатылып бараткан малына кейиген

кишиче, кынжылып барып эңкейип, канжыгадай самсаалаган тердикти сууруп алганда, төшөгүнүн башы жапырайып калды.

– Ушул эле болот мага, – деп ирегеде жаткан бир кап тезектин жанына тердикти жая салдым. Жаздыгым ошол боло турган. Бут сунар жер жок. Жанымда коломто.

Жатканымдан кийин талпакты сүйрөп келип, үстүмө таштап койдуду да, кемпир:

– Эртең бороон бастаганда кет. Жолдо куруп каларсың, – деди күңкүлдөп.

От өчтү. Үй жер кепедей караңгы. Жымжырт. Жалгыз гана тыштан улуган бороондун күчү менен **илдибары** кеткен жаман үзүк делпилдеп, уукту сабап турду...

Эртеси бул үйдөн бир адам серпиле электе туруп алып, жолго түштүм. Мунумду кечээги мээримдүү кемпир да билбей калды. Аны кетерде бир байкаганымда – колу, буту мышыктыкындай чогулуп, уйпаланган, жүдөгөн башы койнуна кирип, мууздалган малдай кыркырап жаткан эле.

Тышка чыксам бороон басаңча тартып калыптыр. Бирок күн али бүркөө.

Кантсе да кечке жетермин деп ишенип, тээтиги көк тиреген мунарага окшогон, ак кардуу бийик заңгелди бет алып, жалгыз талаада кетип бара жаттым.

Бүгүн карасам, ошондон бери баскан сансыз жол бүлбүлдөп алда кайда калган! Ырас, буга таң кала турган эчтеме да жок, анткени ошол кездерде эркисиз заманда кечирген өмүрүмдүн бул бир гана күнкүсү го!..

СӨЗ КУРЖУН

жадымда – эсимде

көк мата – марлиге окшогон ажыракай материал

табына бөрткөн – тарам-тарам болуп кызарып кеткен

назарын салган – көңүл бурган

коолдоп – дуулдап, шамал кирип

ыкласын салып – көңүл коюп, буруп

капарында жок – оюнда жок

опо болбойт – ырыс болбойт

бөрк алдында – тебетей алдында

эргилчек – боз үйдүн эшигине койчу тасма

наяты – бар болгону

чолоо жер – бош жер

далдалчылардын – арачылардын

илдибары кеткен – жедеп жыртылып бүткөн

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1-к а д а м:
«Билүү»

1. Бала бороондо кай тарапка багыт алган деп ойлойсуңар?
2. Боз үйдө олтургандар жолоочуну кандай кабыл алышты?

2-к а д а м:
«Түшүнүү»

1. Кемпир жолоочу балага кандай мамиле кылды жана ага эмнелерди айтты?
2. Боз үйдүн сырткы жана ички абалы кандай турмуштук көрүнүштү элестетет?

3-к а д а м:
«Талдоо»

1. Аңгемеде кайсы мезгилге таандык окуялар сүрөттөлгөн деп ойлойсуңар?

4-к а д а м:
«Жыйынтыктоо»

1. Өз сөзүңөр менен үчүнчү жакка таандык кылып, аңгеменин мазмунун айтып бергиле.
2. Бул аңгемени башка темада кандайча атоого болот?

5-к а д а м:
«Колдонуу»

1. Аңгеменин негизинде сүрөт тарткыла.
2. «Жолоочу бала» деген темада дил баян жазгыла.

6-к а д а м:
«Баа берүү»

1. Силер бороондо көчөдө бастыңар беле?
2. Аңгемедеги түшүнүксүз сөздөрдү сөздүктүн жардамы менен түшүнүүгө аракеттенгиле.

БОРООНДУУ КҮНДӨН БИР СҮРТҮМ

Кыргыз элинин башынан өткөн бул «улуу каргашаны» кыргыз жазуучуларынын кимиси гана жазбады. Улуу Үркүндүн жүз жылдыгын утурлай, мамлекеттик деңгээлде иш-чаралардын өтүлө тургандыгы, албетте ошол картинаны жан-терисинен өткөргөн кыргыздын алгачкы интеллигенттеринин да бейнесине гүл чамбар коюу дегендикке жатат. Негедир үркүн деген сөздү кулагым чалганда, Мукайдын классикалык «Бороондуу күнү» деген кичинекей аңгемеси эсиме түшүп, Зарлыктын образынан турмушка, келечекке оптимисттик көз караш менен кадам шилтеп кетип бараткан Мукай атабыздын жаркын элеси көз алдыма тартылат:

«...- Ушул эле болот мага, – деп ирегеде жаткан бир кап тезектин жанына тердикти жая салдым. Жаздыгым ошол боло турган. Бут сунарга жер жок. Жанымда коломто. Жатканымдан кийин талпакты сүйрөп келип, үстүмө таштап койду да, кемпир: «Эртең бороон бастаганда кет. Жолдо куруп каларсың» – деди күңкүлдөп. От өчтү. Үй жер кепедей караңгы. Жымжырт. Тыштан гана улуган бороондун күчү менен илдибары кеткен жаман үзүк делпилдеп, уукту сабап тур-

ду... Эртеси бул үйдөн бир адам серпиле электе туруп алып, жолго түштүм...».

Урматтуу окурман, ушул кичинекей эле сүрөттөрдөн Мукайдын чыныгы сөз чебери болгонун баамдаган чыгарсыз.

Адабият теориясынан

Аңгеме жөнүндө түшүнүк

Аңгеме – эпикалык текке кирүүчү, көлөмү чакан, кара сөз түрүндөгү чыгарма. Аны повесть, роман менен салыштырып түшүнүү керек. Алардын өзгөчөлүктөрү төмөнкүлөрдөн көрүнөт: 1) көлөмүнүн чакандыгынан. Дал ушунусуна карай ал кичи жанр делет. Бирок чакан гана көлөмгө бир залкар ойлор сыйдырылат. 2) композициялык түзүлүшүнөн. Аңгеменин композициялык түзүлүшү өтө тез өнүгүп-өсүп, окуялар бат алмашат; 3) каармандарынын аздыгынан. Адатта аңгемедө каармандар аз санда (бирөө, экөө, үчөө) болот да, алардын белгилүү бир учурдагы аракеттери гана сүрөттөлүп, каармандардын образы көп деталда көрсөтүлбөстөн, аз гана деталдарда ачылат. Адабияттын негизги максат-ниетин сыйдырууга аңгеменин башкалардан айырмасы аз гана көлөмүндө. Чакан жанр деген түшүнүк аңгеменин мазмунуна эмес, формасына карап айтыларын түшүнүү керек. Кыргыз адабиятында Ч.Айтматов, К.Каимов, М.Гапаров, М.Байжиев, Ж.Мавлянов, А.Саспаев, К.Жусубалиев, К.Жусупов, О.Айтымбетов, Б.Усубалиев, А.Матисаков, С.Раев, М.Сабыров өңдүү чебер аңгемечилер бул жанрдын кыргыз прозасынын активдүү жанрына айланышына зор салым кошушту.

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ (1928–2008)

Социалисттик Эмгектин Баатыры, Лениндик жана Мамлекеттик сыйлыктардын лауреаты, бүткүл дүйнөгө аттын кашкасындай таанымал сүрөткер, Кыргыз Республикасынын эл жазуучусу Ч.Айтматов Талас өрөөнүндөгү Шекер кыштагында 1928-жылы төрөлгөн.

Чыңгыз Айтматовго дүйнөлүк кадыр-барк алып келген, анын новаторлук калеминен жаралган 60–70-жылдарда жазылган «Бетмебет», «Жамийла», «Биринчи мугалим», «Саманчынын жолу», «Жаныбарым, Гүлсары», «Ак кеме», «Эрте келген турналар» аттуу повесттери болду. Кийинки мезгилде жазуучу роман жанрынын үстүндө ийгиликтүү эмгектенип, «Кылым карыткан бир күн», «Кыямат» жана «Кассандра тамгасы» аттуу чыгармалары жарык көргөн.

Чыңгыз Айтматовдун драматургдук өнөрү анын «Фудзиямадагы кадыр түн» (К. Мухаммеджанов менен бирдикте) драмасында жана өздүк повесттеринин негизинде кино тасма үчүн сценарийлерин жазуудан көрүнгөн. Ал очерктер, публицистикалык жана адабий сын макалалардын чебери да болуп эсептелет. Чыңгыз Айтматов Кыргыз эл жазуучусу, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын академиги, Социалисттик Эмгектин Баатыры, Лениндик сыйлыктын лауреаты, СССР Мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты, Республикалык Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыктын лауреаты, Кыргыз Республикасынын Баатыры, Германиянын искусство Академиясынын мүчө-корреспонденти, Париждеги Европа илимдер, искусство жана адабият Академиясынын академиги, Стокгольмдогу Бүткүл дүйнөлүк илимдер, искусство Академиясынын академиги болуп шайланган.

Чыңгыз Айтматов 10-июнда 2008-жылы Германиянын Нюрнберг шаарында каза болгон.

БИРИНЧИ МУГАЛИМ

(Повесттен үзүндү)

Дүйшөн агайдын мектеби

Биздин айыл Ак-Жар тоо этегинде, суулар шаркырап аккан чоң тектирде орношкон, андан ылдый, туурасынан суналган Кара-Тоого чейин түзөң өзөн, темир жол кеткен казактын сары талаасы.

Айылдын үстүндөгү адырга, мен бала чактан бери билген, эки зор терек болор эле. Бул кош терек азыр да ошол жерде. Качан карабагын, айылга кайсы туштан келбегин, элден мурун эле дөбөдө жанаша кыналышкан ушул бийик теректер көзгө учурайт. Эмне үчүн экенин билбеймин, же балалык таасирдин күчүбү, же болбосо сүрөтчүлүк кесибиме байланыштуубу, айтор, станциядан түшүп, капчыгайдан чыгып, айылды көздөй бет алганда, тээ адырда баягы кош теректер турат болду бекен деп, чыдамсыздык менен ошол тарапты акмалап караймын. Ушунчалык алыстыктан бактар канчалык бийик болбосун көрүнөрү шектүү, бирок мен үчүн алардын сөлөкөтү ар качан байкалгандай туюлат. Эрттерээк айылыма жетип барып, кош терекке ийилип салам берип, кулагымдын моокуму кангыча алардын күүлөнгөн үнүн уксам деп дайым дегдеймин...

...Мына ушул теректер турган жерди айылдагылар эмне үчүндүр «Дүйшөндүн мектеби» – деп койчу. Кокус бир мал издеп калганда: «Ой, баланча, менин тору кунанымды көрдүңбү?» – десе, анда беркиси токтой калып: «Тээ жогору Дүйшөндүн мектебинде жылкы жүрөт, ошол жактан чалып көр» – деп, бастырып кете берчү. Чондорду туурап, биз дагы: «Жүр кеттик Дүйшөндүн мектебине, терекке чыгабыз» – дей турганбыз.

...Өткөн күздө колхоздон мага телеграмма келди. Эки жылдан бери биздин колхоз өз күчү менен жаңы мектеп куруп жаткан болчу. Мектептин имараты эми салынып бүтүп, айылдагылар мени мектептин ачылышына чакырган эле. Элимдин мындай кубанычтуу күнүндө бирге болоюн деп, дароо эле жолго чыга турган болдум. Сүрөт тартыш үчүн айылга, ал турсун үч-төрт күн мурунураак бардым. Шаардан чакырылгандардан эми академик Сулайманова келет деп күтүп жатышкан экен. Ал киши мында бир күн-жарым күн туруп, ушундан нары поездге түшүп Москвага кетет экен дешти. Академик Сулайманованын келерин угуп, мен абдан кубанып калдым. Бул көпчүлүккө белгилүү илимпоз аял биздин айылдан экенин, кыз кезинде шаарга кетип, кийин окумуштуу болгонун анча-мынча угуп жүргөм. Ал эми өзү менен шаардан тааныштым. Мен көргөндө Алтынай Сулайманова чачына ак кирип, толмоч тартып, элүүлөргө таяп калган киши экен. Университетте кафедра башчысы болуп, философиядан лекция окуп, академияда иштеп, анан ар кандай коомчулук иштери менен чет өлкөлөргө барып келип турган айылдаш эженин жай отуруп, жай сурашууга чамасы келбей жүрдү, бирок ар бир жолуккан сайын, мейли

жыйналышта, мейли кокус көчөдө кездеше калганда, биздин айылдын жалпы аманчылыгын сурап, менин чыгармачылыгым жөнүндө кыскача болсо да пикирин айтпай койчу эмес.

Академик Сулайманова ал күнү кечигибирээк келди. Мектептин салтанаттуу ачылышына жуп анын машинеси көчөгө келип токтогондо, жыйналышка чогулган эл бүт эле астынан тосуп чыгып, тааныган-тааныбаганы да, кары-жашы дебей тегиз учурашып кол алышты. Алтынай Сулайманова мындайды күтпөгөн болуу керек, сүйүнгөнүнөн эмне кылаарын билбей, элге кол куушура ийилип жүрүп отуруп, залдагы президиумдан орун алды. Мындай салтанаттуу жыйналыштардын нечен мамлекетте, нечендерин көргөн Алтынай Сулайманова бул жолу көзүнө жаш алып отурду. Жыйналыштын аягында пионерлер анын мойнуна кызыл жагоо тагып, гүл берип, жаңы мектептин ардак китебине анын ысымын бирден бир биринчи жазышты. Окуучулардын шаан-шөкөттүү оюндарынан кийин, кечке жуук биз бир топ мугалимдер, айыл активисттери болуп мектептин директорунун үйүндө конокто болдук.

...Ушуну менен Алтынай Сулайманова Москвага жөнөп кетти. Мен шаарга кайтып келгенден кийинки күндөрдүн биринде Алтынай Сулаймановадан ойлобогон, күтпөгөн жерден кат алдым. Өзүнүн илимий иштери боюнча Москвада көп убакыт кармаларын жазып, андан нары катында мындай дептир: «...Кымбаттуу иним, канчалык зарыл жумуштарым болбосун, бардыгын жайлаштырып таштап, мен ушул катты жазууну туура таптым... Эгерде ушунда айтылгандар сизди кызыктырса, анда өз чыгармачылыгыңызга пайдаланууңузду суранам, анткени бул мен үчүн гана эмес, биздин айылдаштар үчүн гана эмес, биздин жалпы ишке, көпчүлүккө, өзгөчө жаштар үчүн керек го деп эсептеймин. Бул менин көп ойлордон келип чыккан пикирим. Бул менин эл алдында жүрөгүмдү сунуп тартуу кылган сырым, андыктан муну канчалык көп адам билсе, мен ошончолук бактылуу болом, ошончолук эл алдында ыйык парзымды аткарып, ошончолук менин кетирген күнөөм кемийт... Эгерде жаза турган болсоңуз, мени уялат экен деп тартынбаңыз, эчтекесин жашырбай, ачыктан-ачык жазыңыз...».

Мен ушул каттын негизинде мындан нары академик Алтынай Сулайманованын өзүнүн атынан аңгемени уланткым келет.

Кеңеш өкмөтүнүн кагазы

... Бул иш 1924-жылы болгон. Ооба, мен жакшы билем, так ошол жылы...

Анда азыркы биздин айылыбыз турган жерде он-он беш түтүн жатакчылар болор эле. Анда мен он төрттөгү жетим кыз аталаш туугандардын колунда жүргөм. Ошол жылы күздө, малдуу-жандуулар кыштоого көчүп өткөндөн кийин, биздин айылга мен башта көрбөгөн,

аскер шинель кийген чоочун жигит келди. Элден, жолдон оолак турган тоо боорундагы кичинекей кыргыз айылы үчүн бул өзүнчө бир чоң окуя болду. А дегенде аны-аскер башчылыкта жүрүп эми айылга чоң болуп келиптир дешти, кийин туруп-жок, кокуй, бул баягы эле темир жолго тентип кеткен Таштанбектин уулу Дүйшөн деген экен, өкүмөт аны солдаттан бошотуп, мугалим кылып жиберген имиш, мектеп ачып, бала окутат имиш дешти. Мектеп, окуу деген сөздөрдүн өздөрү эле биз үчүн анда анча тааныш эмес, жаңы сөздөр. Бул айтылгандар чынбы, жалганбы, эмне болот, кандай болот деген арада, айыл ортосундагы дөбөчөгө эл жыйналып келсин деген кабар айтылып калды. «Ой, шумдугуң кур, бул дагы кандай жыйналыш эле!» - деп сүйлөнгөн акем жаман атына минип, бастырып кеткенде, артынан ээрчип, башка балдар менен кошо мен да жүгүрүп бардым. Беш-алтоо аттуусу, калганы жөө турган кичинекей топтун ортосунда көөнө кара шинель кийген, бажырайган, кубакай жигит сүйлөп жаткан экен, биз жетип барган учурда, ээрде кыйшай тартып кулак салып турган атчандардын бири, анын сөзүн бөлүп жиберди:

– Эй, балам, – деди ал аптыга сүйлөп, балдырап. – Бу сенин ата-тегиңди го билебиз: бизге окшогон кара таман. Анан сен кайдан жүрүп молдо болдуң?

Дүйшөн артына кайрыла салып, жооп берди:

– Мен молдо эмесмин, аксакал. Мен комсомолмун. Азыркы убакытта кат тааныгандарды мугалим дешет. Мен аскерде жүрүп кат таанып келдим. Менин молдолук жайым ошондой.

– А-а, бали де.

– Аның жөн экен, – демиш болушту.

– Эмесе комсомол мени мугалимдикке дайындап, бала окуткун деп жиберди. Мектепти силердин жардамынар менен тээ төбөдө ээн турган жаман тамды оңдоп ачалы деген такилип бар. Кандай дейсиңер, акылыңарды айткыла?

Баятан мышыкча сестейип, бир көзүн жумуп унчукпай ээрдин кашына өбөктөгөн Сатымкул кераяк, чырт түкүрүнүп сүйлөп койду:

– Аңызды коё тур, окуунун бизге кереги эмне?

Дүйшөн кандай дээрин билбей, көзү алаңдай түштү.

– Баса, туура айтат! – деп бер жактагылар да жабыла козголо берди.

– Биз, жер кетмендеп, жер менен эле оокат кылган дыйканбыз. А биздин балдар окуу окуп, эл сурап, өкмөт болот беле? Кой, айлана-йын, башыбызды катырба?..

Үндөр бастай түшкөндө, өңү бозоруп, дабышы калтыраган Дүйшөн элди айландыра карап:

– Силер балдарды окутууга каршысыңарбы? – деп сурады.

– А каршы болгонду сен зордойсуңбу? Азыр элдин өз эрки, боштондукка чыкканбыз! – деди нары жактан бир үн.

Шинелинин илгичтерин жула бере жаздап, Дүйшөн төш чөнтөгүнүн ичинен төрт бүктөлгөн кагазды сууруп чыкты да, аны колуна көрсөтө кармай кыйкырды:

– Силерге жер, суу бөлүп берген кеңеш өкмөтүнүн бала окутсун деп мөөрүн баскан ушул кагазына каршы чыгасыңарбы? Кана, кеңеш өкмөтүнүн мыйзамына ким каршы, ким? – анын «ким» деп кыйкырган сөзү бейпил жаткан күзгү абаны атылган октой жиреп, чак деп бөксөдөгү аска ташка тийгенсиди. Эч ким унчукпай баары тең тымтырс болушту. – Силер кедейсиңер, – деди Дүйшөн чарчагандай үнүн басаңдата сүйлөп, – биз өмүр бою эзилип, тепсенди болуп келген элбиз. Өкүмөт бизди эми көзү ачылсын, кат таанып, билимге жетилсин деп жатат. Мына, ошондуктан балдарды окутушубуз керек!.. Дүйшөн деми кысталып сүйлөп бүткөндө, жана анын молдолук жайын сураган долдураган киши:

– Мейли эми, кылар ишиң болбосо, окутсаң окутарсың, – деп койду.

– Мен силерди жардам бергиле деп жатам. Тээ тиги байдан калган жаман аткананы оңдойлу, көпүрө салыш керек, отун керек...

– Ой, жигит, коё турчу! - Сатымкул кераяк дагы чырт түкүрүнүп, жумулган көзүн ымдап-ымдап алды. – Бу мектеп ачам деп кыйкырасың, үстүңдө тонуң жок, астыңда атың жок, айдап койгон жериң жок, көздөп алган малың жок, сен эмне жылкы тийип оокат кыласыңбы?

– Оокатым эптеп өтөр, өкүмөт мага маяна төлөйт.

– А мына ошондой де! – Сатымкул жырлагандай ыржая күлүп, төшүн какайта ээрдин кашынан өйдө боло берди. – Сөздүн аныгы эми чыкпадыбы. Сен ошол өкүмөттүн казынасы менен эле жумуштарыңды бүтөп, балдарды окутуп ал. Бизди болсо кыйнаба, өз ташпишибиз башыбыздан арылбай жүрөт.

Ушуну менен Сатымкул аттын башын бура тартып бастырып кетти. Анын артынан башкалар да тарап-тарап кетишти. Кагазын колуна кармаган бойдон турган жеринде селдейген Дүйшөн көпкө чейин ордунан козголбой турду.

Бир кап тезек

...Мугалимдин ал жерде эмне кылып жүргөнүнө кызыгып, бир күнү адырдан тезек терип келе жатып, үч-төрт кыз болуп кайрылып калдык. Бул жаман там башта бир байдын атканасы болгон. Кыш күрөөдө тууп калган бээлер кулундары менен ушунда багылып турган. Кеңеш өкмөтү чыгып, бай качып кеткен соң, аткана ээн калып, тегерегин коко-тикенек, эрмендер басып, киши каттабай калган болчу. Дүйшөн өгүнтөн бери тикенектердин баарын түбүнөн кетмендеп чаап, тамдын шалдырап жыгылып калган каалгасын кайра эптештирип, ураган жерлерди оңдоп жүргөн экен.

Өзүбүздүн боюбуз менен тең болгон, тезек толо колтурмачтап тагылган чоң ала каптарды көтөрүп, биз ушул жерге дем алмакка отура калганда, үстү-башы ылай болуп, жеңдерин түрүнүп алган Дүйшөн тамдан чыга келди да, бизди көрүп, бетинин терин аарчый жылмай күлдү:

– Ии, кыздар, келгиле. Тезектен келе жатасыңарбы?

Биз уялганыбыздан унчукпай эле, бири-бирибизди карап, кап-каптын түбүндө отурган жерибизден «ооба» дегенчелик баштарыбызды ийкеп койдук. Биздин уяңдык жайыбызды дароо түшүнө койгон Дүйшөн дагы жылмая күлүп сүйлөдү:

– Келгениңер жакшы болбодубу, кыздар! Мына, мектебиңер даяр десек да болот. Азыр эле бир бурчуна меш өңдүү бир нерсе куруп бүттүм. Көрдүңөрбү, мору да үстүнөн чыгып турат. Эми кыштык отунубузду тамдын бир жагына жыйып салабыз да, жерге самандан калыңыраак төшөп таштап, окууну баштай беребиз. Кандай, мектепке келесиңерби, окугуңар келеби?

Кыздардын ичинен чоңураагы эле мен элем, алар унчукпай жатканынан:

– Жеңем коё берсе келем, – дедим.

– А дурус. Коё бербегенде кармап калат беле. Атың ким сенин?

– Алтынай, – дедим мен, жыртык тиземди этегим менен жаба салып.

– Алтынай... жакшы экен. Сен чоңоюп калган эстүү кыз экенсиң, – деди ал мени эркелете жалооруп карап. – Эмесе, Алтынай, сен башка балдарды да мектепке окуйлу деп ээрчиткин, макулбу?

– Макул, аке.

– Мени агай деп жүргүлө. Мектептин ичин көргүңөр келеби? Кирип көргүлө, кыздар, коркпогула.

– Жок, биз кетебиз, кетебиз! – дешти кыздар.

– Мейлиңер эмесе, окууга чогуу келгенде көрөсүңөр, бара койгула. Мен күн баткыча отунга дагы бир сапар барып келе салайын, – деп, Дүйшөн орок, жибин алып, талаага басып кетти.

Ал кеткенде биз дагы каптарды көтөрүп алып жөнөп калдык. Мындайыраак чыкканда, менин башыма бир ой түштү да:

– Токтогула, кыздар, коё тургула, – дедим, – Мектепке отун керек экен, тезегибизди тамдын түбүнө төгүп кетели, ичкери киргизип алсын.

– Үйгө куру кол барабызбы анан, акылдуусун мунун!

– Кайра барып дагы терип келели.

– Койчу нары, күн кеч кирип бара жатат, апаларыбыз урушат, – деп, кыздар мага карабай, каптарын бөжөңдөтө көтөрүп чуркап кетишти.

Мен ошондо эмне үчүн анткенимди ушул күнгө чейин жакшы түшүнбөйм. Кыздар менин сөзүмө көнбөй койгонуна намыстандымбы, же болбосо тырмактайымдан шорум кайнап, кагуу-силкүү жеп көзүм каткандыктан, мени башта көрбөгөн, билбеген адамдын жүрөгүмдү жылыта эркелете карап: «сен эстүү кыз экенсиң», – деп эки ооз сөз айтканы делебемди козгоп кеттиби, айталбаймын. Бирок, азыр ойлоп-ойлоп отуруп, менин чыныгы тагдырым, менин азаптан-тозоктон өткөн таалайым ушул бир кап тезектен башталдыбы деп да кетем. Анткени так ушул күнү бул жоругумдун аягы эмне болот деп тар-

тынбай бел байлап, өмүрүмдө биринчи жолу өзүм туура деп тапкан оюмду иштедим. Айтор, жолдошторум мени таштап кеткенден кийин, мен кайра жүгүрүп отуруп Дүйшөндүн мектебине келдим да, каптагы тезекти там түбүнө төгө салып, тызылдаган бойдон адырын, кокту-колотун аралап тезек терүүгө шашылдым.

Алда кандай зор эрдик көрсөткөндөй жүрөгүм алып учуп, адегенде бет алды эле чуркап кете бердим. Адыр үстүндө кылкылдаган күн иреңи өчкөн күзгү чийлердин сыйда көкүлүнө жалын ойнотуп, боз топурак жерди кызыл-сур түскө боёп, бирөөгө кичинекей бир жакшылык кылганымдан дикилдеген жүрөгүмдө канчалык кубаныч бар экенин билгендей, менин тытык бешмантымдын күмүш топчуларына чагылыша, жүзүмдөн, маңдайымдан эркелетип балкыган нур төгүп жатты. Биринчи жолу өз күчүмдү сезип, менин да колумдан бир нерсе келет экен го деген ой менен, көз көргөн жер, асман, шамалга кайрылып: «Билип койгула! Мен эми сөзсүз мектепке окуйм! Өзүм гана эмес, башка балдарды да ээрчитем!» – деп көңүлүм көтөрүлүп, сыймыктанып келе жаттым. Ушинтип жүгүрүп бара жатып, бир убакытта эсиме келе түштүм да, жерден тезек издей баштадым. Демейде жайнаган тезек азыр эмне үчүндүр табылбай жатты. Элеңдеген көзүмө тезектер анда-санда гана бир көрүнүп, караңгы түшкүчө кабым толбой калат экен го деп, ого бетер шашып, ансайын эсим чыкты. Айткандай менин кабым ортолой электе күн батып, аңгыча болбой айлана да караңгылай баштады. Мындай ээн жерде жалгыз болуп көрбөгөн элем. Үн жок, жан жок чийлүү адырга түн канаты жайылып, мени бул жерде бир нерсе кармап калардай, капты ийиниме арта таштап айылды көздөй жүгүрдүм. Корконумдан бакырып ыйлагым келди, балким, ыйлап да жиберер элем, бирок Дүйшөндүн жанагы айтканы эсимден чыкпай, ал мени көрүп тургансып, уялганымдан чымырканып, үн чыгарбай келе жаттым.

Ала-шала тер болуп үйгө жетип келгенимде, очок боюнда от жагып отурган жеңем өйдө тура калды. Жеңем урушчаак, начар аял эле.

– Сен кайда жүрөсүң, ыя? – деди ал жулунуп. Мен жооп кайтаргыча болбой, колумдагы капты жулуп алды:

– Караңгы түнгө чейин сандалып жүрүп тергениң ушулбу? – Кыздар айтып койсо керек. – О, өлүкканаңды көрөйүн, шүмшүк, мектепте сенин эмнең бар экен! Мектептен айланат бекенсиң! – Жеңем менин кулагымды толгой кармап, желкеден нары койгулай баштады. – Ит жетим, көк жетим, томаяк! Бөрү баласы ит болбойт: элдин балдары үйгө ташыса, сен үйдөн ташыйсың! Экинчи ошол жакка басып көр: шыйрагыңды ташка чагып, талпагыңды сыйрып, туз куям. Мектепчилин мунун!

...Мен сөз да, үн да кайтарбадым. Очоктун боюнда бүрүшүп, дабыш чыгарбай ыйлап отурдум. Бул акмак катындын урган-сокконуна ыйлабас элем, андайга бышып бүткөнмүн, менин ыйлаганым-жеңем мени эч убакта мектепке жибербесин түшүндүм.

Ушинтип ыйлап жатып, талпакка бүк жыгылган бойдон уктап калган экем, түшүмдө: караңгы түн каптаган ээн адырда тезек терип жүргөн экенмин, бир убакытта чийдин арасынан жеңем болуп ыржайган кара катын чыга калды да, мени көздөй атырылды. Капты көтөрүп качып жөнөдүм. Жүрөгүм оозума тыгылып, дем бербей, бутум чөпкө оролуп, кадамым арбыбайт. Кара катын артыман жетип келип, мени жерге көтөрө чапты да, жулмалап тумчуктура баштады. Ал менин колумдан кап талашып жатты. «Бербейм, тезекти мектепке алып барам! Коё бер, мени коё бер!» – деп чаңырып жаттым.

Алтынайдын үмүтү

Ушундан эки күндөн кийин, эртең менен айыл арасында иттер үрүп, кишилердин үндөрү угулуп калды. Көрсө, Дүйшөн айылды үймө-үй кыдырып, балдарды окууга чогултуп жүргөн экен. Анда айыл көчө эмес, ар-ар жерден орношкон бозоргон котур там. Он чакты баланын тобу менен ээрчиге жүргөн Дүйшөн тигил үйгө бир кирип, берки үйгө бир кирип аралап жүрдү. Биздин үй эң четте болор эле. Алкылдаган жеңем экөөбүз эшикте соку жанчып, акем темир жолдун базарына эгин алып барып сатам деп, короодо ороо ачып жаткан. Зылдай оор сокбилекти энтигип өйдө көтөргөндө, улам көзүмдүн кыюусун салып, Дүйшөндөр жакты карап жаттым. Алар биздин үйгө жетпей кайрылып кетеби деген коркунучта болдум. Жеңем мени мектепке коё бербесине көзүм жетип эле турса да, алда эмнеден үмүттөнүп, эч болбосо, мугалим мында келип, менин бул жерде экенимди көрсө экен деп, чыдамсыздык менен күтүп, «келтирегөр, кудай келтирегөр!» – деп кудайдан тиледим.

Дүйшөн менин мында экенимди биле койгон эмес чыгар, айтор, катары менен кыдырып, бизге да келип жетти.

– О, жеңе, иш илгери! Мына, бул балдар болуп баарыбыз конокко келдик! – деп Дүйшөн жайдары күлүп салам берди.

– Келгиле, – дегендей жеңем анын келишин жактырбай күңк этти. Акем болсо ороо казган жеринен башын да өйдө көтөргөн жок.

– Кана эмесе, бүгүн окуу башталат. Кызыңар нече жашта? – деп, Дүйшөн эшикте жаткан моло ташка отуруп, балдарды тизмелеген кагазын даярдады. Жеңем жооп кайтарбай, ачуусу менен сокбилекти күрс эткизе, аны ыкшап-ыкшап алды. Эми эмне болот деп ичимден кыпылдап, жаным жок. Дүйшөн мени карап, баягыдай жүрөгүмдү жылыта, күлүп койду

– Алтынай, жашың канчада?

Мен коркуп унчуккан жокмун.

– Мунун жаш-пашын эмне кыласың? – деди алкына кайрылган жеңем. – Буга окшогон томаяк куу жетим эмес, нанды «нана» деп жүргөн аталуу-энелүү эркелер да окубай жүрөт. Тетиги ээрчиткен балдарды эле окутуп ал, мында ишиң болбосун.

Дүйшөн ордунан секирип тура келди. Өңү кумсарып, бүркүт канат каштары куушурула түштү:

– Бул эмне дегениңиз. Жетим деген кудайга жазыптырбы! Жетим кыздар окубасын деген закон бар бекен?

– Закон-пакунуң менен ишим жок.

– Байкап сүйлөңүз. Бул кыз сизге кереги жок болсо, кеңеш өкүматына керек! Жооп берип калып жүрбөңүз!

– Ой, сен каяктагы чоң элең? Багып жүргөн кызымды мен билемби, же жериңден ооп тентип келген сен билесиңби?

Бул иштин аягы эмне болуп бүтөөрүн кудай билсин, тек ушул учурда ородон белчесинен болуп акем чыга калды. Ал аялынын үй башкарып, сөз баштаганын жактырчу эмес. Өзү турганда аны кынына киргизип, сабай турган. Бул жолу да анын ошол чорт мүнөзү кармады окшойт:

– Эй, катын! – деди ал, ородон чыга кыйкырып. – Сен качантан бери элди башкарып, биларман болуп кеткенсиң. Көп сүйлөбөй

ишинди кыл. Айда, Таштанбектин баласы, чатагыңды кой, алып кет кызды мектебиңе, окутасыңбы, чокутасыңбы айда, чатагың керек эмес, алып кет...

– Муну мектепке талтаңдатып коюп, сокуну ким жанчып, жаргылчакты ким тартат экен! – деп жеңем дагы булкунду эле, акем анын оозун жып басты:

– Жап жаагыңды калжырабай! Дегеним деген, айттым бүттү!..

Мына ушинтип жатып мен биринчи жолу мектепке бардым.

Ушундан тартып Дүйшөн күнүгө эртең менен айылды үймө-үй кыдырып, бизди мектепке алып барып жүрдү.

Биринчи күнү ал бизди жерде төшөлгөн саманга олтургузуп, колубузга бирден дептер, бирден калем, ар бирибизге атайлап жасалган кичинекей тактайдан бери берди да:

– Муну тизеңерге коюп, кат жазасыңар, – деди.

Анан дубал бооруна жармаштырып койгон сүрөттү көрсөтүп, – мына бул киши – Ленин! – деди. – Биз ушул кишинин айткан, көрсөткөн жолу менен окуйбуз...

Лениндин ошондогу сүрөтү бүт өмүрүмдө эсимде калды. Кийин мен мындай сүрөттү эмне үчүндүр учурата алган жокмун. Иреңи азыңкы Ленин ал сүрөттө жарадар колун мойнуна асып, артын жапыра кийген кепканын астынан муңайым карап, «Эчтеке эмес, балдар, силер да чоңойуп жетилесиңер. О, силердин келечегиңер, кандай сонун келечек!» – дегендей терең ойго берилип турган эле... Дүйшөн бул сүрөттү көптөн бери алып жүргөн болуш керек, кагазы эскирип, чет-чети жыртылып калган болчу.

– Мен силерге балдар, арип жазууну, сөз, сан жазууну үйрөтөм, – деди, – Өзүм эмнени билсем ошону окутам...

Айткандай эле Дүйшөн билгенин аябай, ар бирибиздин үстүбүзгө үйрүлүп, калем кармоодон тарта үйрөтүп, биз укпаган саясый сөздөргө чейин түшүндүрүп, окутууга араткеттенип жатты. Азыр ойлосо, колунда кармаган алиппеси жок бул чала сабат, эки сөздү эптеп кошуп окуткан жаш жигиттин, албетте, анда окутуунун тартиби, жол-жобосу жөнүндө эч кандай кабары болгон эмес. Окутат десе ушул деп өз билгениндей, өзүнүн оюна туура келгениндей окута берген. Бирок, анын ак пейилинен кылган аракетин, менимче, талаага кеткен жок. Анткени, ошондо биз үчүн, айылынын четине чыгып көрбөгөн тоо койнундагы кыргыз балдары үчүн, бул мектеп деп аталган туш-туш жыртыгынан шамал ышкырып, эшигинин жылчыктарынан тээ алыстагы ак карлуу тоо чокулары көрүнгөн ышталган котур тамда кулак угуп, көз көрбөгөн укмуштуу жаңы дүйнө ачылды. Биз ошондо эле Олуя-Ата, Ташкенттерден да чоң Москва деген Ленин жашаган шаар бар экенин, баш-аягы Таластын өрөөнүндөй деңиздерде тоодой болгон кемелер сүзүп жүргөнүн, чыракка жаккан май жердин астынан чыга турганын билгенбиз. Эл байып, турмуш оңолгондо биздин мектеп столдор коюлган чоң ак там болоруна биз ошондо эле ишенгенбиз.

Анча-мынча арип тааныгандан кийин, «ат», «таканы» жазалбай жатып, кат жүзүндө биздин биринчи оозанган сөзүбүз – Ленин болгон. Биздин саясы алиппебиз: «бай», «кедей», «батрак», «кеңеш» деген сөздөрдөн түзүлгөн. Ушунун баарын бизге Дүйшөн колунан келишинче үйрөтүп, түшүндүрүп, окутуп жатты.

Дүйшөн атасы менен кошо темир жолдо иштеп жүрүп, Михаил Семенович деген карыя мугалимдин колунда эки кыш окуп жүргөнүн, аскерге баргандагысын, актар менен согушкандагысын кызыгып угар элек. Ал эми Ленин тууралуу Дүйшөн өз көзү менен көрүп келгендей сүйлөр эле. Эгерде анча-мынчасы ооздон-оозго өткөн элдик жомок болсо да, биз үчүн анын баары сүттөн ак чындык болчу. Биз эч бир күмөн санабай туруп кээде сурап калар элек: «Агай, Ленинге салам бергенде кол кармаштыңыз беле?» Анда биздин мугалим башын чайкап: «Жок, балдар, жүз көрүшүп жолуга албадым», – деп ошого өкүнүп, үшкүрө турган.

Ал ар бир айдын аягында «волуска» барам деп жөө кетип эки-үч күн жол жүрүп келчү. Ушул арада биз аны кадимкидей сагынып калар элек. Жанымдан артык бир тууганым келердей, жеңеме байкатпай, улам-улам төмөн жактан жол карап, мугалимдин куржун көтөргөн карааны кайсы жерден көрүнөр экен, жайдары мүнөз күлкүсүнө качан тоюп, жүрөгүмдү жылыта караган көздөрүн качан көрөр экем деп чыйпылдап күтөр элем.

Дүйшөн окуткан он чакты балдар-кыздардын ичинен чоңураагы эле мен болчумун. Балким, ошондуктан сабакты дурусураак билгени да мен элем. Бирок ал гана эмес, мугалимдин ар бир айткан сөзүн, көрсөткөн арип, жазууларын мен ыйык түрдө көңүлүмө алып, бүт ыкласым салып үйрөнө турганмын. Мен үчүн андан чоң, андан артык жумуш болгон эмес. Дүйшөндүн берген дептерин аяп, кай жерде жүрбөйүн, ороктун учу менен жерге чийип, дубал боорлоруна, кар үстүнө арип салып, сөз жазып окугам. Өз көңүлүмдө мен үчүн Дүйшөндөн жакшы, андан билимдүү киши болгон эмес.

Кош, биринчи мугалимим!

...Ушундан эки күндөн кийин Дүйшөн мени жолго узатып станцияга алып келди.

Айылга калууну мен өзүм туура таппадым. Эл дагы менин муну туура деди окшойт. Муунчак-түйүнчөгүн көтөрө жүгүрүп ыйлашкан Сайкал энем менен Картаңбай атам түгүл, күйдүргү сүйлөгөн Сатымкул кераяк да, айылдын четине узата чыгарышты:

– Барагой эми, балам, ак жолуң ачылсын! – деди ал. – Коркпо, бу Дүйшөн мугалимдин айтканы менен болсоң, асти кор болбойсуң, эмнесин айтасың, ага биздин да көзүбүз жетип калды...

Мени менен Дүйшөндүн мектебинде бирге окуган балдар көпкө чейин арабанын артынан чуркашып коштошушту.

Волуста, дагы бир он чакты жетим балдар менен кошо, мени Ташкентке балдар үйүнө жиберүүнү чечишти.

О, айланайын капчыгайлуу, бай теректүү станциям! Жүрөгүмдүн теңи түбөлүккө ошол жерде калды окшойт. Жакын арада поезд келип, биздин айрыларыбызды билгендей, тобу менен шыкаалашып турган карагай бойлуу теректер, күүгүм аралата соккон шамалга ыргалышып бирине бири сүйкөнүп, алда эмнелерди шыбырашып, үшкүрүк тартып күүлөнүп турушту.

Демейде ар нерсеге кайраты бек Дүйшөн, бул жолу канчалык чымырканса да, ичтен сызып кайгыргананын жашыра албады. Ал мени кайта-кайта тигиле карап, жакамдын топчуларына чейин эркелете сылап, кыя албай турду.

– Мен сени өмүрү жанымдан алыс чыгарбас элем, Алтынай, – деди. – Бирок менин билимим жетпейт. Кантейин, окуунун чыныгы жолунан сени калтыра албаймын. Мен болсо ушул жерде кармашып балдарды окута берем. Күчүм канча жетсе, ошончо окутам. Балким, кийин сен дагы мугалим болуп балдарды окутуп калсаң, биздин жаман мектепти эстеп күлөрсүң...

Бул арада талааны жаңыртып, оттору балбылдаган поезд көрүндү. Станциядагы элдер жүктөрүн көтөрүп, темир жолго шыкап келишти.

– Мына эми, азыр жөнөйсүң! – деди Дүйшөн, колумду кармап.

– Бактылуу бол. Канатыңды жазып талпынгын, Алтынай. Эчтемеден тайманба, чабыттап учкун, окуй бер...

Сүйлөөгө дарманым келбей, мен ыйлап эле тура бердим.

– Ыйлаба, Алтынай, – Дүйшөн менин жашымды аарчып, ошондо эсине кандай түшкөнүн билбеймин: – Баягы биз тиккен теректердичи, Алтынай, мен өзүм багып өстүрөм. Аман болсок, кайрылып бир келсең, кандай болгонун көрөсүн али! – деди.

Аңгыча жарк-журк этип шарактаган поезд да келип жетти.

– Кана эми, беш көкүл чачыңдан айланайыным, бери болчу, маңдайыңдан өбөйүн! – Дүйшөн мени бекем кучактап, чачымдан жыттап, маңдайымдан өптү. – Сапарың ачылсын, жоодураган көзүңдөн айланайыным...

Вагондун тепкичтерине чыгып, тигиндей барып кайрылсам, сындыра чабылган колун мойнуна асынган Дүйшөн, берки соо колун сунуп жүткүнө берди эле, поезд ордуна козголуп, жылып жөнөдү.

– Кош, Алтынай! Кош, чырагым! – деп кыйкырды ал.

– Кош, агай, кагылайын, айланайын агай! – дедим мен.

Вагонду жандап жүгүрүп келе жаткан Дүйшөн, бир убакытта арта кала берип, станциянын капчыгайы солк эте түшкөндөй:

– Алтынай! – деп баягыдай, бирок андай да эмес, оюнда турган алда эмнени айтпай калып, өкүнгөндөй кыйкырды. Жүрөктүн түпкүрүнөн атырылып чыккан бул кыйкырык ушул күнгө чейин кулагыма угулуп тургансыйт.

Капчыгайды аралап, тешкен тоодон чыгып, улам күч алып ылдамдаган поезд, казактардын даркан талаасы менен эпкинделе күпүлдөп,

мени жаңы турмушка, жаңы күрөш, жаңы эмгекке алып кетип бара жатты.

Кош, биринчи мугалимим! Кош, биринчи мектебим! Кош, балалык чагым, кош, жер кыртышынын астында көзү ачылбай калган тунук булак өңдүү, эч ким билбеген менин биринчи, менин наристе сүйүүм!

Кайран, теректер!

Дүйшөн айткан чоң шаарда, чоң мектептерде окуп, рабфакты (жумушчулар факультети) бүтүргөндөн кийин, мени Москвага – марксизм-ленинизм институтуна жиберешти. Мына ушул узак жылдарга созулган мезгилдин ичинде, нечен жолу окуунун кыйынчылыгынан мөгдүрөп жыгылардай болгонумда, Дүйшөндүн айткандары ар качан мага күч-кубат берип, мени кайраттандырып, шыктандырып алга сүрөдү. Анткени, элдин бир окуганын мен эки эсе, үч эсе, беш эсе көп окуп, он эсе көп кайталап, адамдын бала чакта окуй тургандарын мен кайра баштан үйрөнүүгө мажбур болдум.

Биринчи диссертациямды Москвадан коргодум. Мен үчүн бул чоң эмгек, чоң жеңиш болду. Бул мезгилдин ичинде айылга кайрылып барууга чолом келбеди. Аңгыча согуш чыгып кетти. Кеч күздө Москвадан эвакуацияланып Фрунзеге кетип бара жатканымда, Дүйшөн узаткан станциядан түшүп калып, биз тараптагы совхоздун арабасына отуруп, айылга бардым.

О, айланайын тууган жерим ай, кан төгүлгөн кыйын учурда кайрылууга туура келди. Айыл-кыштак көбөйүп, жолдор, көпүрөлөр салынып таанылгыстай өзгөрүлгөнүнө канчалык кубансам да, согуштун кесепетинен томсоруп келе жаттым.

Айылга жакындай бергенде, колхоздун жаңы салынган бакдарактуу көчөлөрүнө карап, биздин мектеп турчу дөбөгө көз жүгүрткөнүмдө, демим оозума тыгылып токтоду – шынарлаган эки терек, жанаша кыналышып, дөбөдө чайпалышып турушкан экен. Дайым ичимден «агай» – деп жүрчү кишини, биринчи жолу өз аты менен «Дүйшөн» – деп шыбырадым. «Рахмат сага, Дүйшөн, сенин бардык кылган жакшылыгыңа, мени унутпай жүргөнүңө рахмат! Жаным курман сага, мугалимим!».

Менин бетимден аккан жашты көрүп, арабакча бала чочуп кетти:

– Сизге эмне болду, эжеке?

– Анчейин, иним, тек өзүмчө. Сен бул колхоздун элин тааныйсыңбы?

– Таанычу элем.

– Дүйшөн деген башта мугалим болуп жүрчү кишини билесиңби?

– Дүйшөн? Ал киши аскерге кетти жакында. Ушул арабам менен бир топ элди кошо районго өзүм жеткирип келдим.

– Аял, балдары барбы?

– Ооба, бар. Үйү суунун тиги маңдайында.

Көчөнүн четине келгенде, мен арабадан түшүп калдым.

Кантээримди билбей ойлонуп туруп калдым. Мен баланча элем, мени тааныйсыңарбы, – деп мындай тополоңдуу күндө үймө-үй кыдырып таанышууну туура таппадым. Дүйшөн болсо аскерге кеткен экен. Анан калса жеңем менен акем турган жерге өмүрү басып келбеймин деп өзүмө ант бердим эле. Адамга көп нерсени кечирүүгө болот, бирок, мындай ишти, менимче, ким да болсо, кечире койбос. Ушулар менин мында келип кеткенимди билбесин да, укпасын деген ой менен, көчөнү аралап айылдын сыртына чыктым да, теректер турган дөбөгө бардым.

Кайран теректер! Арадан канча заман өткөнүн ушундан эле билүүгө болбойбу. Саламатсыңбы, асыл зат теректер! Силерди элдин келечегин тилеп тиккен, багып-өстүргөн кишинин айткандарынын баары келди. Мына эми ал эл-журтун душмандан коргош үчүн кан майданга аттанып жөнөп кетиптир... Мынча эмне үрөйүңөр учуп, муңдана шуулдайсыңар? Кыш келе жатат, саргарган жалбырактарыңарды шамал отоп, жылаңач калганыңарга кейип турасыңарбы? Ооба, бороончапкындуу кыш да болот, бирок жаз да келет... Кейибегиле, теректер, муңданбагыла... Биз силерди жакшылыкка багыштап тиккенбиз. Силер толукшуп бүрдөгөн жаздын биринде жеңиш да келер, тынчтык да келер...

Зор теректердин чайпалган чокуларынын күүсүн тыңшап мен көпкө дейре ушул жерде турдум. Булактан келген арыкты жакында гана кимдир бирөө чаап тазалап койгон экен, суу сызыла агып, нымдалган жалбырактарды бетине көлкүтө айдап бара жатыптыр. О, колуңдан айланайын, мугалимим!.. Жеңиш менен эсен-соо согуштан кайтып кел...

Дөбөнүн үстүнөн айылда турган жаңы мектепти көрдүм да, биздин мектепти карасам, орду да жок.

Ушуну менен мен жолго чыгып, дагы бир арабага түшүп, станцияга кеттим.

Согуш болду, согуштан кийин да жылдар өтүп жатты, бирок айылга, ар кандай иштерге байланыштуу экинчи кайрылып баралбай жүрдүм. Анын себеби көп, актанайын деген жерим да жок, анткен менен элден кол үзүп, каттабаганымды чоң күнөө деп эсептеймин. Заманым, тагдырым ошондой болдубу, турмушка кеч чыктым. Бирок, багым бар экен, жолдошум экөөбүз балалуу-чакалуу болуп, ынтымакта жакшы турабыз. Мен азыр философия илиминин докторумун, ар кандай коомчулук милдеттерим бар... Буларды айтып жатканым: көп кырдуу күндөлүк турмуштун кызыктуу убаракерчилигинде жылдар өтүп, күн өтүп, мен эч убакта унутпас ыйык нерсени эсимден чыгарбасам да, анын таасири солгун тартып, мезгилдин куму баскан эски булак өңдүү көзү бүтөлө берген. Аны менен кечээ жакында айылга барып ошондо гана сездим...

Алтынайдын каты

Жолдош окуучулар, аңгеменин аягында мен дагы бир ирет Алтынай Сулайманованын катына кайрылгым келет. Анда мындай деген жерлери бар: «Эмне үчүн баягында айылдан тез аранын ичинде кеткендигимдин себеби сизге эми белгилүү болгон чыгар. Мунун баарын ошондо эле отуруп элге айтып түшүндүрүп берсем да болмок эле, бирок өзүмдүн кетирген билбестигиме өтө капа болуп, өтө нааразыланып, бул бойдон Дүйшөн карыянын астына барып жүз көрүшүп, салам бералбастыгымды сезип, жана да бул иш жалаң гана бизге эле тийиштүү эмес, көпчүлүккө керек экенин түшүнүп, эртерээк жолго чыгып, эртерээк ойлорумдун баш-аягын жыйнап, өткөн-кеткенди тактап, тийиштүү сөзүмдү кат жүзүндө кабарлоону туура таптым. Анткени ошондо жаңы мектептин кадырлуу төрүндө мен эмес, сиз да эмес, башкалар да эмес – биринчи мугалимибиз Дүйшөн аксакал отуруш керек эле. Мектептин ачылышын ушул киши жарыялап, жана башка урмат-сыйын ушул киши көрүш керек эле. Тескерисинче, биз үлпөттүн үстүндө отурган кезибизде, даале болсо, ушул алтын киши куттуктоо телеграммаларды ала чаап келди. Түшүнсөк, уят эле иш болду. Дүйшөндүн кандай мугалим болгонун азыркы жаштар билбейт, мурункулар болсо, ажалы жетип өлгөнү бар, согушта курман болгондору бар. Ал эми мунун баарын кабарлап айта жүрүү түздөнтүз менин милдетим эле. Бирок, айылга каттабай жүрүп, мурункунун бардыгы унутулуп, эстен чыгып кетпесе да, алыска катылган буюмдай болуп, көмүскөдө кала берген.

Аман турсак, мен али Дүйшөн мугалимиме барып, кечирим сурап өтүнөм. Менимче, ал киши экөөбүз бири-бирибизди түшүнө турган жалпы тил табарбыз. Кеп азыр башкада болуп жатат. Биз кээде унутпас нерселерди унутуп, эскирбес жоо жарагын эскирди деп, аны пайдаланбай жүрөбүз.

Ушуну менен өзүбүздүн тарыхты жардыланып, жаштарды тарбиялоо ишинде көп кемчилик кетирип келе жатабыз. Болбосо, мага окшогон менин замандаштарым, Дүйшөн сыяктуу биздин жаңы доорду орнотууда өмүрүн кыйып, жаштыгын берип, жүрөгүн жүрөк кабы менен кошо элге сууруп берген эбегейсиз эмгек, эрдик көрсөткөн, «мен мындай элем!» – деп төшүн какпаган карапайым, асыл жүрөктүү бир канча адамдар жөнүндө биз мурунтан элге жеткирип айтып жүргөн болсок, анда алар унутулуп, көз жаздымда калып, анан калса, тамашага айланып кетпес эле го! Биз буларды сыйлабасак, өзүбүздү сыйлабаганыбыз, кылымдар аттап басып өткөн жолубузду сыйлабаганыбыз. Азыркы кезде кээ бир жаштар чалчакташып, Совет өкмөтүнүн алгачкы тарыхы жөнүндө кеп болсо, ой коюңузчу качаңкы немелерди, анын баары айтылып бүтпөдүбү эми деп, манчыркашат. Жок, качаңкы эмес, азыр атом менен космостун доору болсо да, революция жараткан Дүйшөндөр даале биздин катарыбызда. Азыркы жаштар үчүн

Дүйшөн сыяктуу адам мисал болуп, үлгү боло албайбы? Эгерде биз баарыбыз ошол Дүйшөндөй эле болсок, аң-сезимибиздеги коммунизм алда качаңкы болор иш.

Дүйшөн мугалим болуп жүрүп, билимим аз деп өкүнөр эле. Анысы ырас. Бирок кээ бир азыркы жогорку билимдүү, маданияттуу мугалимдер Дүйшөн сыяктуу өз кесибин сүйүп, жүрөк жалыны менен ошого берилсе болор эле. Анткени, мугалим деген талмудист (китептин айтканынан чыкпаган) эмес, ал кайсы доордо болбосун, дайым – революциялык тарбиячы, антпесе анын коомго берген пайдасы кем болот...

Кымбаттуу иним, сизге кат жазышымдын дагы бир максаты: айылга барып, жаңы ачылган мектептин атын «Дүйшөндүн мектеби»-деп атоону элге сунуш эткени жүрөм. Ооба, так ушул катардагы колхозчу, азыркы убакытта почточу болуп жүргөн кишинин атынан. Сиз дагы менин ушул сунушумду колдосоңуз деп суранам.

Москвада азыр саат түнкү эки болду. Мейманканасынын балконуна чыгып, бийиктен от жайнаган шаарга карап, эртерээк айылыма барып, ушул кишиге ийилип салам берип, сакалынан өпсөм деп тилейм...»

Бул сүрөттү мен азыр тартып бүтө элекмин. Анын кандай болуп чыгарын эмитен айтуу да кыйын. Күнүгө таң заардан туруп, мурда долбоорлогон айрым вариант, сүрөтчө этюддарды кайра баштан карап чыгам да, үн катпаган таңкы тынчтыкта аркы-терки басып ойлоном. Жок, мен али көңүлдөгүнү табалекмин, иштин баары алдыда. Бул сүрөт азырынча ойдогу тилек гана, жүрөктө толкуган, кан тамырында жүгүргөн элес, үмүт, кыял...

Ошондой болсо да, бүтө элек чыгармамды ортого салып, силер менен кеңешип турган кезим. Албетте, менин бул эмгегим биздин айылдын биринчи мугалими, биринчи коммунисти, азыркы убакытта почточу болуп жүргөн Дүйшөн аксакалга арналат. Канткенде бул ташкындаган чындыкты сүрөткө, боёкко сыйгарып, канткенде анын жалындуу элесин жоготпой, канткенде ошол кездин күрөшкө толгон кармашуусун, адамдын тагдырларын азыркы күндөргө чагылыштыра көз алдыга келтирип, аны көркөм чыгарма катары элге тартуу кыла алам? Мен бул сүрөттү тартпай коё албаймын, бирок эмне үчүн сүрөтчү болуп туулдум экен? Бирде, – колумдан эч нерсе келбестей апкаарып, заманам куурулат, бирде тоо омкоро тургандай бел байлап: «Кана! Эмнени тартсам? Кандай кылсам?» – дейм. Бала кезде эчтекесин билбей жүрүп, өзүнчө эле сыйкырлана берген айыл үстүндөгү Дүйшөн менен Алтынайдын теректерин тартсамбы? Дөбөдө чайпалышкан кош теректер азыр да көз алдымда. Анын бийик бутагына чыгып отурган жылаңайлак, жылаңбаш, туурук беттүү тентек бала тээ алда кайда мунарыктаган мейкиндиктин көркүнө суктанып, шамал аралаган терек күүсүн тыңшоодо. Буларды тиккен кишилер кийинки жаш муундар ушинтип терек үстүнөн аймакты кеңири көргөндөй, илимдин чокусуна чыгып, турмуштун тереңине көз чаптырсын деп тилебеди беле... Же болбосо, «Айылдын биринчи мугалими» – деп Дүйшөн балдарды

мектепке ээрчитип бара жатканда, бирин жонуна мингизип, экинчисин колуна көтөрүп, суу кечип бара жаткандагысын тартсамбы? Же Алтынайды поездге салып, алыс сапарга узатканын тартсамбы? Койчу, ушундай эле толгон ойлор, долбоорлор, түгөнбөс изденүүлөр. Булардын кайсынысына келип токтоймун, тарткан сүрөтүм кандай болот, мен али билбеймин. Менин көзүм жетип турган бир гана нерсе бар: мен талыкпай изденем...

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1-к а д а м:
«Билүү»

1. Дүйшөн окуучуларды мектепке кантип чогултту?
2. Алгачкы мектептин көрүнүшү кандай болгон?
3. Дүйшөндүн мектеп ачканын эл эмне үчүн колдогон жок?

2-к а д а м:
«Түшүнүү»

1. Алтынайдын мектепке баруусуна ким тоскоолдук кылды?
2. Дүйшөн балдарга биринчи сабакты кантип өттү?

3-к а д а м:
«Талдоо»

1. Алтынайдын бактысы чын эле окуудан ачылдыбы?
2. Азыркы учурда Алтынай сыяктуу балдарга камкордук көрүлөбү?

4-к а д а м:
«Жыйынтыктоо»

Дүйшөндүн ишин өз учурундагы эрдик деп атаса болобу?

5-к а д а м:
«Колдонуу»

1. Силердин эже-агайларыңарга болгон урматыңар кандай?
2. «Менин мектебим», «Менин мугалими» деген темада эссе жазгыла.

6-к а д а м:
«Баа берүү»

Эмне себептен Дүйшөн Алтынайга «Сен чоң окумуштуу адам болосуң» деди?

«Биринчи мугалим» көркөм фильмин көрүп, чыгарма менен салыштырып айтып бергиле.

Тааным дарек

«БИРИНЧИ МУГАЛИМ» ПОВЕСТИ ЖӨНҮНДӨ

Повесть алгач «Элдик мугалим жөнүндө баллада» («Ала-Тоо», 1961), «Биринчи мугалим жөнүндө баллада» («Мугалимдер газетасы», 1961) деген ат менен жарык көргөн. 1962-жылы «Новый мир» (№7) журналына «Первый учитель» деген ат менен автор менен А.Дмитриеванын биргелешкен котормосунда жарык көргөн.

«Биринчи мугалим» – тарыхый турмуш чындыгы бар чыгарма. Шекер айылында Дүйшөн деген адам биринчи мектеп ачып, балдарга алиппе тааныткан. Шекерде эски мектептин орду, Дүйшөн тиккен теректер сакталып калган. Кийин ал жерге биринчи мугалим Дүйшөндүн урматына эстелик тургузулган.

Автор бул чыгармасы жөнүндө өзү мындай деген: «...Ооба, «Биринчи мугалимде» мен адабияттагы оң каармандар тууралуу биздин түшүнүгүбүздү бекемдегим келет, революциянын ишине чексиз берилген коммунисттин образын атайлап идеализациялаганмын. Мен бул образга биздин, азыркы учурдун, көз карашы менен кароого аракеттенгем, азыркы жаштарга алардын өлбөс-өчпөс аталары жөнүндө айткым келген».

Бул повесть алгачкы аталышындагыдай, элдик мугалим жөнүндөгү баллада адамдардын жаркын келечеги үчүн бар күчүн, мүмкүнчүлүгүн аябай сарптаган асылзат адамгерчилик жөнүндөгү көркөм баян.

Повесть боюнча 1965-жылы «Мосфильм» киностудиясында аты уйкаш фильм тартылган (реж. А.Михалков-Кончаловский). Фильмди түзүүчүлөр Дүйшөндүн аракети, күрөшү аркылуу революциячыл көз караштагы жаңы замандын өкүлү менен эски көз караштагы адамдардын ортосундагы кагылышууну көрсөтүшөт. Кыргыз эл жазуучусу Т.Сыдыкбеков, окумуштуу философ А.Салиевдер «Биринчи мугалим» повестин экрандаштырууда режиссер тарабынан олуттуу кемчиликтер кетирилгендиги, кыргыз элинин улуттук психологиясы, салт-санаасын бурмалап, ашкере түркөй кылып чагылдырган деп белгилешкен. Ошентсе да, Алтынайдын образын көрүүчүлөргө толук жеткиргендиги үчүн Н.Аринбасаровага Венецияда өткөн XXVII Эл аралык кинофестивалда (1966) эң мыкты ойногон аялдардын ролуна таандык «Озелла» күмүш медалы ыйгарылган.

Ошондой эле повесть сахналаштырылып мурдагы союздук республикалардын көптөгөн театрларында коюлган.

Адабият теориясынан

Сюжет жана композиция

Сюжет (фр. – предмет) – адабий чыгармадагы мүнөздөрдүн өсүшүн жана өз маанилерин ачып берүүчү конкреттүү окуялардын системасы. М.Горькийдин сөзү менен айтканда сюжет: «Байланыштар, карама-каршылыктар, симпатия, антипатиялар жана жалпысынан эле адамдардын өз ара мамилелерин – бул же тигил типтин, мүнөздүн түзүлүп, өнүгүш тарыхы...». Сюжет түзүү менен автор чыгарманын бүткүл материалдарын бириктирип, бүтүн картина түзөт. Жазуучу өзү билген окуяларды же ичинен токуп чыккан деталдарды сюжетте өз максатына ылайык пайдаланат.

Композиция (лат. – түзүү, бириктирүү) – көркөм чыгарманын курулушу, бардык бөлүктөрүнүн, образдарынын өз ара байланышы, бир бүтүндүккө биригиши. Композиция чыгарманын айрым бөлүктөрүнүн анчейин гана өз ара биригиши эмес, анда биринчи кезекте көркөм чыгарманын идеялык-көркөмдүк бирдиги берилет. Ушул жагынан композиция сюжетке өтө жакындап кетет. Композиция көркөм чыгарманын маанилүү компоненти катары адабий чыгарманын көркөм

формасынын бөлүктөрүн максатка ылайык жайгаштырып, аларды бир бүтүндүккө бириктирет. Композициянын бөлүктөрүнө автордук баяндоо, диалог, монолог, лирикалык чегинүү, портрет, пейзаж, каармандардын каттары, түштөрү ж.б. кирет. Композиция көркөм чыгарманын бардык жанрларына, бардык тегине тиешелүү жана жанр менен текке карата өзгөчөлүккө ээ болот. Лирикада композиция түзүүдө ритмика, уйкаш, интонация негизги ролду ойнойт. Ал эми драмалык чыгармалардын композициясы өзгөчө курулат, б.а. анда композиция каармандардын кагылыштары, күрөшү, аракеттери диалог, монологдору аркылуу түзүлөт. Демек, композицияда көркөм чыгарманын бөлүктөрү өз ара биригип келип, табигый байланышты түзүп, эстетикалык таасири күчтүү идеялык мазмундун берилишине негизги көңүлдү бурат.

МАЙРАМКАН АБЫЛКАСИМОВА

Кыргыз Республикасынын эл акыны Майрамкан Абылкасымова 1936-жылы 7-ноябрда Кемин районуна караштуу Жаңы-Алыш айылында туулган. Ал алгач өз айылындагы 7 жылдык мектепти бүтүп, Фрунзедеги кыздар педагогикалык окуу жайын 1953-жылы аяктаган. В.В.Маяковский атындагы кыз-келиндер педагогикалык институтунун филология бөлүмүн 1958-жылы бүткөн.

Анын алгачкы ырлары «Жеңишбек» деген ат менен 1952-жылы жарык көрүп, ошондон тартып ырлары басма сөз беттеринен орун ала баштаган.

Акындын биринчи ырлар жыйнагы 1961-жылы «Кичинекей досторго» деген ат менен басмадан жарык көрүп, ага удаалаш эле «Чолпон», «Быйыл жаздын гүлдөрү көп», «Ишеним дайым жүрөктө», «Аскар», «Ата журт», «Сен билесиң мекеним», «Менин бүтпөс ырларым», «Гүлдөр суу сурайт», «Ата журт дайым көңүлдө», «Үшүк» аттуу ырлар жана поэмалар жыйнактары басмадан басылып окурмандардын кызыгуусун арттырды.

М.Абылкасымова «Эстелик сүйлөйт», «Сен билесиң, мекеним» аттуу поэмалары жана «Ишеним дайым жүрөктө» деген ыр китеби үчүн Ленин комсомолунун сыйлыгына татыктуу болгон. Ал эми «Гүлдөр суу сурайт» ырлар жыйнагы үчүн акынга Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлык ыйгарылган.

М.Абылкасымова улуттук адабиятка кошкон зор салымы үчүн «Ардак Белгиси», «Манас» ордендери, медалдар, грамоталар менен сыйланган. Бүткүл дүйнөлүк интеллектуалдык менчик уюмунун Алтын медалына татыктуу болгон.

ЭСТЕЛИК СҮЙЛӨЙТ

(Поэмадан үзүндү)

Гүл сеңселет таажыларын бийлетип,
Нектарына кимдир бирөө кусабы?
Куштар неге бул тарапка
Дешип турат «учалы?».

Бактар кыздай бой тирешет,
Сууга тигип көлөкө.
Чолпуларын шылдыратат,
Жел жорголоп жөнөсө.

Арасында ушул бактын
Таштан бүткөн таш дене,
Таштан бүткөн эстелик
Турат дайым кандуу күндүн
Солдатындай томсоруп.

Сеңселгиле, бактар, э-эй,
Жалгызсырабасын таш дене.
Камыкпасын таш дене,
Бери учкула, куштар, эй.
Ээн калбасын таш дене.
Бул эстелик адам болчу
бир кезде.
Бул эстелик
кыргыздарда жүргөн болчу
бир кезде.
Кыргында ал,
Ата Мекендик согушта ал,
Кессе да башын,
душман алдында
Бйлабаган эч качан.
Ач калганда жан кечпеген
эч качан.

Мекенин ал сагынган
Карегине жаш кыпчып.
Жеңиш күндү эңсеген,
Музыкадай таңшыган.

Ажал менен катар анда турса да,
Үмүттөрү чарчаган колго күч берип,
Кабагына зор айбатты чөгөрүп,
Родинаны жанынан бек сактаган.
Оо, эстелик,
Карап турсам, таш этегиң
Учуп тургандай көрүнөт.
Бизден мурда желге жолугуп,
Шинелиңдин
Ок-дарынын жыты төгүлөт.
Ордендериң көрүнбөйт төшүңдөн.
Сен таш денеңди эс алдырып
көнбөгөнсүң.
Чарчасаң да уйкуң келбеген
О, эстелик!
Дагы келдим алдыңа,
Эриктиңби?
Сүйлөшөсүңбү?
Дале жашсың,
жигитсиң,
Бырыш сага жолобогон өңдөнөт.
Майдандагы көрүнүшүң сакталган,
А мен,
чыны,
эркек кийсе
солдат кездеги шинелин,
Даана көрөм
чың денесин эркектин.
Атайы келдим,
бүгүн көпкө отургам,
Бүгүн нени айтасың?
Дайым келсем, дайым көрөм,
Бирге жашайт,
сенде укмуш сүрөт бар.
– **Согушту** көрдүң беле,
Көрдүң беле согушту?
Кадам жерлер осколканын
Миң түрүнө тытылды,
Солдат анда
Ажал менен тиктешти.
Мындай кезде көтөрөсүң башыңды,
Ошол учур талап кылып тургандай.
Жер алдына бүтпөс сапар чегерде,
Адамдыктын оор элесин эскерип,
Акыркы ирет толосүң бир
Чоң дайраны бургандай.

Минуттарың тамчы терге айланып,
Көзүң анда

башкача карап дүйнөнү.
Бүгүнкүнү эртең оңдоор убак жок,
Режим жок баягыдай үйдөгү.
Өлүмдөн бүткөн токко карай басасың.
Жашаган күндөр

экранда
Кадр болуп айланып,
Эске аласың адырдагы гүлдөрдү.
Эске аласың мектептеги күндөрдү.
Мекен үчүн жүрөк ишке киришип,
Өзүңдү өзүң шыктанасың жайгарып...
Укмуштуудай ритмика таманда,
Алтын буттун акыркы күчүнө таянып.
Керек,

керек
так ушунда
Сенин антип басышың.
Сансыз жылдар –
бир кадамдай аралык.
– Мага айттыңбы, эстелик?
Угулдубу ошондой?..

Эсимде менин,
мен ал кезде баламын,
Сагызгандан кабар сурап ырдаган.
Куштар качып, алыс жакка кеткенсип,
Асманда булут гана кылаалаган.

Үч жаштагы бала да
Сезген ошол турмушту:
Ээрчиген эмес жумушка чыккан апасын,
Жоктогон эмес алыста жүргөн атасын.
Жылаңайлак өзү арыкты бойлоп ойногон,
Күзөтүп көнгөн жалкы өскөн улагын.
Мектепте биз

сочинение жаздык
илмейген кол менен,
Эрдигин баатыр аталардын сүрөттөп.
Диктант жаздык адашкан бала жөнүндө
Балалык аянычтар жүрөк тээп.

Биз гүлдү сүйгөнбүз,
укмуштай сүйгөнбүз!
Бирок согуш эркеликти тушаган

Гүл ордуна картошканы өстүрдүк,
Турмуш мында да бир жолу сынаган...
Эстелик,

сага болжогондой убакыт
Энең келет этек-жеңи бүгүлбөй.

Адамсыз асман не кайгымды билесиң?
Сен укпайсың өлгөндөрдүн ырларын.
Музыкасы кандан оргуп чыккансыйт.
Адашпас үмүт дайыма жолду каратып,
Жетелейсиң деген ойго берилип,
Жүз санаанын кээ биринен жеңилип,
Жер ааламга

шыбырап келет:

«Уулум бар, уулум бар,
Күрмөсү да, калпагы да илинүү.

Уулу жок деп айтпагыла,
Уулум болгон! Уулум болгон!..»

...Э-эй, уккун дүйнө!

Ушул эне жолугат күндө уулуна,
Ак жоолугу ак көңүлүн белгилеп.
Эне чиркин келет күндө уулуна,
Ак көйнөгү ак жүрөгүн белгилеп.
Эне чиркин коргоп жүрөт таш уулун,
Таш болсо да, таш болсо да медреслеп.
Эне чиркин кеңешип жүрөт уулуна:
«Бүгүн сага бир иш менен келдим», – деп...
О, энеке, бала үчүн ак урган,
О, энеке, бала үчүн жан кыйган,
Кезигүүгө таш уулуна жаралган,
Эки көзү таш уулуна кадалган!..

Ичтен экөө улутунуп сүйлөшөт,
Ичтен экөө
түтөп-түтөп үндөшөт,
Ичтен гана алар муңдуу унчугат,
Ичтен кайгы жүлүндү өрттөп жулкунат.
Ичтен гана
уулу экөө сырдашат,

Ичтен гана
уулу экөө муңдашат.
Кайгы, сүйүү, ишенич
Тирилтет тура адамды!
Бирге кагып экөөнүн кан тамыры,
Бирге алды көзүнө ачуу жашты,
Таш денеге жан кирди!
Кантип кетти
эстелик?
Кантип кетти?
Таш адамга жан кирди,
Карасаң, карасаң, журт,
эстеликти!
– Биз,
көптөн бери көркөм бакты көрбөдүк,
Биз,
көптөн бери булбул үнүн укпадык.
Келечектин жылдызы үчүн жан берип,
Эне ордуна кара жерди жыттадык.
Келбесимди билгенсиңби,
сезгич апа?
Узатканда кол бердиң кабак түйүп,
Маңдайымдан өптүң, өптүң
кана өптүң.
Башка күндө антип такыр өппөгөнсүң.
Карегиңен кайгы, жаш акты ийип,
Апасың да, теңей албайм,
эч нерсеге.
Уулду төрөп
өстүрмөк – сенин күчүң.
Эл башына иш түшсө уулу аттанат,
Антпегенде актабайт эне сүтүн...

СӨЗ КУРЖУН

эстелик – таштан тургузулган айкел
согуш – араздашкан тараптардын жаңжалы
карек – көздүн карасы
шинель – аскердик сырт кийим

СУРОЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1-к а д а м:
«Билүү»

1. Бак арасындагы эстеликтер кимдерге арналып тургузулган?
2. Акын эмне үчүн «Бул эстелик адам болчу бир кезде» деп жатат.

2-к а д а м:
«Түшүнүү»

1. Ырдын негизги идеясы эмне?
2. «Эне чиркин коргоп жүрөт таш уулун» – деген ыр саптарын кандай чечмелеп бересиңер?

3-к а д а м:
«Талдоо»

1. Ыр курулушунан кандай өзгөчөлүктү байкадыңар?
2. Эмне эстелик да сүйлөйбү?

4-к а д а м:
«Жыйынтыктоо»

1. Эстелик-жоокер энесине эмнелерди каалайт?
2. Өзүңөр көрүп жүргөн эстеликтер тууралуу айтып бергиле.

5-к а д а м:
«Колдонуу»

1. Өзүңөр жашаган аймактагы эстеликтер жөнүндө дил баян жазып келгиле.
2. Поэманы үн кубултуп окуп, үзүндү жаттагыла.

6-к а д а м:
«Баа берүү»

1. Эстеликти эмне үчүн тургузушат?
2. Кыргызстандагы белгилүү эстеликтердин тарыхы жөнүндө баяндап бергиле.

«ЭСТЕЛИК СҮЙЛӨЙТ» ПОЭМАСЫ ЖӨНҮНДӨ

Согуш жана тынчтык темасын ачууда М.Абылкасымованын «Эстелик сүйлөйт» поэмасы өзгөчө орунда турат. Анын «Эч ким, эч качан унутулбайт» деген элдик учкул сөздү негиз кылып алып, согушта курман болгондордун баарын аларга коюлган эстеликке символдоштурат. Жоокерлердин Ата Мекен алдындагы баа жеткис эмгектерин, жүрөктөрдөгү түбөлүккө сакталууга тийиш болгон ысымдарын даңазалоого бардык поэтикалык мүмкүнчүлүктөрүн жумшайт. Акын көркөм сөздүн күчү менен таш эстеликти жандандырып, аны менен бетме-бет сүйлөшөт. Солдаттын образы Ата Мекен, эл алдындагы кол жеткис бийиктикте турарын, жүрөктөрдүн тереңинде сакталарын айтат.

Поэманын жаштарга бере турган таалим-тарбиясы жогору. Жаш муундарды өз Мекенин сүйүүгө, коргоого тарбиялайт. Ошондой эле азыр да ар бир айылда жоокерлерге коюлган эстеликтер бар. Ал эсте-

ликтерге акын белгилегендей, «тирүүдөй» мамиле кылуу, камкордук көрүү, анын айланасын гүлзарга айландыруу – ар биринердин милдетиңер. Анткени алар өздөрүнүн кырчын өмүрүн силердин келечегинер үчүн арнашкан.

Адабият теориясынан

Поэма жөнүндө түшүнүк

Поэма (гр. – жаратам, чыгарма жазам) – поэзиялык формадагы лирикалык же баяндоо ыкмасында жазылган көлөмдүү чыгарма. Ал ыр менен жазылган романдан көлөмүнүн чакандыгы менен айырмаланат. Алгачкы поэмалар байыркы грек адабиятында пайда болуп, белгилүү акындардын дээрлик бардыгы адабияттын бул түрүндө өз күчтөрүн сынап көрүшкөн. Кыргыз элинде да ондогон элдик поэмалар оозеки түрдө ооздон-оозго өтүп, узак убактар бою жашап келген. Аларда турмуш-тиричилиги, социалдык абалы бир кыйла кеңири берилген. Элдик төкмө акындардын чыгармачылыгында да поэма негизги орунда турат. Жазма адабияттын пайда болушу менен поэманын активдүүлүгү артып, турмуштун ар түрдүү жактарын терең ачып берүүдө акындар үчүн зор кызмат кылды. А.Токомбаевдин «Өз көзүм менен», Т.Үмөталиевдин «Айсулуу», «Кубат», Ж.Бөкөнбаевдин «Кыздын канаты», «Ажал менен Ар намыс», А.Осмоновдун «Жеңишбек», «Толубай сынчы», Ж.Турусбековдун «Энем», «Каракчынын трагедиясы», А.Токтомушевдин «Какшаалдан кат», С.Эралиевдин «Ак Мөөр», «Жылдыздарга саякат», «Кесир инсан» жана башка поэмаларын атап көрсөтүүгө болот. Поэма өз мазмунуна карай лирикалык, эпикалык, лирика-эпикалык формаларда жазылып жүрөт.

БЕКСУЛТАН ЖАКИЕВ

Жакиев Бексултан – 1936-жылы Ысык-Көл облусунун Тоң районундагы Бөкөнбаев айылында туулган. КМУнун филология факультетин бүтүргөн.

Б.Жакиев коомчулукка «Атанын тагдыры» аттуу алгачкы драмасы менен таанылган. Анда драматург кайраттуу карыянын согуш кесепетинен башына түшкөн оор кайгысы аркылуу бүткүл элдин муңун чагылдырган. Бул чыгарма Кыргыз драма театрында 500дөн ашуун жолу коюлган.

Драматургдун адам турмушунун ар кыл жагдайларына арналган курч көйгөйлүү «Миң кыял», «Алтын аяк», «Өкүм», «Эртең – жаңы жыл», «Жолугушуу» «Күтүргөн жаз да келер», «Саадак какты», «Жүрөлүчү жүрөк оорутпай», «Жаза» жана башка драмалары бар. Ал бир катар новелла, аңгеме, очерк, киносценарийлердин («Азамат Алтай» повесть-эссенин) автору. Драмалык чыгармалары камтылган «Бороондуу жолдо» жана башка китептери чыккан. «Атанын тагдыры» драмасы боюнча опера (В.Гусев), «Саадак какты» драмасы боюнча балет (Э.Жумабаев) коюлган.

Б.Жакиевдин айрым чыгармалары орус, якут, казак жана башка тилдерге которулган жана чет өлкөлөрдүн театрларында коюлууда. Мындан тышкары ал Б.Брехттин, С.Михалковдун, М.Ауэзовдун драмаларын кыргыз тилине которгон.

Ал Кыргыз ССРинин искусствосуна эмгек сиңирген ишмер, Кыргыз эл жазуучусу, Кыргыз ССРинин Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыгынын, Казакстандын Төлөгөн Айбергенов жана Жамбыл Жабаев атындагы эл аралык сыйлыктарынын лауреаты болгон. Ошондой эле III даражадагы Манас ордендери, Даңк, Казакстан Республикасынын Астана медалдары менен сыйланган.

АТАНЫН ТАГДЫРЫ

(Төрт көшөгөлүц драмадан үзүндү)

Катышуучулар:

Акылбек – 65–72 жаштарда

Уулжан – кемпири

Зуура – алардын келини, 25–32 жаштарда

Жеңишбек – абышка-кемпирдин небереси, Зууранын уулу, 6–13 жашта

Майраш – абышка кемпирдин кызы, 18–25 жаштарда

Бурул – Зууранын жеңеси, 35–42 жаштарда

Шаршеке – мугалим

Оңолкан – Зууранын экинчи кайненеси

Бошкочко – анын уулу, Зууранын кийинки күйөөсү

Сапай – пионер, узун бойлуу, куркуйган арык бала

Борбук – пионер, кыска бойлуу бала

Бала

(Биринчи көшөгөдөгү окуя согуш бүткөндөн кийинки жылы Акылбектин үйүндө өтөт. Акылбектин жалгыз баласы Болотбек согушта көз жумган. Бирок андан калган туяк бар. Болотбегинен ажыраган келинчеги Зуура кан жутуп араң жүргөндө төркүнүнөн жеңеси келип: «Кызыбыз Болотбектей теңин тапканга жетине албай сүйүнгөнбүз. Бирок кудайдын буйругу экен, урушка кеткен тейинче ал кайра айланып тууруна конбой калды. Жаман аттысын уктук», – деп ыраазылык сурап алып кетет. Зуура Жеңишбекти кошо алып кеткиси келет, бирок ал чоң атасыныкында калат. Зуура бат эле куса болуп, Жеңишбегин сагына баштайт. Акылбек болсо уулу Болотбектин согушта курман болгонуна дале ишенбейт, күн сайын аны күтүп, пристанга бара берет.)

ЭКИНЧИ КӨШӨГӨ

Арадан алты-жети жыл чамасында мезгил өтөт.

Акылбектин короосу. Бак-дарак. Алма-өрүк. Нары-нары көл. Андан нары күңгөй тоолору бүлбүлдөп көрүнөт.

Жеңишбек энтөңдөп, чуркап кирет. Анын койнунда солонгон алма, колунда шапке. Жашынат.

Бир аздан кийин Сапай менен Борбук аны кубалай киришет. Жеңишбекти издешет.

Борбук. Сапай!.. Сапай! Быякта экен, кармадым. Бери кел... *(Жеңишбекке көп жакындабай.)* Келе шапкемди!

Сапай. Ай, барбаганың аз келгенсип, шапкесин эмне ала качасың, ыя? Бер азыр!

Борбук. Келе дейм шапкемди!

Жеңишбек. Ме!.. *(Шапке менен Борбукту уруп жиберет.)* Кеткиле!.. Кеткиле дейм короомдон!.. Болбосо, бирди көрүп каласыңар!

Б о р б у к. Эр болсоң тийип көрчү!

Ж е ñ и ш б е к. Коркот дейсиңби? Коркот дейсиңби?! Мына!.. (Борбуктун бетине суу чачып жиберет. Экөө кармаша кетет. Күрөшүп жатканда Жеңишбектин койнундагы алмалар чачылат.)

С а п а й. Борбук... Борбук...

Борбук жыгылып калат.

Б о р б у к. (Жардамга чакырып.) Сапай!.. Сапай!..

Сапай ажыратмак болот.

Ж е ñ и ш б е к. (Сапайга.) Жакындаба!.. Өпкөңдү үзө тебем! Тур дейм ары!

Сапай акыры Жеңишбекти Борбуктун үстүнөн оодара тартып, экөө басып алат.

Б о р б у к. И, кантесиң?! Үйүм жакын деп мактангың гана бар, э!..

С а п а й. Айт азыр ачыгыңды, барасыңбы?!

Ж е ñ и ш б е к. Ушунчаңарда кое бергиле!

Б о р б у к. Барасыңбы, жокпу?!

Ж е ñ и ш б е к. Турсам өлөсүңөр!

Акылбек кирет.

А к ы л б е к. Ой-ой... Бул эмне кылганыңар?!

С а п а й. Чоң ата, Жеңишбекти чакырып келсек эле... Өзү бизди...

Ж е ñ и ш б е к. А-а, өзү деп коет! Мен азыр силерге!.. (Тигилерге жулунат. Аны Акылбек кармай калат.)

А к ы л б е к. Ай, Жекинтай, кантет. Кантет... Кой эми, бир ачуунду мага берчи. (Балдарга.) Эмнеге чакырып келдиңер эле?

Б о р б у к. Жумушка.

А к ы л б е к. Кайсы жумушка?

С а п а й. Колхоздун...

Б о р б у к. Же биз менен мектептин алма-өрүгүн багыш десек да болбойт...

А к ы л б е к. Анда мен өзүм сүйлөшүп көрөйүнчү, балдар. Силер бара бергиле.

(Сапай менен Борбук чыгып келишет. Жеңишбек алардын соңунан жулунат.)

А к ы л б е к. Кантет, кантет...

Ж е ñ и ш б е к. Бир муштап калайынчы, ата... Кое берчи.

А к ы л б е к. Кой, балам антчү эмес. Үйгө келген киши менен урушкан уят болот!..

Ж е ñ и ш б е к. Анан эмне өздөрү тийишет!

А к ы л б е к. Жумушка барбаганың эмнең? Жумуш кылып кыймылдасаң өзүңө жакшы эмеспи, каның суюлуп, сергек өсөсүң, булчуңуң катып, денең чыңалат. Эртең баргын да, азыркы балдар менен элдешип алып, иш иштеш. Болобу?

Ж е ñ и ш б е к. Ооба сага! Барбай эле койдум!

А к ы л б е к. Жолдошторунан бөлүнгөн жакшы эмес, тегеренейин.

Ж е ñ и ш б е к. Эмне?.. Сен ошолорго болушасыңбы? Мен эмне... тим эле кой...

А к ы л б е к. (*Чачылган алмаларды терип.*) Буларды кайдан алгансың? Бирөөнүн алма-өрүгүн үзбөй жүр дебедим беле?

Ж е џ и ш б е к. Мен бекем?! Жанагылардан түшүп калган болчу.

А к ы л б е к. Ап, балам, ай-ээ... Жүр, тиги сарайдагы отунду араа-лашып кой.

Ж е џ и ш б е к. Ошонун баарынбы?!

А к ы л б е к. Эми эле бүтөбүз.

Ж е џ и ш б е к. Ооба сага! Кечке дейре да бүтпөйбүз го аны.

А к ы л б е к. Бүтөбүз. Арааны албарстай кылып курчутуп койгом.

Ж е џ и ш б е к. Ата!.. Эртең таарыйлычы, ата. И-ии... жанагылар тээп ийишкен окшойт, мобу жерим ооруп турат... Ошентсең, атаке. Эртең таарыйлычы деп койсоң. Атаке, ошентсең... Ошентип койсоң эми...

А к ы л б е к. О, атакөйү десе. Болуптур эми. Ойногуң келип турса керек? Барагой. Бар...

Ж е џ и ш б е к. Ура-а!..

(*Жеңишбек көчөнү көздөй чуркайт. Бирок Шаршекени көрө коюп тамды имериле качат. Шаршеке кирет.*)

Ш а р ш е к е. Салом алейкум, аксакал.

А к ы л б е к. Алекима салам. И, жол болсун, молдоке?

Ш а р ш е к е. (*Тамашалап.*) Сизди айыпка жыгайын деп келдим, аксакал.

А к ы л б е к. Айыпка? Мойнума кое алсаң жыгылайын, эгер кое албасаңчы?..

Ш а р ш е к е. Азыр, каникул учурунда, окуучулардын бардыгы колхозго жардамдашып, Корумдуда чөп чөмөлөп жатышат...

А к ы л б е к. Жеңишбек эмне барбайт дегени турсаң го?

Ш а р ш е к е. Ооба.

А к ы л б е к. Аны өзүм эле жибергеним жок.

Ш а р ш е к е. (*Билмексен болуп.*) Коюңузчу, аксакал?

А к ы л б е к. Ырас. Жаш неме кабыргасын кайыштырып күнчүлүк алыстан иштесе... Жайдын узун саратан ысыгында ач болот, ток болот... ичегисине кан уюп калса... Кыйналабы дедим, балам.

Ш а р ш е к е. А-а, Жеңишбегимдин оюнан чыга албадым деңизчи. Небереңиз сиздин болушарыңызды билип алып, кылбаганды кылып жүрөт. Элдин алма-өрүгүн үзүп, бак-шагын сындырат экен. Муну өзүңүз деле билерсиз. Же мейли дейсизби?

А к ы л б е к. Жо-жок. Бул алмалар өзүбүздүн эле алмадан түшүп калганынан терип койдум эле.

Ш а р ш е к е. Жеңишбекти ушинтип ыксыз жерден коргой берип, аны сабагынан да начарлатып ийдиңиз. Мына, быйыл классынан көчөр-көчпөсү да арсар, бир сабагынан күзгү сыноого калды...

А к ы л б е к. Эмне дейт?!

Ш а р ш е к е. Жеке сабагы эмес, карамүртөз, өзүмчүл да болуп баратат. Минте берсеңиз...билбейм, эмне дешти?!

(*Оор пауза.*)

А к ы л б е к. Чыны, балам... айткандарыңдын жөндүү кеп экенин... чыны, билип деле турам... Элдин балдарындай боло албаганына өкүнөм. Бирок... Жеңишбегимдин ою менен болбоско чарам да жок... Менин таянган тоом, ырыс кешигим ошо бала. Же анда ата-эне болбосо, өзүң билесиң, чоң энесин да ээсине тапшырганбыз... Кыйналбай-кысталбай өссө, дээринде болсо, кийин оңолуп алар дейт экенсиң. Ал бир ишти иштеп атса, бери жакта туруп, менин кабыргам кайышат: «ай, ушу оорчулук кылып атып жүрбөсүн» деп аяйм. Жеңишбегим үйдө жок болсо, «алда кандай кырсыкка учурап, тентек эме машина-пашиненин алдына кирип кетпегей эле... бирөө чоңсунуп ыйлатып койбодубу» деп, санам чыдабайт. Анын үстүнө, аны кыл, муну кыл, айт-уйт дээрден чочулап турам...

Ш а р ш е к е. Эмне үчүн? Бөлөк бирөөнүн баласы болбогон соң катуурак эле кармап, кезеги келсе какыс-кукус кылып койсоңуз да ашыктык кылмак эмес.

А к ы л б е к. Бу баланын Күңгөйдө күйөөдө энеси бар... *(Токтоп калат.)*

Ш а р ш е к е. Айта бериңиз...

А к ы л б е к. Кокус, жинине тийип алсам, кетип калса... Анын үстүнө, энеси менен кат алышып, кат беришип жүрөт көрүнөт, өзү аны мага айтпайт... Эне балакетиң эстен чыкпайт окшобойбу. Сагынып жүргөнсүйт. «Барып келсемби?» деп баягыда эки сапар кыңырылганынан... Эмне дейм? Унчукпай тим болгом.

Ш а р ш е к е. Анда сагыныч таркаганча өзүңүз эле алпарып келбейсизби.

А к ы л б е к. Ага да даабайм. Энеси алып калабы деп корком.

(Акылбек терең ойдо калат. Шаршеке кетет. Майраш кирет.)

М а й р а ш. Ата.

А к ы л б е к. И?

М а й р а ш. Ачка болдуң го, жүр тамак ич.

А к ы л б е к. Бир аз кое туруп, Жеңишбек келсе ээрчите барайын...

М а й р а ш. Киши бермейинче тамак ичпей эле жүрө берет экенсиң, ата, ооруп калбайсыңбы. Тезирээк келсең. Макулбу?

А к ы л б е к. Макул, тегеренейин, макул.

(Майраш чыгат. Жеңишбек кирет. Анын колунда рогатка.)

Ж е ñ и ш б е к. Ата! Ата! Ата! Раймагга велосипед келиптир, эл талап атат...

А к ы л б е к. Чоң эле болдуң. Алдагы немеңди таштасаңчы, дагы бирөөнү көзгө атып аласың.

Ж е ñ и ш б е к. Балдардын баары эле ойноп жүрбөйбү.

А к ы л б е к. Ошолорго теңелесиңби? Алар кичинекей, эссиз балдар да. *(Колун сунуп.)* Берчи мага, катып салайын.

Ж е ñ и ш б е к. *(Рогаткасын артына катып.)* Та ары!

А к ы л б е к. Кийин өзүң чоңойгондо, элесепетин эмес, ماشийне-син кошо сатып аласың. Болубу?

Ж е њ и ш б е к. Асандын жаман баласы деле тээп жүрөт, мен эмес...

А к ы л б е к. А көрөкчө, Жекинтай, теңтуштарың Корумдуда иштет жатыптыр. Ошоякка барып, атка минип, чөмөлө тартышсаңчы.

Ж е њ и ш б е к. Ооба сага! Барбай эле койдум!

А к ы л б е к. Эси жок балача ошенткен болот бекен. Шаршеке агайың келип, эмирээк эле кетти.

Ж е њ и ш б е к. Келмектен келсин!

А к ы л б е к. Кой, агайын антчү эмес! Укса, сени жаман көрүп калат. Тилди ал да тамакка тоюп алып, жумушка жөнө.

(Бурул жашырынып кирип, тыңшап турат.)

Ж е њ и ш б е к. Велосипед алып бербей койдунбу?! Ошенттиңби?! Болуптур?!

А к ы л б е к. Бу бир айтканды угасыңбы?! Качанга дейре эле адамды беймаза кыла бересиң!

Ж е њ и ш б е к. Эмне жининди келтиресиң?

А к ы л б е к. *(Рогатканы жулуп алат.)* А жоготчу ары, момунунду!

Ж е њ и ш б е к. Келе дейм! Ата, келе дейм!.. Өзүм араң жасап алса... Келе дейм!

А к ы л б е к. А!.. Беш бала болуп берсе да мага!..

Жаакка чаап жиберет.

Ж е њ и ш б е к. Эмне урасың?! Урдунбу?! Урдунбу?! Карап тур!.. Шашпа!..

Акылбек рогатканы бутакка илет да, чыгып кетет.

Б у р у л. Жеңишбек... Ай, Жеңишбек... Эмне болду?! Карангүн! Карангүн! Жаагың түктүйө түшүптүр да. Урган го баланы, урган го! Байкуш жетимим, жок дегенде сооротуп коеруң болсочу. Энесиз баланын көргөн күнү курусун, ушу да... Баса, апаң сени дагы чакырыптыр. Мына каты. Ме гой... Окуй гой.

(Жеңишбек катты ичинен окуй баштайт.)

З у у р а н ы н ү н ү. «Жекинтай, берекем. Мага түк келбей койдун го, же мени унуттунбу? Жети жылдан бери өзүңдү бир көрүүгө зармын. Мени тааныбай калдыңбы деп корком. Аясаңчы, апаңды, тегерейин, аясаңчы. Мени бөөдө кыйнабай кел, каралдым, кел... Чоң жигит болгонунду өз көзүм менен көрөйүн. Кел, көлөкөм, кел... Кел...»

Б у р у л. Кана, эмне дейсиң?

Ж е њ и ш б е к. Барат элем, атам...

Б у р у л. Атаң эмне экен?

Ж е њ и ш б е к. Жибербейт го?

Бурул. Акырын качып кет.

Ж е њ и ш б е к. Кой!

Б у р у л. И? Антсең эмне болот экен! Элдин саа окшогон балдары биттин ичегисине кан куят, а сен... жүүнүң бош!

Ж е њ и ш б е к. Качып кетсем атам куруйт го?

Б у р у л. Курубайт.

Ж е њ и ш б е к. Ооба, сага, куруйт эле!

Б у р у л. Барар коерунду тез айт. Таякең Караколдон тактай тар-тып келгени барам деп, сени эле күтүп турат. Макул десең машине-синин каминкесине салып алып, таякең экөөбүз апаңкына жеткизип коебуз.

Ж е њ и ш б е к. Анда атама айтып кетейинчи! Жүрсөң, тажеңе, сен да айтсаң!

Б у р у л. Көөдөнсүз... Атаң сени уруп атса, анын эмнесин ага айтасың?

Ж е њ и ш б е к. Аны сен кайдан билесиң?

Б у р у л. Билбесем да сезип турам. Мен сенин ордунда болсом ушинтип таяк жеп жүрбөй эбак эле кете бермекмин...

Ж е њ и ш б е к. Тажеңе, эми эмне кылайын? Апама баргым эле келип турат, өзүм да абдан сагындым...

Б у р у л. Акырын кете бер дебедимби. Бол бат, таякең жолунан кечикпесин. *(Пауза.)*

Ж е њ и ш б е к. Жок. Атам мени издеп таң аткыча уктабайт.

Катты бүктөп Бурулга сунат.

Б у р у л. И-и, баса! Эсимен тарс чыгып кеткенин кара! Апаң сага деп, матесекил сатып коюптур.

Ж е њ и ш б е к. Ооба сага!

Б у р у л. Ырас.

Ж е њ и ш б е к. Ырас элеби?!

Б у р у л. Чын.

Ж е њ и ш б е к. Калп айтасың го?

Б у р у л. Калп айтып, кутуруп кетипминби?

Ж е њ и ш б е к. Кудайым, кудайым!.. Люлкасы бар бекен?!

Б у р у л. Үлкөсү эмнеси?

Ж е њ и ш б е к. Мындай... жанында да киши отургузуп алчусу мененби? Үч дөңгөлөктүүбү?

Б у р у л. Дөңгөлөгү үчөө тургай төртөө дегендей айтты го.

Ж е њ и ш б е к. Ооба сага! Төрт дөңгөлөктүү мотоцикл болот деп ким айтат?

Б у р у л. Анысын мен кайдан билейин? Кана, барар-коерунду тез айтчы. Барбасаң мен кеттим. Мына... мына, кеттим... *(Кетимиши болот.)*

Ж е њ и ш б е к. Барам!

Б у р у л. Бол анда үстүңө бирдеме кийип чыга кой.

Ж е њ и ш б е к. Ушундай эле кете берейинчи!

Б у р у л. Кийип чык. Тыякка барганда кереги тиет.

Ж е њ и ш б е к. *(Үйдү көздөй чуркап баратып, кылчая калат.)* Кетип калбайсыңбы?!

Б у р у л. Кетпейм.

Ж е њ и ш б е к. Күтө тур, ээ?

Б у р у л. Ооба, ооба! Кылчактабай бол эми, бат!

Жеңишбек шаша-буша кийинип чыгат. Экөө чыгып кетишет. Сахна бир азга ээн. Велосипедди олдоксон жетелеп, Акылбек кирет.

А к ы л б е к. Кылжыңдаган түгөт. Жетектегенге эби жок эмэ экен, мингендер кантип мунун башын түз алып жүрөт... Жеңишбек... О, Жеңишбек... Ошентип кечке эле таарына берет бекен? Бери чыгып муну карачы. (*Велосипеддин коңгуроосун шыңгыратат.*) Жекин. Кел, бери келип мени өңөрүп көрчү. Же артыңа олтургузуп аласыңбы? Жекин... Кайда кеткен?.. (*Сыртка.*) Майра-аш... О, Майраш...

М а й р а ш т ы н ү н ү. *Б!я?*

А к ы л б е к. Силердикинде Жеңишбек болсо, жиберип ийчи.

Майраштын үнү. Виздикинде жо-ок, ата.

А к ы л б е к. Анда өзүң келчи. (*Велосипеддин ары жак бери жагына чыгып.*) Жеңиштай, келип муну көрсө-өө... Анан мени учкаштырып алып...

Чимирилип зуулдап,
Кара жолдо жарышсак.
Көтөрүлтүп көңүлдү
Караколго баратсак.

(*Күлөт.*) Деги Жекинтай муну тепкенди билет болду бекен? Майраш кирет.

А к ы л б е к. Шайтан араба сатып келдим. Көрчү.

М а й р а ш. Кимге?

А к ы л б е к. Өзүм!.. (*Күлөт.*) Жеңишбекке да, Жеңишбекке.

М а й р а ш. Тим эле койбойсуңбу, ата.

А к ы л б е к. Тим койгонго болуп атабы, ыйлактап атса...

М а й р а ш. Ыйлактаса ыйлактап басылат эле да. Сураганын алып бере берип, жаман үйрөтүп ийдиң...

А к ы л б е к. А мейли. Тамак бердинби?

М а й р а ш. Эртең менен кеткен тейинче, аны көрө элекмин.

А к ы л б е к. Кайда кетип калды? (*Майрашка.*) Быяк-тыякка басып карачы.

М а й р а ш. Макул. (*Чыгат*)

А к ы л б е к. Сааттуу жаным, кайдан да чаап ийдим эле?.. Жекин... Таарынып барып, бир жерге отуруп алдыбы?.. Көк неме түн ортосуна дейре таптырбай убара кылат, ээ, эми... Жеңишбек... Э, Жеңишбек... Каап...

Майраш кирет.

А к ы л б е к. Таптыңбы?

М а й р а ш. Ата!..

Акылбек. Келатабы?.. Эмне болду? Унчукпайсыңбы!..

М а й р а ш. Ата!..

А к ы л б е к. Эмне?! Деги сообу?! Бирдеме болгонбу?!

М а й р а ш. Кетиптир, ата... энесине...

А к ы л б е к. Ок! Эмне дейт?! Жо-жок!.. Сен жаңылып атасың! Ал кетпейт! Кетпейт! Ошого эле кетип калгыдай ал эмне бир... Жалган айтып атасың!.. Мени таштап кетпейт!..

М а й р а ш. Чын ата. Бурул аны машинага салып алып кеткенин аялдар көрүштүр...

А к ы л б е к. Бя?! О, кашайган кудай! Бул көрөкчө колум сынып калсачы! Неге чаптым аны?! Неге!..

М а й р а ш. Ата!..

А к ы л б е к. Эмне үчүн сен мага суук кабарды айтып келесиң, ыя?! Эмне үчүн?! Сүйүнчүлөр ишти тапкан экенсиң го! Көөдөнүң болсо, айтса да бөлөк бирөө айтсын дебейсиңби! Көөдөнүң болсо ошентпейсиңби!..

М а й р а ш. Атакебай! Анын кеткенин укканда кантип чыдап тура алам? Же Жеңишбек мага жат беле, ата?!

А к ы л б е к. О, кудай таала! Ушуну кылмаксыңбы? О, кудай таала! Ушинтип жазаламаксыңбы?!

М а й р а ш. Атакебай!..

А к ы л б е к. А, балким... Жалган болуп жүрбөсүн?.. Аялдар бөлөк бирөө менен алмаштырып алып жүрбөсүн?.. Ошенткендир, Майраш?!

М а й р а ш. *(Унчуга албайт.) (Пауза.)*

А к ы л б е к. Өзүм кылдым, Майраш, өзүм!.. Башынан жаман сөз укпаган, чекеге чертилбеген балага мени бир чаап койгонум оордук кылган турбайбы. Мурдатан силердин тилиңерди албай жүрүп, ушуну көрдүм, Майраш, ушуну!..

К ө ш ө г ө.

ҮЧҮНЧҮ КӨШӨГӨ

Күңгөй. Там үйдүн ичи.

Оңолкан жалгыз.

О ñ о л к а н. *(Сыртка каран, ачуулуу.)* Зуура!.. Э, Зуура!.. *(Сүйлөнүп.)* Кулагыңа кум куюлгу-ур!.. Зуура!..

Зуура кирет.

З у у р а. Мени чакырдыңызбы, эне?

О ñ о л к а н. Бир айтканда угуп коер күнүң болор бекен?!

З у у р а. Бактын арасында иш кылып отуруп, машинанын дабышынан үнүңүздү укпай калгамын го...

О ñ о л к а н. Анткорсунба ары!

З у у р а. Анткорсунбай эле укканым жок, энеке.

О ñ о л к а н. Анан калса деле шылтооң дапдаяр экен. Мындагы кишини каакы ордуна санап койсоң боло. Кыйкырып атып үнүм бүттү.

З у у р а. Бүгүн да кечки саат алтыдан баштап, больницада дежурмун. Ага чейин Жеңишбектин бешмант-шымын тигип бүтө салайын деп шашып аттым эле.

О ñ о л к а н. «Жеңишбегим, Жеңишбегим» эле дейсиң!.. Силердин азабыңардан эртеден кара кечке дейре саргайып, талаада жумуш иштеп жүргөн күйөөңдүн камын ошондой ойлосоң экен! Сыртыңдан сыр алдырмаксан болгонун менен ичиңден аны... билем, билип эле турам,

мурунку эриндей көрбөйсүң го чиркин, мурунку эриндей көрбөйсүң го!

З у у р а. Мурунку эриң деп, ага сөз тийгизбеңиз! Ал жамандыгынан өлгөн эмес!

О џ о л к а н. Тигини! Тигини! Тилиң буудай куурат, ээ! Болду, ошончо эле тыкчыңда! Качан болсо эле дужурмун, баланча сыстра балан болуп калып, ошонун ордуна иштеп калдым, түкүнчө сыстра түкүн болуп калып, анын тапшырмасын аткардым деп, күнү-күн улап, түндү-түн улап жүрөсүң. Же балийсанын сенден бөлөк сыстрасы түгөнүп калганбы?! Жок дегенде, үйгө келгенде айттырбай билсең боло, мындагы кишиге бирдеме жалмалатасыңбы, же өзөөртүп өлтүрөсүңбү?

З у у р а. Азыр.

О џ о л к а н. Азырың качан? Түш бая эле ообады беле.

З у у р а. Чай кайнабай атат.

О џ о л к а н. Бол тезирээк! Качан кайнайт эле деп отуруп, орозо болгудай алым жок.

Зуура чыгат.

О џ о л к а н. Келинди ушинтип тыкыйта кармабаса, төбөгө чыгып алат... (*Эки жагын каранып.*) Саат чырмагырдыкы, жүнүм да кайда калган? (*Издейт.*)

Жеңишбек кирет. Оңолканды абайлабай үкөктү ачып, казан-аякты аңтара баштайт.

О џ о л к а н. Ай, кандай адеби жок баласың?! Казан-аякты аңтарып-теңтербей тур быякка.

Ж е џ и ш б е к. Ачка болдум.

О џ о л к а н. Ачка болсоң эмне кылайын! Сени мен отунга жумшаган эмесмин!.. Деги чен-ченемдүү сындырып алсаңчы! (*Нандан кичине сындырып берет.*) Карма!.. (*Өзүнчө сүйлөнүп.*) Мындагы кишини эртеден кечке эле келдемыялап эт жеп аткандай көрөт окшобойбу! Өз балдарымды да мынча тайраңдатпайм, туурадан ушунуку өттү. Келгенине жарым ай толо элек, тебелеп-тепсеп, мындагы кишини көзүнө илбейт. Кичине ыйбаа кылып койсо боло! (*Жеңишбек чыгып кетет.*) Ээнбаш өскөн неме көрүнбөйбү. Оңолкандын ким экенин билбейт да» Шашпа-а! Кемээчтейм го баарыңарды! Башым аман турса, бул үйдөн эч кимиң мага тик багып, үн ката албайсың!.. Шашпа-агыла!.. (*Каранып.*) Эмнени унуттум?.. Шайтандай болуп азыркы эме! Эмне эле?.. И, баса... (*Издейт.*) Жүнүң менен жерге киргирдики, кайда житип кеткен?! (*Жүнүн издеп, ички үйгө кирип кетет.*)

Зуура менен Бошкой кирет.

Б о ш к о й. Жүр, жүр...

З у у р а. Сагынып кеттинби?

Б о ш к о й. Көрчү муну... (*Зуурага көйнөк көрсөтөт.*) Жарашабы?

З у у р а. Жакшы көйнөк экен. Шаарга баргансың го?

Б о ш к о й. Ооба. Кирпич тартып келдик. Кирпич жок, курулуш токтоп калып... Бу папканы Жеңишбекке алдым.

З у у р а. (Акырын.) Ыракмат. Баланы унутпаганыңа ыраазымын.
(Жашый түшөт.)

Б о ш к о й. Эмне болду?! Дагы араалаган экен, э?..

З у у р а. (Күлөт) Эч кайда кетпейсиңби азыр?

Б о ш к о й. Жок, бүгүн үйдө болом.

З у у р а. Анда мобу кагаздарды больницага алпарып берип келе коеюн, врач кетип калат.

Б о ш к о й. Ал эмне кагаз?

З у у р а. Оорулуулардын карточкасы. Иреттеп чык дегенинен, кайра көчүрүп жанаарак эле бүттүм. Апарып келүүгө чолоом тийбей атты эле. Тийип эле кайтам. Самоор өчүп калбасын, отту карай тур.

Б о ш к о й. Макул, бара бер.

О џ о л к а н. (Шарт кирет) Ай, келиним, тарт бери кайра!

З у у р а. Эне, мен...

О џ о л к а н. Эркек казан-аяк кармап, күлгө илешет дегенди кайдан уктуң, ыя?! Кудайыңа кара, акетайы! «Самоор өчүп калат» деп!.. Күйөөсүн жумшап гана алгысы бар а мунун! (Уулуна.) Оопасча мойнунду шылкыйтып тосуп бергидей сен өзүң эмне жансың?!

Б о ш к о й. Эне, койсоң боло ушундай сөздү. Зуура иш менен баратпайбы.

О џ о л к а н. Иш мененби? Шайтаныма тийип, канымды бузба! (Панканы байкайт.) Ики! Китеп-баштык сатып берип... Жагынасың го?!

Б о ш к о й. Кенедей баланын оорчулугу деле жокко, эне...

О џ о л к а н. Оорчулугу болбосо, көчөдө аскан-тоскондун баарын үйүңө шыгыратып жыйып ал. Ошент!

Б о ш к о й. Ушундай сөздүн эмне кереги бар, эне. Эл укса уят эмеспи...

О џ о л к а н. Бас жаагыңды!

Б о ш к о й. Койдум, койдум!

О џ о л к а н. Койсоң ушу, айтканды угуп, дегенди дегендей жасап жүр.

Б о ш к о й. Сенин тилиң менен эле болуп жүрөбүз го.

О џ о л к а н. Менин тилим менен болгону ошобу?! Аялың чай кайнат десе, «болуптуй» деп бүжүрөйсүң. Эркек антпейт!.. (Зуурага.) Анан сен да, келиним, жылкыңа карап ышкырып жүргүн! Ургаачынын ургаачыдай болгону оң, көкүрөктү көп эле өргө айдап!..

З у у р а. Көкүрөгүмдү өргө айдап, мен сизге эмнеден жаздым? Же жаман айтпасам...

О џ о л к а н. (Уулуна.) Мына, көрдүңбү?! Сен эмес, кайненеси менен да тайманбай каяша айтат. Ушунун баары – сенин үйрөткөнүң! Келин деген айттырбай билет дечү эле. А мунуң, жада калса, сырттан чаң жуккан кийимиңди чоткелеп, тазалап берүүгө жарабай кекирейип турат.

Б о ш к о й. Азыр, өзүм эле щеткалап алам.

О џ о л к а н. Өзүң чоткелебейсиң! Бер аялыңа! Аялың тазаласын! (Зуура күйөөсүнүн бешманты менен щетканы алып, короого чыгып)

кетет.) Балам, сен элпектигинди кылсаң, мага кыл, башкага кыл, бирок катыныңа кылба, ал уят болот билсең. Элге шерменде болбоюн десең, аялыңды кемээчтеп жүр. Болбосо жонуңа ээр токутуп каласың. Уктуңбу?

Б о ш к о й. Уктум! Уктум!

О ң о л к а н. Уксаң ошол. Сени жаман болсун деп айтканым жок. Элдин уландары кыз алган жарын да сенчелик бапестебейт...

Бошкой Зуура калтырып кеткен кагаздарды жымырып алып, сыртка жөнөйт.

О ң о л к а н. Кайда жөнөдүң?

Б о ш к о й. Иш бар!

О ң о л к а н. (*Кекеээрлеп.*) Менин барымдан гана абийириң сакталып турат, көзүм өтүп кетсе, тепсендиде калчу байкушсуң. Катынга кор болгондон көрө өлүп алган артык. Уктуңбу, өлүп алган!..

Б о ш к о й. Балээ болдуң го! Балээ!.. (*Чыгат.*)

О ң о л к а н. Шашпа-агыла! Кемээчтейм го баарыңарды! Башым аман турса, бул үйдөн эч кимиң мага үн ката албайсың! Эч кимиң! Алда кудай гана эсебинди тапкырлар, ай я!.. Шашпагыла! Силердиби! Силерди!..

Куржунун ийнине салып, Акылбек кирет.

А к ы л б е к. Амансызбы, байбиче?

О ң о л к а н. Шүгүр...

Акылбек куржунун алып, бурчка коет. Оңолкан ага таңкыркагандай карап турат.

А к ы л б е к. Оф. Үйүңөр кара жолдон көп алыс тура. Сураштырып жүрүп чарчадым.

О ң о л к а н. Тааныбайт, экем, ким деген киши болосуңар?

А к ы л б е к. Бир жолоочумун, байбиче...

О ң о л к а н. И-ии де... Кайдан келатасыңар?

А к ы л б е к. Тескейден.

О ң о л к а н. Ошончо ыраактанбы?

А к ы л б е к. Ооба.

О ң о л к а н. Кайсы элден болсуңар?

А к ы л б е к. Кыдыкмын, байбиче. Кутчу уруусунан.

О ң о л к а н. «Кутчу» деген да уруу барбы?

А к ы л б е к. Бар. Жердигибиз таластык экен. «Кушчу» деп уктуңуз беле?

О ң о л к а н. Кулагым чалды эле.

А к ы л б е к. Эмесе ошол «кушчу», көлдө «кутчу» делинип, өзгөрүп кетиптир. Баш-аягы эки жүзгө чамалаш түтүнбүз. Кайсы уруктан экенибиз баары бир эмеспи, байбиче!

О ң о л к а н. Ооба, ооба.

Самоор кармап, Зуура кирет.

З у у р а. Ата!.. (*Кучактап калат.*) Атаке!..

А к ы л б е к. Зуураш!..

О ң о л к а н. (*Зуурага.*) О, ботом, бу киши эмнең эле?

А к ы л б е к. Ат... ата.. кайнатасымын, байбиче!

З у у р а. Менин мурдакы жолдошумдун атасы, энеке!

О ң о л к а н. И-и... *(Четке.)* Өз атасы тирилип келгенсип бакырат да тим эле! Экилүү кайран неме десе! Обу жок катын чыккан жерин төркүнсүйт! *(Зуурага.)* Бол, Зуураш айланайын, отурбай чайыңды бер.

З у у р а. *(Чайнекке чай салдырып алып, сыртка чыгат.)*

А к ы л б е к. Кайдагы бир жүдөгөн чал келип алып, үйүмдүн төрүндө көзүн жаштайт деп, айып этпеңиз, байбиче.

О ң о л к а н. Жо, эмнеге айып этейин...

А к ы л б е к. Кызымдан кем асырабаган ыймандуу келиним эле. Көптөн бери көз көрүшпөгөнгө ал да, мен да эеркеп кеттик көрүнөт. Бу келинимдин жүзүн карабай коюуга, үйдөн жакшы эле чымырканып аттандым эле, бирок көкүрөк чиркин мококтук кылдыбы, же элжиреп кеттиби, айтор, ойлогон ойду бузуп жиберди.

О ң о л к а н. Анча эмнеге ачууңар келди эле?

А к ы л б е к. *(Улутунуп.)* Э-э, байбиче, кайсыны айтасыз?

Зуура кирет. Чай куюлат.

А к ы л б е к. Зуура, тегеренейин, тиги куржунга Майраш анча-мынча тамак-аш бышырып салгансып жатат эле, оозун чечип, бу байбиченин алдына кой, ооз тийсин... Ичинде өрүгү, баягы өзүңдүн алмаңдан да болуу керек... *(Зуура куржундун оозун чечип, андагылардан табакка салып, дасторконго коет. Анын кыймылдары чечкиндүү эмес, кысылуу байкалып турат. Кабагы бүркөлүп түшкөн.)*

А к ы л б е к. Зуураш, өзүң эмне жебейсиң? Жесең боло.

З у у р а. *(Акырын.)* Азыр, ата.

О ң о л к а н. Чайдан колу бошобой жатпайбы, жейт да шашпай. *(Пауза.)*

А к ы л б е к. *(Зуурага алдыртан кунт коюп карап отуруп.)* Мынча неге өңүңдөн азгансың, кагылайын? Оору-сыркооң жокпу?

О ң о л к а н. Аш жетпей жүрөт дейсиңерби?! Өзү эле ак эттүү неме тура.

А к ы л б е к. Кайдан эле «аш жетпейт» деп ойлоюн, байбиче? Азыр баягыдай элди ачарчылык каптаган согуш учуру эмес го. Калктын турмушу абдан жакшырбадыбы.

О ң о л к а н. Ооба, ооба...

А к ы л б е к. Жолду ката көңүлүм тоюп эле жүрүп отурду, жер-жердин баарында эгин мыкты экен. Эми мындан ары да журтка ийгилигин берип, тынччылык болуп турса...

О ң о л к а н. А-а, кагылайын, ошону айтсаңар.

З у у р а. Согуш дегендин атын унутсак...

Бардыгы ойлуу тунжурай түшүшөт.

А к ы л б е к. Жеңишбек көрүнбөйт, кайда кеткен?

З у у р а. *(Селт эте түшүп, башын көтөрөт. Бирок унчукпай мойнун кайра төмөн салат.)*

О ң о л к а н. Эшикте жүргөндүр. Эмирээк эле мында болчу.

З у у р а. *(Акырын.)* Балдар менен ойноп кетти өңдөнүп калды.

О ң о л к а н. *(Зуурага.)* Буларыңды жыйнаштырып коюп, кара. Ата-йын чоң атасы күнчүлүк жерден келсе... *(Алакан жайып.)* Оомийин!

А к ы л б е к. Оомийин! Дасторконуңарга береке берсин!

О ң о л к а н. Айтканыңар келсин.

Дасторкон жыйналат. Зуура унчукпай туруп калат.

О ң о л к а н. Э, ботом, Зуура, бол турба. Бу кишини көп күттүрбөй, баланы издеп тап. (*Зуура шылкыйып чыгып кетет.*)

О ң о л к а н. Небереңерди алып кеткени келгенсиңер го?

А к ы л б е к. И, байбиче... Жалгыз уулумдан калган медегим эле. Мунсуз бир үйдө жеке тура албадым. Күнүм кечичүдөй эмес. Куса болуп, чыдай албаган соң, күүдөн тайганыма карабай, келип калдым. (*Пауза.*) Эми Зуура эмне дээр экен?

О ң о л к а н. Эмне демек эле. Сагынчылары деле тарагансып калды. Кудай урбаса, баланы силерге кошуп берер.

А к ы л б е к. Ай, ким билет? Бала жөнүндө кеп козголгондо эле келиндин кирпиги бузула түштү...

Зуура кирет.

О ң о л к а н. Эмне таппай койдуңбу?

З у у р а. Төмөн кетип калыптыр.

О ң о л к а н. Кетип калса эмне экен, чакырбайсыңбы?

З у у р а. Чакыртпай эле өзү келатат.

О ң о л к а н. (*Акылбекке.*) Качан кетесиңер?

А к ы л б е к. Бүгүн эле кайтсак...

О ң о л к а н. Бүгүн чыкканда үйүңөргө бүгүн эле жетесиңерби? Алыс ко?

А к ы л б е к. Шыдыр машина чыкса, түн бою кете бермей. Жетпесек, жолдо бирөөнүкүнө түнөп калабыз да...

О ң о л к а н. Андай болсо отурба, Зуура, уулундун аны-мунусун камдап беленде.

А к ы л б е к. (*Үмүттөнгөндөй жандана түшөт.*) Ошентчи, кагылайын! Жолдон калбай эрте жарыкта жөнөп кеткендей бололу!..

З у у р а. (*Акырын.*) Жеңиш өзү эмне дээр экен?

О ң о л к а н. (*Четке.*) Ал эмесин дагы алып калган атабы?! Итирейген гана өлүк! (*Чыгат.*)

Жеңишбек чуркап кирет.

Ж е ң и ш б е к. (*Акылбекти байкабай.*) Апа, акча берчи. Сонун кино келиптир. Балдардын баары барабыз дейт.

А к ы л б е к. Жекин!..

Ж е ң и ш б е к. (*Делдее түшүп.*) Атам!..

А к ы л б е к. Келчи, тегеренейин, келчи! Маңдайыңдан жыттатып алчы... (*Кучакташат. Жыттагылап.*) О, күчүгүм... куса кылдың го... сагынтың го...

Ж е ң и ш б е к. (*Шыбырап.*) Мен да сени сагындым, ата, мен да...

А к ы л б е к. Медерим!.. Уулум! (*Пауза.*) Жекинтай...

Ж е ң и ш б е к. Ыя?

А к ы л б е к. Апаңды сагынганың таркадыбы?

З у у р а. (*Жеңишбекке.*) Киного кечигип калып жүрбө. Башталып калса, кийирбей коет. (*Акча берет.*)

Жеңишбек эшикке жөнөйт.

А к ы л б е к. Жекинтай...

Ж е ң и ш б е к. Ыя?

А к ы л б е к. Кетелиби?

Ж е ң и ш б е к. Кайда?

А к ы л б е к. Менин менен. Үйүбүзгө... (*Жеңишбек эмне дээрин билбейт.*) Баягы сен айткан элесепетинди сатып койгом...

Ж е ң и ш б е к. (*Апасына карайт. Пауза.*) Ата, мен... мында... апамда эле калайынчы... (*Пауза.*)

Сырттан балдардын «Жеңишбек, жүр. Кинодон кечигебиз...» дөшүп чакырганы угулат.

Ж е ң и ш б е к. Ой! Балда-ар!.. (*Чуркап чыгып кетет.*)

А к ы л б е к. Жеңиштай!.. Жекин!.. Зуураш кагылайын, Жеңишбекке бирдеме десеңчи, токтотуп айтсаңчы!..

З у у р а. (*Акырын.*) Өзү көңүлдөнбөй жатса, мен эмне дейм, ата?..

Пауза. Акылбек менен Зуура орду ордуна кыймылсыз катышат.

А к ы л б е к. (*Башын жай көтөрүп.*) Чырагым, ичер суум, көрөр күнүм деле аз калды. Жок дегенде, көзүм өтүп кеткенче, медресе туткан жалгызымды талашпай кое турсаң кантет?

З у у р а. (*Унчукпай башын ого бетер төмөн салат.*) Пауза.

А к ы л б е к. Көңүлүңдү калтырган жок элем го, Зуураш?!

З у у р а. (*Дагы деле унчукпайт.*) Пауза.

А к ы л б е к. Бир үйдө жеке калдым, балам!..

З у у р а. (*Үндөбөйт.*) Пауза.

А к ы л б е к. Ушинтип эле унчукпай кутуласыңбы? Бир деме дечи, кулунум!.. Пауза.

З у у р а. (*Унчукпайт.*)

(*Акылбек ордунан темтеңдей туруп, сенделе басып чыгып кетет.*)

З у у р а. (*Акылбектин артынан умтулуп, буулуга.*) Ата!.. О, шордуу башым! Бу көрөкчө, туулбай туна чөксөмчү!

О ң о л к а н. (*Кирет.*) Кылгылыкты кылып, кыл жип менен бууп салып, эми эмнеге көзүңө ак түшүп жатат?

З у у р а. Табалабаңыз! Табалабаңыз! Бирдемени түшүнүп туруп сүйлөңүз!

О ң о л к а н. Ыя! Түшүнүп туруппу? Эмнени түшүнөйүн, түшүнүп сүйлөбөгүдөй мындагы кишини келесоо дегич барбы? А кудай гана эсебинди таап калгыр ай-а! Мага акыл үйрөткүсү бар мунун! Андай эле сенин акылың ашып-ташып баратса, бирөөнүн баласын неге алып калдың? Ыя, айтчы?

З у у р а. Бирөөнүн баласы?! Бирөөнүн баласы бекен? Жеңишбек менин балам, менин! Уктуңузбу! Менин балам!

О ң о л к а н. Сенин балаңбы? Келе элек жатып, бак-шактын баарын бүлдүрүп жиберди. Андай бейбаштын, андай кайдагы бир пайдасыз ашка жүк, башка жүктүн мага кымындай кереги жок! Жогот ары!

З у у р а. Эне, кантип ушу сөзгө оозуңуз барып сүйлөп жатасыз? Көңүлүңүз сүйбөсө, жок дегенде, ичиңизде болбойбу?

Оңолкан. Капырай де! Эми сенден да коркоюнбу?!

Зуура. Анда жана эле атасы кетелекте, неге ушинтип ачык айтпадыңыз?

Оңолкан. Мээң болгондон кийин өзүң ойлобойсуңбу. Чоочун кишинин көзүнчө кантип айтам?! Атасы эле керек болсо, ал узай элек. (Эшикти көрсөтөт.) Ана!

Зуура. (Ойлуу, унчукпайт.) Пауза.

Оңолкан. Тилди ал да, Жеңишбекке бирөөнү чуркатып ий, чакырып келе койсун. Же өзүң бар. Мен чоң атасын жетип токтотоюн. (Чыкмак болот.)

Зуура. Жок! Жок! Энекебай! Жеңишбек деле өз балаңыз го. Караан кылып алыңыз!

Оңолкан. А, көп сүйлөбөчү!

Зуура. Аман болсо сиздин да бир керегиңизге жараар, энеке! Баланы алып эле калалы.

Оңолкан. Алып калбайм-этпейм! Тырмышпай турчу ары! Кетип кала элегинде атасын чакырайын.

Зуура. (Чечкиндү.) Чакырбайсыз!

Оңолкан. Акетай, ээй! Муну кара! Сабайсыңбы, ыя? Сабайсыңбы? (Башын тосуп, жөөлөйт.) Мына!.. Ме, саба, саба!

Зуура. Долуланбаңыз, мен сизди сабабайм да, уулумду да жибербейм!

Оңолкан. Жибересиң эле! Антпөөгө чараң да жок!

Зуура. Жибербейм! Бала меники, жиберсем, койсом өз эрким. Баламдан ажыратууга эч бириңердин акыңар жок.

Оңолкан. Сотко берээрсиң?!

Зуура. Эми кайрадан андан бөлүнөр алым жок. Ал эми баланын кийим-кечесинен чочулабай эле коюңуз. Силерге жүгүбүздү артпай өз оокатыбызды өзүбүз кылабыз.

Оңолкан. Жаман деле кыйратаарсыңар!..

Зуура. Кыйратпасак да элчилеп жан сактоого кудуретибиз жетет. Өзүмдүн тапкан-ташыганым бир чычкандай балам экөөбүзгө жетмек тургай, ашып түшөт.

Оңолкан. Мунун сүйлөп турушун кара! Көрөөрмүн, мен көрбөсөм да көрчүлөр көрөт, учуру келгенде өзүң жеткирип бергиче шашасың...

Жеңишбек кирет. Анын мурду-башы кан.

Оңолкан. Мына!.. Көрүп ал уулунду!

Жеңишбек. (Ыйламсырап.) Апа-а...

Зуура. Катыгу-үн, эмне болду?!

Жеңишбек. Урду.

Зуура. Ким? Ким урду? (Жууй баштайт.)

Жеңишбек. Балдар.

Зуура. Кайсы балдар?

Жеңишбек. Кинодогу.

Зуура. Жөн турсаң эле уруштубу?

Ж е њ и ш б е к. Ооба. Билет алайын деп, балдардын алдында... шашканымдан тура калсам эле бир-экөө мени очередден түртүп чыгарышты. Анан мен ордума кайра турайын десем, урушту. Алым жетпей койду.

З у у р а. Анан жөн эле жүрбөйсүңбү, байкушум.

О њ о л к а н. Бирөөнүн алдына туруп алсаң, урмак тургай эле урушат да. Өзүңдүн ээн баштыгыңдан тап! Дагы чала болуптур!

З у у р а. Аябай таякташкан тура.

Ж е њ и ш б е к. Опентишти.

О њ о л к а н. Обу жок эле чалжактай бербечи, кагылайын! Андан жарылып кеткидей жумуртка эмессиң го! Жолду тоспой мындай болгулачы! Тургулачы! (*Чыгып баратып.*) А кудай гана жалгап калгыр, ай, а! (*Кетет.*)

Ж е њ и ш б е к. Ушу жаман кемпир-э, апа?

З у у р а. Сени таяктап жатышса, эмне ал жерде тургандар арачалап койгонго жараган жокпу?

Ж е њ и ш б е к. Баары эле майда балдар болучу. Бизди тегеректеп: «Сок... и ... кандай геройсунган эме эле. Опондой кылсаңар... теп!» – деп, тукургандан башканы билишпейт. Анан бир маалда жанагы клубду кайтарган чоң сакал абышка бар го, ошол үйүнөн чыга калып, «бу эмне кылганыңар?! Кое бергиле азыр» деп кыйкырды эле, тигилер мени таштай качышты. Анан ары-ары барып алышып мени... мени «жетим... жетим... Тентиген жетим» деп, кордоп кыйкырышат!

З у у р а. (*Ачуулуу.*) Аякка эмне бардың эле, шордуу?! Сага бирөө суутуп коюптурбу?

Ж е њ и ш б е к. (*Булуктай.*) Кино көрбөймбү?

З у у р а. Киноң экөөң кара жерге кир!

Ж е њ и ш б е к. Омей, эмне тилдейсиң?!

З у у р а. Тилдемек тургай өлтүрсө сени!

Ж е њ и ш б е к. Өзүм токмок жеп араң келсе, тилдейт дагы...

З у у р а. Ырыссызым! Азап-тозогум! Бакты-таалайым!.. Убалың урушка жетсин, урушка! Атаң өлбөсө, ушу күндү көрөт белек?! (*Өзүнчө ойлуу.*) Неге келдиң экен биякка?!

Ж е њ и ш б е к. Өзүң «кел» дебедиңби.

З у у р а. Өзүм жерге кирейин. Мени кудай албайт го жакында. Бармактайыңдан үйүр алышып, ээн-эркин ойногон теңтуштарыңдан бөлүп, эркелетип өстүргөн чоң атаңдан талашып, ушул чоочун балдарга сиңиштирип кетем деген мен келесоо, дөдөй. Береги кайнене сөрөйүмдүн сырын билип туруп, кайсы арыма сени ошо катаалга бала кылып берем дедим экен! Ушинтип бирөөдөн таяк жеп, бирөөнүн жаман тилин укканыңды көрүп отуруп, кантип менин кабагым ачылсын, кантип сенин көңүлүң көтөрүлсүн, уулум?.. (*Пауза.*) Эми эмне кылсам сени?.. Эмне кылсам?..

К ө ш ө г ө.

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1-к а д а м:
«Билүү»

1. Эмне үчүн баласы Бошкой Оңолкандын «темирдей тартибин», «салтын» буза албады?
2. Бошкойдун энесинин катаалдыгына чыдап тура бергендигин кандай ойлойсуңар?

2-к а д а м:
«Түшүнүү»

1. Зуура эмне үчүн Акылбекке баласын кошуп берген жок?
2. Жеңишбек эмне үчүн атасын ээрчип кетпей койду?
3. Оңолкан Жеңишбекти эмне үчүн жактырган жок?

3-к а д а м:
«Талдоо»

1. Акылбектин «Бала жөнүндө кеп козголгондо эле, келиндин кирпиги бузула түштү» деген сөздөрдү чечмелегиле.
2. «Эми эмне кылсам сени? ... Эмне кылсам?...» деген Зууранын Жеңишбек жөнүндөгү сөзүн чечмелегиле.

4-к а д а м:
«Жыйынтыктоо»

1. Драма эмне үчүн «Атанын тагдыры» деп аталат?
2. Үмүт дегенди силер кандайча түшүнөсүңөр? Үмүт темасы драмада кандай чечилген?
3. «Атанын тагдыры» сахнада эң көп коюлган спектакль экендигинин сыры эмнеде?
4. Төмөнкүдөй болжолдуу темаларда кыска баяндама-докладга даярданып, сабак-конференция өткөргүлө: а) Согуш жана адам тагдыры; б) Акылбектин жашоосу – үзүлбөгөн үмүт; в) Жеңишбек – Болотбектин уландысы; г) Оңолкан – адамгерчиликтин жушманы.
5. Өзүңөрдүн табитиңерге карап, пьесанын каалаган көшөгөсүн мектеп сахнасына алып чыгып, анын негизинде сабак-сахна жүргүзгүлө.

5-к а д а м:
«Колдонуу»

1. Төмөнкү таблицаны толтуруп Акылбек менен Оңолкандагы адамдык сапаттарды салыштырып мүнөздөгүлө:

Акылбек	Оңолкан

2. «Сөзү – адамдын өзү» деген темада Оңолканга мүнөздөмө бергиле.
3. Оңолкан жана Зууранын мүнөздөрүн салыштырып, төмөндөгү таблицаны толтургула.

Оңолкан	Зуура

4. Акылбектин арманын ыр кылып жазгыла.
5. Спекталден тартылган сүрөттөрдү карап пьесанын кайсы жери экендигин айтып бергиле.

6-к а д а м:
«Баа берүү»

1. Оңолкандын ачуулуу, каардуу кайнене болушуна кимди айыптуу деп ойлойсуңар? 2. Жеңишбекке мүнөздөмө бергиле.
3. Оңолканга окшогон кайненелер тууралуу оюңарды ортого салгыла?

СӨЗ КУРЖУН

күңгөй – бул жерде Ысык-Көлдүн күңгөй тарабы, б.а. түндүк жагы жөнүндө айтылып жатат

кулагыңа кум куюлгур – каргыш; эч нерсени укпай турган болуп кулагың бүтөлүп калсын деген мааниде

тили буудай кууруу – көп сүйлөө, ашыкча кеп айтуу

үкөк – тамак-аш салчу сандыкча

кемээчтөө – сүйлөгүс кылып оозго жыгач сойлотуу

жылкыга ченеп ышкыруу – абалга карап иш кылуу

жонуна ээр токуу – кыйноо, азапка салуу

ак эттүү – май албас киши

кирпиги бузула түшүү – жактырбоо, макул болбоо

1. Б.Жакиевдин «Атанын тагдыры» пьесасынын жаралышы жөнүндө сүйлөгөн сөзү;

2. Б.Жакиевдин «Атанын тагдыры» пьесасын сахнага коюу, актерлор тууралуу сүйлөгөн сөзү.

Тааным дарек

«АТАНЫН ТАГДЫРЫ» ЖӨНҮНДӨ

Драма согуштан кайтпай калган Болотбек уулунун караанын күтүп, үмүт менен жашаган Акылбек карыянын тагдырын, толгоңууларын, муңун баяндайт. Жесир калган келини, атасын көрбөй калган небереси Жеңишбек чоң атасы үчүн өзүнчө медегер, тирек эле...

Төрт күн. «Атанын тагдырын» Бексултан Жакиев төрт күндө жазып бүтүргөн. Аны автор студент кезинде, күнү-түнү уктабай жараткандыгын айтат.

21 жаш. Чыгарманы жазганда Бексултан Жакиев 21 жашта болгон. Пьеса биринчи коюлушу менен эле көрүүчүлөр тарабынан абдан жакшы кабыл алынган. Театрларда аншлап болуп, ал эми бул чыгарманын жаралышы кыргыз драматургиясындагы эң чоң окуя, ири бурулуш учурга айланган.

Прототиштер. Автор драмага киришкенден тарта, чоң атасы Абийриндин образын тарта баштагандыгын, анын бир катар сөздөрү чыгармага өзүнөн-өзү эле кирип кеткендигин айтат. Ал эми Жеңишбектин прототиби – иниси Имаш. Ал кадимки турмуштагы каарман.

59 жыл илгери. «Атанын тагдыры» драмасы 1957-жылы жазылып, ал эми премьерасы 1960-жылдын 3-сентябрында болгон. Жакиев бул чыгарманы жазып жатканда «Мукемдин (Муратбек Рыскулов) сахнада башка спектаклдерден көрүп жүргөн күркүрөгөн үнү, баскандурганы менен көз алдымда турду», – деп айтканы бар. Автор актер-

дун Акылбектин ролун ойноосун көшөрүп талап кылып туруп алып, акырында Рыскулов эс алууга кетип бара жаткан жеринен жубайы Сабира Күмүшалиева экөө тең баш тартууга аргасыз болуптур. Бирок, Акылбектин образын залкар актер бир топ толгонуп, түйшүктөнүп жатып чыгарган экен.

Эркек баланын образын жараткан кыздар. Ал эми башкы каармандын бири – Жеңишбектин ролун театрга жаңы кабыл алынган жаш артисттер Искра Райымкулова менен Райма Абдубачаева ойногон.

Кыргызстандагы эң көп коюлган спектакль. 2003-жылы март айында 1000 жолу коюлган. Ал эми Казакстандагы театрларда 300дөн ашык ирет көрсөтүлгөн.

Залкарларды топтогон. Чыгарма алгач коюлганда, Муратбек Рыскулов, Сабира Күмүшалиева, Даркүл Күйүкова, Сайрагүл Балкыбекова сыяктуу ал кездеги атактуулар, жаңыдан театр босогосун аттаган Искра Райымкулова, Райма Абдубачаева ойногон.

Кара сөздөн драмага айланган тагдыр. Алгач, автор согушта күйөөсү өлүп, аны кайрат менен көтөрүп, өзүнүн ар-намысына шек келтирбей, энелик, келиндик милдетин татыктуу аткарган айылдык мугалимдин тагдырын жазууну көздөгөн. Бирок, пландалган повесттеги тилдик баяндоолорго ичи чыкпай, кийин драмалык чыгармага айланган.

Бир нече тилдерде сүйлөгөн «Атанын тагдыры». Чыгарма казак, түркмөн, тажик жана корей тилдерине которулган. Ал тургай, Казакстандагы Корей театры спектаклди Фрунзе шаарына да келип коюп кеткен. Андан сырткары Казакстандын бардык театрларында коюлган. Ошондой эле, Түркмөнстан, Тажикстандагы театр сүйүүчүлөргө тартууланган.

Даана ой

«Б.Жакиевдин «Атанын тагдыры» пьесасы кезегинде улуттук драматургияда ачылыш болгон эле. «Атанын тагдыры» менен кошо кыргыз драмасына биринчи жолу психологизм келген, драматургиянын көркөм чагылтуу каражаттарынын чөйрөсү байыган. Кийин чыгармачылык практикага жайылган, мурда кыргыз сахна адабиятында колдонулбаган «үн», портреттин жанданышы, жандуу адам менен сүрөттүн сүйлөшүүсү, мейкиндик менен мезгилдин жылышуусу сыяктуу жаңы драматургиялык каражаттар ишке чегилген. Башта мүмкүнчүлүгү анча пайдаланылбай келген ремарка, диалог, пауза сыяктуу драмалык каражаттар да ушул «Атанын тагдырында» көркүнө чыгара

колдонулган. Кыскасы, ошол кезде жалпы эле адабиятта далай ирет сүрөттөлүп, а түгүл, көнүмүшкө айлана баштаган турмуш материалын (согуштан уулун күткөн эне же ата) капыстан жаңы өңүттөн карап, кадимки сүрөткердин зергердиги, «дубакөйлүгү» менен жандандырып, каармандарды скульптуралык көрөсөндүккө чейин (Акылбек, Жеңишбек, Зуура, Оңолкан) сомдоп алып чыгыш, чынында эле Б.Жакиевдин чыгармачылык азаматтыгы болгон».

(Советбек Байгазиев)

Адабият теориясынан

Драма жөнүндө түшүнүк

Драма (гр. – аракет) – сахнага коюуга ылайыкталып жазылган чыгарма; өзүнчө бир адабият теги. Ал байыркы грек адабиятында пайда болуп, ошол мезгилдеги негизги сапаты азыр да кадимкисиндей сакталып келе жатат, б.а. драмалык чыгармаларда окуя каармандардын речинде гана өнүгөт, мында прозадагыдай *автордук баяндоо, сүрөттөөлөр* болбойт, жанрдын негизин *конфликт* түзөт. Драма *комедия, трагедия, драма* болуп үч жанрга ажырайт. Кыргыз адабиятында совет бийлигинин жылдарында гана пайда болгон бул адабият тегинин негиз салуучулары М.Токобаев («Кайгылуу Какей»), К.Жантөшевдер («Карачач») эсептелет.

ЖАРАТЫЛЫШ, ЖАН-ЖАНЫБАРЛАР ЖӨНҮНДӨ

ТҮГӨЛБАЙ СЫДЫКБЕКОВ (1912–1997)

Жазуучу Түгөлбай Сыдыкбеков 1912-жылы Кыргызстандын азыркы Ысык-Көл облусуна караштуу Түп районундагы Кең-Суу айылында туулган.

1928–1931-жылдары Фрунзе шаарындагы (азыркы Бишкек шаарындагы) айыл чарба техникумунда, 1931-жылы Ашхабад шаарындагы Орто Азия зооветеринардык институтунда окуган.

Алгачкы поэзиялык жыйнагы «Күрөш» деген ат менен 1933-жылы жарыкка чыккан.

Түгөлбай Сыдыкбеков «Манас» эпосун изилдөөгө жана басып чыгарууга көрүнүктүү салым кошкон.

Жазуучу «Манас жана Алмамбет» эпикалык драмасын (К.Рахматуллин менен авторлош), «Күчтүү жүрөк», «Канжар», «Кыштак кожоюндары» аттуу пьесаларды жазган.

Т.Сыдыкбеков А.С.Пушкиндин, Н.А.Некрасовдун, Д.Бедныйдын, А.П.Чеховдун, А.Серафимовичтин, М.Шолоховдун ж.б. чыгармаларын кыргызчага которгон.

Сүрөткердин «Көк асаба» романы 1989-жылы жарык көргөн.

Автобиографиялык жана тарыхый, өмүр баяндык мазмундагы «Жол», «Бел-белес» романдары кыргыз эли тарабынан жылуу кабыл алынган. «Мезгил сабактары», «Табылга», «Мен миң жыл жашадым» деген китептерине анын мезгил жана адам, коом жана инсан, тарых, тил, илим-билим, улуттук мурас, маданият ж.б. темалардагы атуулдук позициясын айкындаган макалалары жана маектешүүлөрү киргизилген.

КӨК СЕРЕК

(Аңгемеден үзүндү)

Өздөрү ушунча амалдуу, зулум болуп баратканын сезбестен, кишин «азуулуу жырткыч» деп бизди жектейт. Эмине? Бизге ал азууну жаратылыш өзү берди. Тигил киши аны билип туруп эле, бизди тукум курут жоюп салмак болду го. Башта атына минип кубалашса, эми тигил асманда учкан шаркырагына түшүп алышып үстү жагыбыздан жерге жапшыра атышчу болду.

Уаң - ий... оңбогон кишилер эч аяшпайт, ээ. Аяшпайт»

Көк канчык кейип жерге төшөлдү, көздөрүн жумар-жуммаксан. Анын көз алдына азыр эле бир-бир сугум куйрук май жеп, чала тоют болушуп жыйрылып жатышкан бөлтүрүктөрүнүн тагдыры элестеди.

«У-уң... жан багабыз деп далай бороондуу түндөрдү жортушат ко, кургурларым. Жортушат. Ошондо жолдору ачылып азууларына бир насип илинип турса, ырысы, ар биринин. Анан мергенчинин тайгандары такымдап, койчунун балтектери арсылдап кубалап «кыл алдырбай» турушса, кыңылдап-зырылдап далай-далай ач кайтышар кургурлар чээндерине».

Ушул оюна алаксып өзүнүн ач экенин эсинен чыгарды Көк канчык. Ой-санаага алдана уктап кетти бөрүчө.

...Бир кезде Көк сереги көзүнө көрүнө калды. Ал көкжал тартып килеңдейт. Тыяк-быякка жепжеңил каргып булак-булак секирип абада созулат. Анан бир кездери мүйүзү каркайган бугуну жепжеңил сүйрөп келатыр.

«Мантаңбайлар! Балпаңбайлар! Серенбайлар! Мулуңбайлар! Атаңар бугу алып келатыр силерди тойсун деп» – деп кыйкырып жиберсе, түшү экен.

Көк сереги көздөн кайым болду. Өзү коңулдап ийрилип жатыптыр. Түшүндө Кынжыгыйын чакырбай калганына канчык өкүндү. Уу-а-аң. - Ошо байкушту бир туугандары талап жешет ээ, кынжыйып алсыз болгондо».

Ушундан кийин Көк канчык уктаган жок. Ал бөлтүрүктөрүн тим калтырды. Өзү таң алдында жойлоп чыкты дагы. Деги баштагыдай эмес, жайытта калган аксак-тексек жок. Кайберендер да житип-житип дайынсыз.

Күн чыгарда куру кайтты Көк канчык.

Ай, деги жан багыш жылдан жылга татаалдап баратыр ээ.

Уйкусу канган бөлтүрүктөрү мантаңдап ачыкка чыгышты ойногусу келишип.

«Уаң, мейли, ойной беришсин. Азыр мергенчи жүрчү маал эмес, – деди Көк канчык өзү да балдары менен ойногусу келип кыбыңдап: –Ата-а, атаңарча мен силерге эмдигиче бир жолу баш тоголотуп бербедим. Ургаачылык курусун» – деп өкүндү бечара канчык.

Анан ал ошо бөрүгө таандык сактык, көрөгөчтүк менен тыяк-быякка көз чаптырып, те кырандан бери чаарчыктарын ээрчитип чыга келген эликти көрүп калды.

«Уаң, акмактар. Жортуулга-а. Эми өзүңөрчө насип табышка алыңар жетип калды. Жүргүлө! Жүргүлө! Бөрү баласы карды ачканда ойнобойт. – Уңң... Көрдүңөрбү, көрдүңөрбү. Тиги кыранда бизге азык жүрү. Эми силер кичине эмессиңер. Тездегиле. Иң. Балпагай, сен алдыда зымыра. Сени көрүп тигил Сербегей, Кынжыгыйлар чыйралсын. Чыйралгыла-а».

Ал ыкыс берип, ыкыс берип балдарына:

«Ууң, мен энесин кубалап жөнөймүн. Силер адаша калган улактын басып калгыла» деп жатты бөрүсүнчө жышааналап.

Элик жыт алгансыды. Кулактарын тикчийте кериле тартып шектене турду тыяк-быякка карап.

Көк канчык шибер менен шибер болуп боортоктоп жылып бараттыр. Мантагай, Балпагай энесинен калышкан жок. Мулугуй мулуяп ыраңга жетти. Сербегей, Кынжыгый алынын барынча бөрүлүгүн көрсөтүшкө тырышты.

Тоо койну жымжырт. Чынында ушулар үчүн эле. Башка дүйнө өз ырын ырдап, өз күүлөрүн чертүүдө.

Кынжыгыйдын жүрөгү катуулап сокту. «Баары олжого тунушуп, мен куру калсам уят. Анда өз бир туугандарым Мантагай, Балпагайлар эле мени бөрүчөсүнөн жектешет. А-ың. Мен ошондон корком»

Ушуну ойлоп Кынжыгый бир аз арттап калганын өзү да байкабай калды. Ал аңгычакты элик тегерене качты бышкырып, өз чаарчыкта-рына дабыш берип:

«Бауп! Бауп... жашынгыла, чүрпөлөрүм. Жырткыч келди. Жырт-кычтан катылгыла».

Көк канчык ошентип чаарчыктарына белги берип айлана качкан эликти зымырата кубалады.

Элик качып баратып дагы чаарчыктарына үн беришке үлгүрдү:

«Каты-ылгы-ыла-а!! Жы-ым...».

Кургакчылыкта бети ачык апайда элик бөрүгө жеткирчү беле. Ал атайы эле бөрүнү өзүнө жакындатты, кызыктырып: «Жетем» деп ой-лосун. Мени кубалай берсин, кубалай берсин. Чүрпөлөрүм болсо жа-шынып калышаар, табылбай».

Элик адыраң-эдирең этип адашкансып ойт берип, жалт берип бөрүнү чарчата берди. Көк канчык өз амалын эсинен чыгара салып ошо бөрүлүк суктугун карматты. Азууларын арсышта кыжындап ар-кырап-ыркырап бечара эликтен калышпай.

Бирер мезгилде элик чоң кашаттан ары карай созула каргып нар-кы жакка өттү да кутулуп кетти.

Күйүккөнчө жүгүрүп эми жетем менен кызыга, суктана анан ая-бай алы куруй түшкөн Көк канчык бөлтүрүктөрүн көздөй кайра тарт-ты уңкулдап:

«Ың, бөрүнүн тукумдары эч болбосо, баарылап камаса да чаар-чыгын басып калышкандыр» деп ойлоду. Анан: – «А-уң, ай, ал ак-мактар, адистик ыгын албаган Мантагайлар баарылап араң эле бирин кармады бекен кармашса да...».

Ушуну ойлоп канчык уңкулдап жетип келди апай кыраңга.

Деги эне жаңылса да аз жаңылат дечи.

Мантагай, Балпагайлар бир чаарчыкты шилилеп, шыйрактап өлгүдөй кызыл ала этиптир. Алар бирине бири азуу кагып, чаарчык-ты кызгана башташыптыр. Мулугуй мулуңдап, Сербегей тийип-ка-чып сереңдейт. Кынжыгый ошо энеси баамдагандай эле кыңылдап ыйлап олтур, уңшуп.

Эне ошого кыжырланды: «Ыхх... эмне көрдүң сен, кынжыйып?!»

«Уң, караңызчы эне. Тигилериң, байкуш кичинекей эликтин ба-ласын аяшпай тиштеп жатышпайбы»

Канчык Кынжыгыйдын өзүн шилиден тиштеп ыргытып жибере жаздады.

«Ы-ырр... бөрү баласы ушу сендей мазасыз болсо, ал өз жанын багалбайт, шордуу?!»

Кынжыгый коркконунан ыйлап жиберди кыңылдап.

«Шордуу, шордуу, – деди энеси ага. – Сен минтип кынжыя берсең, өзүбүзгө жем болосуң. Бөрү шордуусун тирүү койбойт. Шордуу бүт бөрүнү жаман атты кылып коёт. Тыңы, чыйрал. Сен да тигил чаар-чыкты шилиле. Канына тоюн. Арр».

Кынжыгый кыңылдады. Ал ошенткенде өз агасы Мантагайдан коркту. Кыйналган чаарчыкты аяды. Аны энесине айталбай кыңылдап ыйлады.

Аны сезген энеси Кынжыгыйды «арр» этип четке кубалады.

Бир кезде беркилер чаарчыкты өлтүрүп алышып, жылуу канына тоюнуп жатышты, жыргашып...

«Эу-уң, мына бөрү болот деген! Силер эми мага жардамчы болосуңар мындан кийин», – деди Көк канчык бөлтүрүктөрүнө ыраазы болуп, өзү да чаарчыктын кемирчек төшүн кемирип жатып...

Айлар жылга айланды. Көк канчыктын ошол бөлтүрүктөрү эми ар бири килеңдеген көкжал бөрү. Алар эми эчтемкеден тайманбастар. Өткөн күздө те тескей жакка чейин жортушту. Тиги Кара-Нардын адырында жайылган төөлөргө тийишти. Буура букулдап, ингендер тайпаңдап ири-ирилери чогулуп калышты: «Бук!» «Бук!».

Тайлактарды ортолоруна ийрип:

«Бук-тыныч, акмактар. Бөрү деген азуулуу. Силерди жарып салат» – дешип.

Бирок, килеңдеген бөрүлөр жазыксыз иттерге окшоп анчейин кыңылдашты. Анчейин бултактап жерге оонай калышып, куйруктары улгалагансып, эркелешкенсип: «биз силер менен ойногубуз келет» дешкенсиди.

Кары төөлөр лөкүйдү четтешип, жаштарын сакташып. Бирок, жаш деген жаш экен да. Ак каймал куйругун жыландай иймейтип, мойнун койкоң эттирип өзү тигил ылжактаган Балпагай менен ойногусу, моюн созуп жытташкысы келди:

«Жүнү кулпурган оюнкараак азамат бу» деп мойнун созду.

Бирок, «жүнү кулпурган оюнкараак азамат» ошол замат «арс» бөрүлүгүн карматты. Каймалды мурундан тиштеп кишичесинен «чөк! Чөк!» дегенсип лыкылдатты.

Каймал не «бук» эте албай, не жулунуп качып кете албай, не бөрүгө айбат көрсөтүп аны тартып салалабай чөгүп берди тынч. Ошондо тыяк-быяктан тиш салган көкжалдар бечара каймалды бир заматта кардын жарып, ич майын булайтып, жаш этине тоюнушту. Анан...

Анан жаланып-жаланып, килеңдеп тоого карай жорто жөнөштү.

Бир жолу жайлоодо кара нөшөр куюп турган түнү койчу чырым этпей короону айлана «тарс-тарс» аткылап, айкырып-кыйкырып турганына карашпастан короодогу койду удургутушту. Элүүдөйүн бөлүп-жарып төмөнкү чыңга карай кубалап кетишти.

У а-а, ал жолку кыргын-кыргын болду да. Эртеси бечара койчу коюн издеп келип таш-таштын түбүндө кан, кан болуп араң турган койлорду, кыпкызыл капчыгайды, жулунган тарптарды көрдү.

Дагы бир жолу кар калың түшкөн кышта те бөксөдөгү чоң короого тийишти. Туш-туштан арсылдап-күрсүлдөп үрүп чыгышкан дөбөттөр кайра короого кире качып жатышты. Койчу мылтыгын тарсылдаттып, айкырып, бүт үй-бүлөсү чуу көтөрүп жүрүшүп короодон чыккан кой-

лорду таң атарда эштеп кайра короого кийришти. Бирок, мында да тигил кар калың түшкөн коктуга чейин кызыл-ала кан, өлүп жаткан койлор, солуп араң турган койлор чачылып калыптыр.

Баарынан коркунучтуусу: койчунун эң короочу, жанына жакын бай дөбөтү жок. Койлордун тарпын жыйып, жарадарларын короого кийрип коюп, эми Байдөбөтүн издеп чыгып, ал анын өзүн эмес: те жоноюлда карга сайылып калган куйругун тапты.

Бу эң жырткыч бөрүнүн анты.

Короочу итке алар кас. Аны ушинтип куйругун карга сайып, өзүн талап жеп кетет деген уламыш, эми чын болуп чыкты.

...Ушундан кийин Көк канчыктын тукумун жоюш үчүн тыяк-быяктын мергенчилери жыйналышты. Эчен бир көзгө атарлар, уу уулап адис болгон мыкты капканчылар из кубалашты. Түнү бою, күнү бою Көк канчыкты аңдышты.

Бирок, аларга Көк канчык алдырбады. Ал өз көк жалындай азуулуу, кыраан, тайманбас болуп, кадик өскөн тукумун бир үйүр этип баштап алып мергенчилерди жазгырды. Эң этиет, эч билинбестен жигитрилген капкандарга чаптырбай, бир сыңар изге салып буйтап өтүп жүрдү. Ал тургай...

Кызык дечи. Бөрүнү киши аңдыса, аны бөрү да аңдыйт тура.

Көк канчык эми ошо мергенчилердин изине түшүп жортуп, аларды алдап коюучу болду. Койчуларга абдан эле жакын келип, алардын эмки сырларын байкады.

Башта койчулар таяк таянып, таштын үстүнө көрүнөө туруп алып ырдачу. Кыйкырчу. Күлчү. Эмки койчулар антишпейт. Өздөрү тек көк майсаңга жамбаштайт да, анан бирдемесин чуулдатып ырдатат.

Ырдатса эле мейли го. Анысы кай кездери: «Тарс-курс, чув» деп аткылайт. Анан асманды жаңырта күү, обон толкутат.

Көк канчык койчунун ошо сырын билгичекти аябай чочуп жүрдү. Качан ал сырын билип, ал тек ошондой бир жаңы эрмеги экенине көзү жеткен соң, кайран канчык, кай кездеги койчу ошо жаңы эрмегине батып жырғап жатканында тыяктан коюн бөлө качып бир тобун айдап алып кетчү болду.

Көк канчык кубакай тартты карыгансып. Деги карылыгы кургур киши эмес бөрүнү да мөгдөтөт тура кезинде.

Күндөрдүн биринде адатынча өзү алдыда жакшы эле жыт алып сак келаткан эсил канчык ойдо жок жерден: эч бир киши келбес тар кычыкта анча байкас албай секирип коёмун деп оң колун билегинен капканга чаптырды.

Ошондо ал бөрүчө тиштенди «кың» этпестен. Анан тигилерге:

«А у - ң, турган-турган жеринде тым болгула. Мен азыр колумду капкандан бошотоюн...» деди да, өз билегин өзү бат эле кемирип, өз сөөгүн өзү «карс-карс» эттире чайнап салып, билегин капкандан бошотуп алды да... Сөөгүнүн какшаганына чыдай албай мурдун жыйрыды. Бир жолу «кың» этти. Билегинен төмөн балпайган таманы капканда калды. Анан ал чолок колун чолтоң эттире сыңар аяктап, өз тобун коркунучтуу жолдон аман алып кетти.

Ар өмүрдүн төрөлүшү да, өнүгүшү да, карышы да, анан аягы болот дечи.

Бечара көк канчык кыңылдап койду ээн зоонун түбүндө чочоюп итче олтуруп.

Балпагайы да, Мантагайы да, Сербегейи да, Мулугуйу да ошо эне-ни сыйлап баары итче чочоюп олтурушту. Ошо кезде Көк канчык көзүмөн чолок жаш чыгарды: тумшугун асманга созуп уңшуп коюп тукумуна туюндурду:

«А а - у - у - нң. Энеңер карыды, кор болду. Карыса да мынча кор болбойт эле, ит капканчынын болот капканы мени сыңар аяк этип койду. Эми силер бөрүнүн тукумун улай бергиле, өздөрүңөрчө. Мен ушум зоонун айланасында эптеп чычкан басып жеп, өлгөнүмчө күн көрөйүн, балдар».

Көкжалдары көздөрүнө жаш алышты.

«Ымм, мына ушундан улам: бөрүнүн көзүндө жашы келаткандыктан көзүбүздүн астында кара тамчы тагы бар. Бу биздин бөрүлүк жашыбыз. Силер эми көкжал тарттыңар баарыңар».

Канчык ойлонгонсуп, анан алда немени эстей койгонсуп, чочуп кетти:

«Ау, Кынжыгый кайда? Ау... Ал кургур силерчилеп өз ырыскысын өзү табалбас шордуу болуп калды, кынжыйып. Эми ал кор болбосун, Ошону менин көзүмчө талап-булап жеп алгылачы», – деди канчык.

Чочоюп отурган килең дөбөт бөрүлөр тигил кынжыйган алсыз тукумун талап киришти. Бир паста аны тытып жеп коюшту жаланышып.

Анан Көк канчык ошо өз бир тууганын талап жеп алышкан килең дөбөт бөрүлөргө карай азууларын арсыйта, капкара тумшугун алга созо, мурдун жыйра билгизди:

«Өз-өз күнүңөрдү көргүлө! Кеткиле тарап. Азыр кишилер бизди эч аябас ташбоор болушту. Сактангыла!» – деди.

Тигилер кылак-кылак этип тыяк-быякка тарап кетишкен соң, Көк канчык далайга-далайга чочоюп олтурду. Өткөн-кеткенди, баскан, жойлогон издерин көз алдына элестетип. Анан ал бир кезде кишилерден укканын эстеди:

– Мен да бир кезде бөрү элем. Тайлак басып жээр элем! – деп айткан бир локуйган чоң карыя дал ушул зоонун түбүндө олтуруп. Анда Көк канчык ойсоктогон жаш кези. Тетигил кара таштын астындагы үңкүрдө кыбыңдап жашынып жаткан болучу.

Арадан жыл өттү, ай өттү? Аны канчык бечара эми эсине да тутпады. Ошо зоонун коңулдарына катылып жата берип, карды ачканда илкип басып чыгып, өзүндөй өлөсө болгон бир алсыз жаныбарды мүлжүп жүрдү.

Бир маалда туура жактан карп-курп атчан киши чыга калды. Көрсө ал ушу зоону бөрү тукуму жердечү эле деп атайы эле ууга чыккан мергенчи экен. Ал өңөргөн мылтыгын окчо сундурду.

«Мына эми тарс этет. Мен үлдүрөп жерге жабышам» – деп ойлоду канчык.

Мылтык тарс эткен жок.

Мергенчи мылтыгын кайра ээрдин кашына койдү:

- А - ай кургур... сыңар аяк болуп, өзү да куруп, зыянсыз болуптур. Күнүн көрө берсин, - деп атына камчы басты.

Кишинин бул боорукердигине акылы жете бербей Көк канчык үлдүрөп, көздөрүн тунартып киши кеткен жакты тиктеп туруп... анан уктап бараткансып, боорун жерге төшөп, козголбой жатып калды...

СУРООЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1-к а д а м:
«Билүү»

1. Көк канчык эмнеге өкүндү, эмне үчүн ыйлады?
2. Бөрүлөр Байдөбөттү эмне кылышты?

2-к а д а м:
«Түшүнүү»

1. Мергенчи эмне үчүн көк канчыкты атпай койдү?
2. Көк канчык кандай түш көрдү?

3-к а д а м:
«Талдоо»

Кандай ойлойсуңар, жазуучу чыгарма аркылуу кандай ойду айткысы келген?

4-к а д а м:
«Жыйынтыктоо»

Карышкырлардын жашоосу менен адамдардын жашоосун кантип салыштырууга болот?

5-к а д а м:
«Колдонуу»

1. Көк канчыктын ар бир баласын сүрөттөп бергиле.
2. Аңгеменин мазмунуна ылайык сүрөт тарткыла.

6-к а д а м:
«Баа берүү»

Бөрүлөр Кынжыгыйды эмне үчүн талап жеп койдү?

«КӨК СЕРЕК» АҢГЕМЕСИ ЖӨНҮНДӨ

Т.Сыдыкбековдун кара сөздүн чоң устасы экендиги «Көк серек» аңгемесинде ачык-даана көрүнөт. Анткени жапайы жырткычтын кыял-жоругу, бөлтүрүктөрүнө болгон мамилеси, иш-аракети анын табиятына дал келгендиги көрүнүп турат. Аңгемеде Көк серегинен ажыраган Көк канчыктын бөлтүрүктөрүн жетилтүүдөгү тарткан убайымы, келечектен күткөн үмүтү, карыган кезинде жан сактоо үчүн болгон аракети баяндалат. Карышкырлар да адам сыяктуу эле жашоо-тиричилик үчүн күрөшөт. Алардагы жаратылыштын бир мүчөсү катары өз тукумун сактоого аракеттенишет. Бирок кандай гана болбосун бөрүлүк заңын сакташат. Буга Кынжыгыйды талап жеп коюшу далил боло алат. Аңгемени окуган окуучу адамдардын бардыгы эле зыянкеч, бөрүлөргө каршы эместигине ынанат.

АДЕП-АХЛАК ТЕМАСЫНАН

ЖУНАЙ МАВЛЯНОВ (1923–2003)

Кыргыз эл жазуучусу, Кыргыз ССРинин эмгек сиңирген мугалими Мавлянов Жунай 1923-жылы азыркы Жалал-Абад облусунун Аксы районундагы Кош-Төбө айылында туулган. Ал Жалал-Абад педагогикалык окуу жайын, мугалимдер институтун, КМУну аяктаган. 1942–44-жылдары Улуу Ата Мекендик согушка катышкан.

Ж. Мавлянов чыгармачылыгын 1948-жылы ыр жазуудан баштаган. 1960-жылы «Жүрөк» аттуу алгачкы ырлар жыйнагы жарык көргөн. «Аркыт гүлдөрү», «Мөлтүр булак» аттуу ырлар жана поэмалар жыйнактарында туулган жер, сүйүү, эмгек, достук темасы чагылдырылган. Үч ыр жыйнагын чыгарган соң, ал биротоло кара сөз жазууга өтүп, согуштан кайткан жоокердин жекече трагедиясын баяндаган «Бекиш, сага эмне болду?», «Күтүү» повесть, аңгемелерин жарыялаган. «Менин күндөлүгүм», «Келе, колунду», «Чагылган», «Нан», «Турмуш», «Эне», «Мен жана айылдаштарым» сыяктуу аңгеме, повесттерин «Ачык асман», «Бийиктик», соңку «Кайрымсыз жылдар» романдары жарык көргөн.

Анын «Ачык асман», «Бийиктик», «Жаңы таң» романдары, аңгеме, повесттери украин, беларус, татар, башкыр, якут, француз, немец, англис, чех ж.б. тилдерине которулган. «Жалгыз бутактуу арча» повести боюнча телефильм (режиссёр Д. Садырбаев) тартылган.

Ж.Мавлянов 1-даражадагы Ата Мекендик согуш, Эмгек Кызыл Туу, «Ардак Белгиси» ордендери жана Улуу Ата Мекендик согуштагы каарман эмгеги үчүн, Даңк медалдары, II даражадагы Манас ордени менен сыйланган. Аксы районунун Кербен шаарындагы лицей-интернатка анын ысмы берилген. 2008-жылы Бишкекте жашаган үйүнө мемориалдык такта орнотулган.

НАН

Мындан үч-төрт күн илгери Жаныбек, жаңы таамил алма багынын бир четинде чычкан кулагындай бариктерин эртели-кеч жүргөн желге жалмалатып турчу жалгыз түп талдын көзүнө карабай, эки түз кадасын кыйган болучу. Кабыгын аарчып таштаганга тез кургаса керек, кечинде жакшылап чыңдалган эки кетменди аларга аштап кийгизди да, бүгүн күн али нурлуу жүзүн ааламга көрсөтө элек маалда, биринин артынан экинчисин удаа тамдын төбөсүнө ыргытты...

Мына, ал отуз төрт жылдан бери өмүр кечирип келаткан жер - Жайылма айылы. Алакандын отунда жайлашкандай анын бүт турпаты азыр мунун көз алдында.

Бир канаты тээтиги өзбектин бак-дарактуу кыштагынан тартып, береги Бозбу тоосунун этегине чейин созулган бул кыштактын айлана-тегереги кол бетиндей тегиз. Этектеп толкундардай желге ыкшала ыргалган буудай массивинин арасынан атылып чыккан торгойлор заматта асман бооруна асыла калат да, канаттарын дирилдете алда немелерди күүгө сала безеленет... Үй жанындагы кол арыкта суу шылдырт... шылдырт...

Кетмен сабына жөлөнгөн Жаныбек кыштагына көз чаптырды. Эки тарабына окшош жаңы үйлөргө толуп келаткан мобереки түптүз жол «Жаңы-Көчө» деп аталат, анын көз жоосун алып жаткан ушул көчөнүн боюндагы жаңы үйлөр. Баксыз короо жок. Айрым үй ээлери колдоруна бак бычагын кармап, дарактагы бейпайда өскөн шакбутакты торой кесип жүрсө, дагы бирөөлөр короо ичине эгилген палпал пыяз, сабиздеринин жөөгүнө суу жылжытуу менен алек. Жаш балдар болсо, чүрмөктүү челек алышып, короо ичиндеги жыпар чачкан гүлдөргө «жамгыр жаадырып» жүрүшөт.

Жумушка кеткенге чейин үй тиричилигин бүткөрүп коюуга көнгөн колхозчу калк эрте турат эмеспи. Бүгүн таң заардан там башында турган Жаныбектин көзүнө биринчи болуп Карабай урунду. Чөп чапкандарга жөнөсө керек, ал эки жагын аңдабай сопол куйрук карагерин капталга катуу теминип баратат. Аны карап туруп, Жаныбек эмнегедир бырс этип күлүп алды.

Ал азыр суктана тиктеп турган «Жаңы-Көчөнүн» бир четинде өңчөй жаштардын арасындагы мойсопут кишидей көзгө комсоо көрүнгөн үй ушунуку – Карабай акеники. Аны уруштан бир жыл мурун тургузган эле. Ал кезде Карабай аке райондогу бакандай чоңдордун бири. Ошондой болсо да, акыры өз кыштагына келерине көзү жеткен белем, ушул үйдү тургузган болучу. Учурунда кимдер ага суктанбады дейсиң. «Бү дүйнөгө устун болуп калбагандан кийин, жарым күн болсо да, Карабайдыкындай үйдө жашаганга не жетсин! Асты такта, шыбы фанер, туш тарабы терезе... ичи-тышы аппак. Кирген кишинин баари ачылат. Үй болбосоң коё кал. Колунан иш келбесе да, Карабайдын зайыбынын ырысы бар неме экен».

Карабайдын ушул үйү бүткөндө апасынын таңдана айткан бул сөзү азыр анын кулагына дагы угулгансыды. Бардык нерсеге оор салмактуу карап, башканын жакшы нерсесине көз артканды жаман көргөн, тармал сакал атасы ошондогу кемпиринин тигинтип, шилекей чууртканын этибарга албай, өз оюн билдирип гана тим болгон эле: «Ээ, кемпир, антип суктанганыңы кой бирөөнүн мүлкүнө. Катындыгыңа барат экенсиң да, башканын жаңы көйнөгүн көрсөңөр да силердин тукум туталанып кетмей адатыңар бар. Эмне, Карабай алтын сарай куруп койду дейсиңби. Бир үй да. «Акча болсо, жаңгалда шорпо» – дейт өзбек туугандар. Аны сыңары андагы акча болсо, мен мындан он эсе артык үй тургузууга акылым жетип турат. Эң кеми кесип турган эле акча. Колхоз ушинтип эле туруп алат дейсиңби жарды болуп? Бизге да кезек келер. Ошондобу Карабай менен мелдешип көрөрбүз. Мына, кудайга шүгүр, үч чүрпөбүз да биринин артынан бири ишке жарап келатат. Бизге жомоктогудай алтын сарайды ушулар салып берет, кемпир, кеп чыдап күтүштө». Энеси менен атасынын бул сөзүн ошондо угуп турган алардын кенже уулу ушул Жаныбек карып бараткан тигилердин алдында кандай карызы бар экендигин анда биринчи жолу ойлободу беле.

Бүбүш эне эле дейсиңби? Чакырылбаса деле, Карабайдын бул үйүн көрүш үчүн дасторконуна эки нан болсо да ороп алып, өрүлүктөбөгөн катын бул айылда калбаган чыгар. Үйлөрүнө кайтып келгенден кийин алардын өз эрлерине сес көрсөткөндөрүн коё кал. Дасторконду ашкана жакка ыргытып жиберип: «Сызда туулуп, сызда жатып өлөт экенбиз да. Сат, уйду. Жетпесе, тиги эки эчкини кошо сат. Кара катык аш ичсек да, жарыгыраак үйдө олтуруп ичеличи, тирүүлөй көргө камалбай. Очокко от жаксаң, мурдуңан башка жериң жылыбаса. Сандалга отурсаң, бутуң ысыйт да, мурдуң какшайт. Ушул да турмушпу? – деп, болбогон жерден буркан-шаркан түшкөн ичи тар аялдарын күйөөлөрү араң жоошуткандыгы тууралуу Жаныбек көп уккан.

Карабайдыкындай үй салыш үчүн оболу Карабай болуу керек. Андай болуш керек дегеним, ошондой райондун бир жак тизгинин өз колуна кармаган чоң болуш керек, эси жок. Алган айлыгы канча экенин билесиңби? Биздин жарым жыл иштеп тапканыбызды ал бир айда алат имиш. Андан башка чоңдордун элден алары канча экенин ким билсин. Биз эмнебизге там салабыз? Макул, уйду саталы. Ага кошуп эчкини деле пулдайлы. Ошол эле жетип калат дейсиңби? Жыгачына, дубалына жетсин дейли. Шифер деген неменин өзү канча турарын билесиңби? Аны магазинден таппайсың. Колдон алган буюм ар убак кымбат. А макул, ага деле жетсин дейли. Уста акысына эмнени беребиз? Көп оолукпа, катын. Ар нерсенин өз убактысы бар. Колхозго да доор келер. Азыркыдай жыл маалына иштесең, бирок эмгегиңе алганың тамагыңан артпаса, анан Карабайдыкындай үй салыш тууралуу ойлогонубуз чекилик болор, төшөккө жараша бут сунганыбыз эле жакшы. Жалгыз уйдан, же эки эчкиден ажыраганда, кышында

кар жеп, жайында жамгыр суусун ичип отурабызбы?» – деген камбыл эркектер.

Койчу, ошол жылы Карабайдын үйүнүн арзавасы жыл маалына созулду. Согуштун алааматы гана элдин көз артканын тыйып, көңүлүн өлүм менен өмүр маңдай-тескей тура калган жакка буруп кетти.

Мындан он беш жыл мурун айтылган элдин сөздөрүн оюна алып, бүгүн Карабай ошол «даңазалуу үйүнөн» аттанып чыкканда Жаныбектин бырс күлгөн себеби ошол. Бир кезде ошентип, Карабайдын бул үйүнө сугун арткандар азыр анын жанынан күлүп өтүшчү болду. Кимди шылдыңдамак эле? Карабайдыбы? Жалгыз аны гана эмес, өздөрүн да кошо шылдыңдашып жатпайбы. Тиги Батыш Европаны колуна мылтык кармап, жөө басып чыккан элдин тагдырын коргоочу кыргыз жигиттери да далайларды көрүп кайтпадыбы. Карабайдын үйүн адегенде шылдыңга айландыргандар да ошолор болду.

«Ушул үйдүн эмнесин аваз кылдык экен, ошондо. Пайдубалын кара. Жерди ойбой-нетпей эле кирпич коё берген тура, кайран неме. Азыр көрчү, жайлоонун шүүдүрүмүн аралап мал издеген кишинин чапан этегиндей нымданганы нымданган. Ичине киргендер болсо, ышка карайып эски талдын кабыгындай далдалынан кеткен фанерлерин, такыр жуулбагандыктан, жерге айланып калган тактайын көрүшөт да: «Байкуш Карабай далай жыл чоң болуп жүрдү эле, шып менен тактайды эч болбосо жыл аралатып майлатып койгонду билген эмес экен да Зайыбычы – зайыбы? Тактанын үстүндө жатканды билген киши, аны жууп-тазалоганды эмне үчүн үйрөнүп албады экен?» – деп, анын өзүн жана үйүн аяп, сөз кылышат.

Азыр колхоздо тоют бригадасын башкарып жүргөн Карабай акенин теңтуштары көп. Алар жүздөшө калган сайын ага шылкым аралаш азил ташташат: «Каке, үйүңү тезирээк оңдобосоң, түбүндө каласың го. Баягы жылдагыдай жер каарына алып, бир силкип койчу болсо, түбүнөн заги кетпеген немең туруштук бере албас».

Карабай буурул мурутун кулагын көздөй баш бармак менен сөөмөйдүн арасында чыйрата кармап, андай азилге терикчү эмес, кайра шакабага өзү кошулуп: «Мен бул айылга жаңы типтеги үйдү биринчи болуп тургузгам. Эми элдин эң акырында курайын деп чечтим. Башкармага да менин үйүм тизменин этек жагында боло берсин десем, күлдү. Коёндун териси жарым жылга чарыкка чыдаптыр дейт, дагы бир жылга урабас. Уулум армиядан кайтар жылы киришем. Дагы бир жылдан кийин анын мөөнөтү бүтмөк. Күлбөгүлө, досторум, менин үйүмө. Силердин ата-энеңердин бир кезде шилекейин чуурта суктандырган ушул үй. Ар нерсе өз учурунда кооз. Убактынын жылышы менен сулуулук да жашы өткөн кишидей көз кумарын кандырбай калат. Көрөм, силердин азыр макталып жаткан үйүңөрдү дагы, он беш-жыйырма жылдан кийин. Шаарларда газ менен ичи ысыган, өзүндө мончосу бар, ысык, муздак суусу чоргосунан үзүлбөй аккан үйлөр пайда болуп атыптыр. Газет окуйсүңарбы, деги? Мына ошол

үйлөр бул айылга келгенде силердин көзүңөргө алтын сарай болуп көрүнгөн мобереки үйүңөр менин бул үйүмүн кейпин кийип калары жөнүндө ойлодуңарбы?» – дечү теңтуштарынын ичиндеги жаштарына шылдыңдуу карап.

Кетмендин сабын бооруна такап, бүгүн өзүнүн көз алдында кыймылга келген кыштагына суктана тиктеп турган Жаныбектин оюн анчага дейре алагды кылган Карабай акенин карааны үзүлө бергенде гана анын үйү тууралуу ою токтоду.

Жаныбек тогуз жылдан бери ушул колхоздун тамеки бригадасын башкарат. Айылды аралап бригадирлерден бөлөк ким жүрөт? Бирок кыштагынын көркүн бүгүнкүдөй суктанып караган эмес.

Кийинки жети-сегиз жылдан бери нугу ачылган арыктан аккан суудай айлына кирип келген берекеге ал да эли менен кошо маашыр. Антпегендечи! Кыйынчылыктын, талаш-тартыштын баары жетишпегендиктен тура. Эл башкаргандарды суук тумшук кылып, калкы менен аларды ачуу-аразга алып барган да турмуштун ошол өңгүлдөңгүлү эмеспи. Колхозчулар эмгегине тонналап эгин, тутамдап акча алгандан бери маңдайы жарылып, паанайы жарык. Кайсы үйгө кирбегин – дасторкон толо нан, дөбөлөнгөн мөмө-чөмө, үй жаңылаган

киши. Короосуна кирсең бүт алдың шибер, төбөндө саябан. Баксыз короону көрбөйсүз. Жаныбекти колхозчулары «чурушмаңдай» дешчү. Ал аты деле азыр калып кетти. Анын да азыр маңдайындагы тырышы жазылып, күлкүсү көбөйүп калган кез.

Үй куруунун максаты февралдын башында жылдык жыйынтыкка карата өткөрүлгөн чогулуштан кайтып келген күнү болгон. Дасторкон четинде отуруп, ...Жаныбек, жеңеси Айсалкын болуп, бул үй-бүлөнүн өткөн жыл ичинде тапкан кирешеси дагы бир сыйра эсептелип чыккан болучу: үч миңден ашык акча, төрт тоннага жакын эгин. Чекене киреше эмес да!

Кеч күздө буларга келип кошулган Жеңишбекти эсептебегенде бул үч кишинин гана иштеп тапканы. Жаныбек аялы менен, жеңеси Айсалкын – үчөөнүкү.

– Менин сыйлыкка бүгүн алган алтын саатым буга кошулбасын, – деп күлдү Айсалкын. – Аны эчак эле сандыкка салып койгонмун. Жеңишим үйлөнгөндө колуктусунун колуна тагамын.

Баарынын төмөн жагына отуруп, буларга чай сунуп жаткан Жеңишбек апасынын бул сөзүн укканда кулагына чейин кызарып, башын эңкейтип, желкесин кашынды!

– Жок, жеңе, саатыңызды кирешеге кошконум жок. Ансыз деле жетет экен, жаңы үй тургузууга. Анча-мынча даярдап койгон курулуш материалыбыз деги бар – деп Жаныбек жадырап койгон.

Эки күндөн кийин колхоздогу курулуш бригадасы кезек боюнча булардын үйүнө келмек. Ошондуктан, Жаныбек менен Жеңишбек бүгүн эски үйдү бузуш үчүн жумушка барбай калышкан.

Жеңишбектин тамдын төбөсүнө чыга келиши тигинин жанагы желеленген оюн үзүп койду.

Жеңишбек – Жаныбектин улуу агасы Сарымсактан калган жалгыз туяк. Майкачан ал, там башында мизи өйдө карап жаткан экинчи кетменди ала койду да, күнгө күйгөн билек булчуңдары түйүлө калып, ары-бери тултундады. Көөнөргөн кара кепкасынын алдынан көрүнгөн жазы маңдайы коёндукундай бакыракай көздөрү, оң кашын жаап уюлгуган тармал коюу чачы куду атасыныкындай. Анын кебетесине алдыртан тиктеп турган Жаныбектин көз алдына агасы Сарымсактын элеси тартыла берди...

Жеңишбек армиядан күздө кайтып келди. Азыр колхоздо ошол жактан үйрөнүп келген кесиби боюнча мантёр болуп иштеп жүрөт. Оунчу классты бүткөндөн кийин армияга чакырылгандар кайткан соң көпчүлүгү окууга, же шаарга жумушка орношуп кетишкен. «Муну деле ошентет го, азыркы жаштар ата-эненин, ага-туугандын тилин алчу беле» – деп, анын армиядан келер тушун болжол менен билишкен жакындары салкын мамиле кылышканы ырас.

Жок, Жеңишбек антпеди. «Эми окууга кетерсиң, Жеңиш?» деп апасынын сынап берген суроосуна, «Жок, апа, силердей колхозчу эле болоюн деп турам. Атам колхозчу, апам колхозчу экенсиңер. Мен да

колхозчу болууну чечтим. Баарыбыз эле шаарды көздөй кете берсек, колхоздо ким калат? Керек деп тапса, окууга колхоз өзү деле жиберет.

Иши кылып окууга барсам дагы колхоз аркылуу барам, апа» – деп тигилердин санаасын тындырып койгон. Атасына окшоп, оор басырык сүйлөп, сабырдуу жүргөнүнөн апасы менен агасы андан үмүттүү.

Жеңиш колуна кеткенди алары менен «Бери бас» – дегенсип, Жаныбек үйдүн бир четин көздөй кадам шилтеди.

Далистин тушуна барып арык колдорунун тарамыштарын түйүлтө, кетменин төбөсүнө өйдө көтөрдү да чаптастан, Жаныбек кайра жерге койду. Эмне үчүн? Анын маңдай териси жыйрыла түшүп, кырдач мурдунун таноолору кериле берди. Ким билет, балким ата-энесинин өмүрү өтүп, агалары төрөлгөн бул үй азыр жаш балапандардын уясындай ыйык көрүнүп, бузууга дити барбай жаткандыр. Мындай болушу да ыктымал. Баягы жылы бир актив чыкма жигит атасынын эски имаратын бузганда Жаныбектин апасы кыйын нааразы болгон: «Ботом, атасынын жайын бузат деген кандай шумдук? Ата жайын байлуканага айландырып таштап, жаңы үйүндө мамур-жумур жашаганын көрүп турабыз го. Арбак ыраазы болмоюн, тирүү жан жарыбайт. Атасынын колу менен курулган жайды бузганы арбактарды безиткени».

Балким, аны азыр ыргылжың кылып турган апасынын ушул сөздүр. Андай болсо, кийинки беш-алты жылдан бери жыл сайын бул кыштакта он беш-жыйырмадан эски жайлар кулап, ордуна үстү шифер, тунуке же черепица менен жабылып, пайдубалы жарым метрче цементке отургузулган, кош терезелүү үйлөр курулуп эле жатпайбы? Жаныбек жеңеси Айсалкын экөө да ошондой үй тургузууну көптөн дегдеп жүрүшпөдү беле? Антпегенде бүлө да көбөйүп баратат. Эки үй, бир далис кимисине баш калкалагыч болсун?

Бети-башын жалмалап өтүп жаткан зааркы желден ичиркенгендей Жаныбек далысын куушура бир жыйрылтып алды да, таңданган мүнөздө өзүнө карап турган Жеңишбекти көрө коюн, уялып кетти көрүнөт, ошол замат кеткендин сабына колдору ороло түштү.

Түшкө дейре бир үйдүн төбөсүн тизеден келген кара чирик саман аралаш топурактан экөө араң арылтышты. Экинчисинин үстүн жарымдаган кезде Жаныбек кууш маңдайынан мончоктогон терди жеңи менен шыпыра аарчынып, анан тамеки тутантты. Топурактан арыган торсундун бирине көчүк басып, экинчисине узун буттарын тирей отура кетти да, жаак этин капшыра папиросун соро баштады. Кебетеси ишке берилип кетип, ага кумары аша түшкөнбү, кайра-кайра тартып, оозунан, мурдунан көгүш түтүн булатып жатты. Бул дем алыштан пайдаланып Жеңишбек шатыны кыйчылдата, суусун ичип келейин деп төмөн түшүп кеткен.

Дароо эле катуу кагазына жете түшкөн папироско чырт эттире тиш арасынан түкүргөн Жаныбек аны бут арасынан ылдый чертип жиберди. Өзү эмнегедир, жаш балачасынан анын кайда барып түшөрүнө көз салды. Үстүн жука топурак каптаган тегерек нерсенин үстүнө барып

бир тийгенде гана папиростун күлгө айланган жагы үзүлүп кетти. «Тегерек нерсе эмне болду. Кичинебизде апам бизге аш куюп берчү кара аяк эмеспи? Аякка окшобойт. Же тамдын төбөсүнөн түшкөн кесектин калдырканы бекен?..» Кандайдыр бир сезим Жаныбектин жүрөгүн жанып өттү. Нан!.. Баягы нан!..

Муунган кишидей анын добушу каргылданып чыкты. Додолонгон топурактын үстүнө тик секирген Жаныбек алигини кош колдоп ала койду да, бетиндеги топуракты үйлөп жиберип, бооруна кысты. Чын эле, нан экен!..

«Муну Айсалкын жеңем кантип унутуп койду? Бул үйдүн какыр-чикирин өзү баш болуп жыйнаштырбады беле? Кантип нанды унутуп калды? Же ырымдалганы менен не пайда берди, андан көрө топурак алдында тапталып калганы артык эмеспи» - деп атайлап таштады бекен? Андай болууга тийиш эмес эле. Далай жылдан бери ушул үйдүн шыбында ак калтага илинип турчу бу нанды бапестеп, бетин жөргөмүштүн желесине бастырбай, маңар байлатпай апам өлгөндөн бери сактап келаткан өзү эмес беле?» Жаныбек азыр бооруна кысып турган нандын четинен үч жери кетилген. Анын экөө улуу агаларынын тиши тийген жер. Үчүнчүсү өзүнүкү.

Бу нанды Бүбүш апа өзү жаап, өз колу менен биринчи жолу тун баласы Сарымсак кан майданга жөнөп жатканда ат жалына сунган: «Четинен тиштеп кой, балам! Ылайым насибиң өз үйүңөн буюрсун!»

Ушул тилек менен экинчи уулу Асылбекти, кийинчерээк Жаныбегин атказган. Жок, эненин тилегениндей болбой калды. Ал тилек кылгандай Сарымсак менен Асылбек кайрылып келип, эне колу сунган алиги нандан тиштебей калышты. Урушка жетпей кенже баласы Жаныбек гана кайрылып, бул үйдөн кайра даам татты, бирок аны эне көрбөй калды. Жеңиш жылы төрт жыл бою жол тиктеген анын көзү түбөлүккө жумулган болучу.

Агалары менен энесинин ал эстелиги бут астында тепселип калганын көргөн Жаныбектин каңырыгы түтөй түштү: апасынын, уялаштарынын жыты ушул нанда сакталып калгандай аны бетине кармап жыттай берди эле, көз жашы, чаңдуу жүзүнөн төмөн көздөй из салды. Ушул кезде нары жактан суу ичип чыккан Жеңишбек агасынын тиги абалын көрүп, селт этти...

Эки жарым айдан кийин ак калтага салынган нан жаңы үйдүн шыбынан кайра орун алды.

1956

СӨЗ КУРЖУН

баари – көңүлү

жаңы таамил алма багынын бариктерин – жалбырактарын тыктана маңарланган

чекене киреше – көп пайда табуу

далистин – үйдүн кире бериши

ак калтага – жука кездемеден тигилген сумка

СУРОЛОР ЖАНА ТАПШЫРМАЛАР

1-к а д а м:
«Билүү»

1. Жаныбек менен Жеңишбек там салууга кандайча киришти?
2. Эмне үчүн нанды көрүп Жаныбек секирип түштү?

2-к а д а м:
«Түшүнүү»

1. Карабайдын жашоосун кандай экен?
2. Эмне үчүн Жаныбек Карабайдын үйү тууралуу ойлонуп кетти?
3. Эмне үчүн Бүбүш апа «Четинен тиштеп кой, балам! Ылайым насибиң өз үйүңөн буюрсун!» деп айтты?

3-к а д а м:
«Талдоо»

1. Кыргыз эли эмнеликтен нанды баарынан улук деп эсептешет?
2. Эмне үчүн аңгеме «Нан» деп аталганы жөнүндө ой жүгүрткүлө.

4-к а д а м:
«Жыйынтыктоо»

Аңгемеден кандай таасир алдыңар?

5-к а д а м:
«Колдонуу»

«Менин айылым», «Нан болсо – ыр да болот» деген темада дил-баян жазгыла.

6-к а д а м:
«Баа берүү»

Эмне үчүн нанды көргөндө Жаныбектин жүрөгү жанып кетти?

«НАН» АҢГЕМЕСИ ЖӨНҮНДӨ

«Нан» аңгемесинде турмуштук бир кичине көрүнүшкө адептик чоң маани берип чечмеленген. Армияга узап бараткан балдары Сарымсак менен Асылбекке нандын четинен ооз тийгизген эне «ылайым туз-насибиң өз үйүңөн буюрсун» деп айтат. Бирок эненин балдары согуш алааматынан кайтпай калды. Ошентсе да, эне аны балдары ооз тийген белек катары сактап жүрдү. Жаныбек да эне салтын жолдоп жаңы тамына илип койду. Силер да нанга урмат менен мамиле кылгыла. Анткени нан адамдын таман акы, маңдай тери менен жаралат. Аңгемедө согуштан кийинки жылдарда айыл жеринде болгон өзгөрүштөр, өзгөчө жаңы үй куруу, адамдын жаңыча маданияттуу жашоого умтулуусу көркөм чечмеленген. Аңгемени окуп чыгуу менен силер ата-эне сөзүн ойлоого, урматтоого жана аткарууга үйрөнөсүңөр. Адамдардын бейпил жашашы үчүн тынчтык керек экендигине ынанасыңар. Аңгемедө: «Тынч болбосоң, алтын сарайдын ичи да караңгы, нары кутсуз» деп адилеттүү айтылган.

МАЗМУНУ

Киришүү.....	3
ЭЛДИК ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЛАРДАН	
Эмгек ырлары	
Оп майда.....	6
Бекбекей	6
Шырылдаң	8
Каада-салт ырлары	
Бешик ыры	11
Акыйнек	14
Жарамазан ырлары.....	16
Арман ырлары	
Койчунун арманы.....	20
Кошоктор	
Дыйкандын аялынын кошогу	23
Гүл ойрон.....	27
Тамсилдер	
«Алкы жаман карышкыр».....	30
«Арстандын күчүн асыраган Мышык».....	33
«Иттин доолдай тиктирем дегени».....	36
Адабият теориясынан. Тамсил.....	38
ЭЛДИК ЭПОСТОРДОН	
«Эр Төштүк».....	39
«Эр Төштүк» эпосу жөнүндө	69
Адабият теориясынан. Гипербола жөнүндө түшүнүк.....	69
Каныкейдин Тайторуну чапканы («Манас» эпосунан үзүндү)	70
«Каныкейдин Тайторуну чапканы» жөнүндө.....	87
ЭЛДИК УЛАМЫШТЫН НЕГИЗИНДЕ ЖАЗЫЛГАН ЧЫГАРМА	
Абдыкалык Чоробаев.....	89
Тайлак баатыр	90
ЭЛ АКЫНДАРЫНЫН ЧЫГАРМАЛАРЫНАН	
Токтогул Сатылганов.....	97
«Жеңижокту жоктоо».....	98
Жеңижок	103
«Айтамын санат тобуна».....	103
Барпы Алыкулов.....	110
«Балдарга насыят»	110
АКЫН-ЖАЗУУЧУЛАР КАЙРА ИШТЕП ЧЫККАН ЧЫГАРМАЛАРДАН	
Алыкул Осмонов.....	113
«Толубай сынчы»	114
«Толубай сынчы» поэмасы жөнүндө.....	122
Адабият теориясынан. Кейиптештирүү жана метафора.....	123
Жоомарт Бөкөнбаев.....	125
	221

«Чептен эрдин күчү бек»	126
«Чептен эрдин күчү бек» поэмасы жөнүндө	130
Адабият теориясынан. Адабий жомок.....	130

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ӨТКӨН ТУРМУШУНАН

Аалы Токомбаев	131
«Күүнүн сыры».....	132
«Күүнүн сыры» аңгемеси жөнүндө	141
АалыТокомбаев. «Акылмандын жообу»	143
Адабият теориясынан. Көркөм чыгарманын тили жөнүндөгү түшүнүк.....	149
Мукай Элебаев.....	150
Бороондуу күнү	151
Бороондуу күндөн бир сүртүм.....	155
Адабият теориясынан. Аңгеме жөнүндө түшүнүк.....	156
Чыңгыз Айтматов.....	157
«Биринчи мугалим».....	158
«Биринчи мугалим» повести жөнүндө.....	173
Адабият теориясынан. Сюжет жана композиция.....	174
Майрамкан Абылкасымова.....	175
«Эстелик сүйлөйт».....	176
«Эстелик сүйлөйт» поэмасы жөнүндө.....	181
Адабият теориясынан. Поэма жөнүндө түшүнүк.....	182
Бексултан Жакиев.....	183
«Атанын тагдыры»	184
«Атанын тагдыры» жөнүндө.....	201
Адабият теориясынан. Драма жөнүндө түшүнүк.....	203

ЖАРАТЫЛЫШ, ЖАН-ЖАНЫБАРЛАР ЖӨНҮНДӨ

Түгөлбай Сыдыкбеков.....	204
«Көк серек».....	205
«Көк серек» аңгемеси жөнүндө.....	211

АДЕП-АХЛАК ТЕМАСЫНАН

Жунай Мавлянов.....	212
Нан.....	213
«Нан» аңгемеси жөнүндө.....	220

О к у б а с ы л м а с ы

Муратов Абдыкерим Жаркынбаевич
Абдухамидова Батмахан Абдуакимовна
Акматов Кыялбек Камутович

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ

6-класс

Жалпы билим берүүчү мектептер үчүн окуу китеби

Редактору *С. Дулатова*
Техн. редактору *В. Крутякова*
Сүрөтчүлөрү *Б. Жайчибеков, С. Асылкеримов*
Корректору *Р. Бектурова*
Дизайнери *У. Дулатова, Д. Тимуров*

Терүүгө 16.01.2018-жылы берилди.
Басууга 26.06.2018-жылы кол коюлду.
Офсет кагазы. Форматы $70 \times 100 \frac{1}{16}$. «Мектеп» ариби.
Офсет ыкмасы менен басылды. Көлөмү 14,0 физ. басма табак.
Нускасы 68 200. Заказ №

«Билим-компьютер» басмасында даярдалды.
720031, Бишкек ш., Ибраимов көчөсү, 24